

ADABIYOT

**UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARINING
5-SINFI UCHUN DARSLIK**

I QISM

Uchinchi nashr

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2015

S. AHMEDOV, B. QOSIMOV,
R. QO‘CHQOROV, SH. RIZAYEV

Mas’ul muharrir

NUSRATULLO JUMAXO‘JA, filologiya fanlari doktori

Taqrizchilar:

M.VALIYEVA – Yunusobod tumanidagi 274-umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘qituvchisi;
SH.TOSHMIRZAYEVA – Xalq ta’limi vazirligi tasarrufidagi filologiya fanlariga ixtisoslashgan
davlat umumta’lim maktabi o‘qituvchisi.

Aziz o‘quvchi!

Siz bu yildan «Adabiyot» darsini alohida fan sifatida o‘qiy boshlayapsiz. Endi Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi nomlari butun jahonga yoyilgan buyuk bobolarimizning hayot yo‘llari bilan kengroq tanishasiz. Asarlaridan bahramand bo‘lasiz. Ozodlik va mustaqillik yo‘lida jonlarini fido etgan Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy va Usmon Nosirlarning Vatan va millat haqidagi o‘tli satrlari qalbingizga cho‘g‘ tashlashiga ishonamiz. Bugungi kunning ardoqli shoirlari Abdulla Oripov va Erkin Vohidovlarning xalqimiz shonli tarixidan hikoya qilib, porloq kelajagidan bashorat etuvchi go‘zal she’r-u dostonlari, o‘ylaymizki, sizning qalbingizga ham zavq va surur bag‘ishlaydi.

Qo‘lingizdagi «Adabiyot» darsligi shu bilan cheklanmaydi. Unda yurtimiz tarixi bilan bog‘liq olis afsona va ertaklar, bobolarimiz hikmatidan, xalqimizning o‘z shoiridek bo‘lib ketgan Sa‘diy Sheroziy, noyob asarlari bilan dunyo adabiyotida yangi sahifa ochgan Ezop, H.K. Andersen, A.S. Ekzyuperi kabi adiblar ijodi bilan ham tanishasiz. Sizga ular zavq-u ilhomgina emas, ma’rifat va hikmat beradi. Go‘zallik va donishmandlik olamiga ham olib kiradi.

Bu yo‘lda bosgan qadamingiz qutlug‘ bo‘lsin!

Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi hisobidan chop etildi.

A 29 **Adabiyot:** Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. I qism / S. Ahmedov, B. Qosimov, R. Qo‘chqorov, Sh. Rizayev. – T.: «Sharq», 2015. – 176 b.

UO‘K 372.882(075)
KBK 83.3(50‘)

ISBN 978-9943-26-317-8

© Ahmedov S., Qosimov B., Qo‘chqorov R., Rizayev Sh. 2007, 2015.
© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati, 2007, 2015.

Qimmatli farzand, o‘zingizning uch-to‘rt yasharlik paytingizni eslaysizmi? Yodingizda bo‘lsa, u paytlar televizorda beriladigan ko‘rsatuvlar sizni unchalik qiziqtirmasdi. Agar buni eslolmasangiz, ukalaringizni kuzating. Ular televizor tomosha qilishdan ko‘ra ertak eshitishni ko‘proq yaxshi ko‘radi. Buva va buvilar, ota-onalar har kuni aytaverib, ertaklari ham tugaydi. Eng qiziq ertaklar o‘n marotaba aytilsa ham, bolajonlar jon qulog‘i bilan eshitishaveradi. Ularga ertak voqealari yod bo‘lib ketadi. Lekin, baribir, bolalar ertak eshitishdan zerikishmaydi.

Nega shunday? Nega oddiy gaplar emas, balki ertak va she‘rlar odamni bu qadar o‘ziga tortadi?

Keling, shu savolga birgalikda javob topaylik.

To‘rt yildan buyon maktabga qatnab bilib oldingizki, odam bolasi o‘zining fikrlay olishi bilan boshqa mavjudotlardan farq qiladi. U nafaqat fikrlaydi, balki bu fikr-o‘ylarini so‘zlar orqali boshqalarga ham bildiradi.

Odamlar fikrlar ekan, bir narsani boshqasiga solishtiradi. Mana shu solishtirish paytida obrazli (timsolli) fikrlash hodisasi yuz beradi.

«Obrazli fikrlash» degan gap sizga sal og‘irlik qilayotgan bo‘lsa, buni bir-ikki misol bilan tushuntiramiz.

Jajji ukalaringizning tiliga, xatti-harakatlariga e’tibor bering. Ular osmondagi bulutlarga qarab sizga goh chopib borayotgan otni, goh ulkan odam qiyofasini ko‘rsatadilar. Bir bola barg ustida sudralayotgan ipak qurtini har kuni qishlog‘ining chekkasidan o‘tadigan poyezdga o‘xshatsa, boshqa bola bahorda lolaqizg‘aldoq bilan qoplangan dalalarni qip-qizil gilamga qiyoslaydi. Bolajonlar loydan kulcha, qumdan uy, plastilindan qushcha yasas ekan,

yodiga o'sha narsalarning surati – timsolini keltiradi. Qo'lidagini xayolidagiga o'xshatib yasashga urinadi.

Ertaklarda mana shunday obrazli fikrlashning rang-barang ko'rinishlari aks etadi. Ertak qahramonlari ko'z oldingizda go'yo jonlanadi, turli sarguzashtlarni boshdan kechiradi. Voqealar shunday qiziqarli hikoya qilinadiki, o'zingizni xuddi ularning ishtirokchisidek his qilasiz.

Demak, odamlarda bir narsani ikkinchi bir narsaga qiyoslash, hamma narsani so'z yordamida jonlantirishga moyillik, so'z san'atiga – adabiyotga qiziqish azaldan bor ekan, degan xulosaga kelsak bo'ladimi? Albatta, bo'ladi!

Ana endi ertak, she'r, hikoya ko'rinishida namoyon bo'ladigan adabiyot – so'z san'atining o'zi nima, u qanday ehtiyojdan paydo bo'ladi, degan savolga javob izlab ko'raylik.

Sal avval «odam o'zining fikrlay olishi bilan boshqa mavjudotlardan farq qiladi», dedik. Fikrlaydigan insonga esa xayolga berilish, orzu qilish, agar maqsadlariga erisha olmasa, armon chekish singari juda ko'p xususiyatlar ham xos.

Tarix to'g'risidagi hikoyalardan bir narsani bilib oldingiz. Ya'ni ibtidoiy odamlar o'zini o'rab turgan tabiat hodisalari qarshisida ancha ojiz edilar. Boshqa mavjudotlarning imkoniyatlari odamlarning havasini keltirardi. Inson baliqdek suv ostida suzishni, qushlardek osmonda uchishni orzu qilmasdi deb o'ylaysizmi? Albatta, orzu qilardi.

Yoki bo'lmasa, yo'lsizlikdan qiynalgan odamlar ko'z ochib yumguncha o'zlari intilgan manzillarga borib qolishni juda-juda istardi. Sovuq o'lkalarda yashaydigan odamlar quyoshning iliq nurlariga qancha talpinishsa, sahroda hayot kechiradiganlari bag'rida sharqirab suvlar oqib yotadigan yashil vodiylarni ko'rgilari kelardi.

Biroq orzu-xayol bor edi-yu, uni ro'yobga chiqarish oson emas edi. Odamlar bu orzulariga hayotda yetisha olmasa ham, xayolda yetishishga, ular to'g'risida turli hikoyalar to'qib, o'zla-

rini yupatishga kuchli ehtiyoj sezardi. Bu orzu-istaklarga to'la hikoyalar keyinchalik ertak, afsona, rivoyat degan nomlar oldi.

Demak, adabiyot insonning orzu-xayoli, umid va armonlarini badiiy so'z yordamida ifoda etishi ekan-da. Adabiyotning asosiy quroli esa badiiy so'z hisoblanadi.

Shu o'rinda O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusufning qo'shiqqa aylanib ketgan «Vatanim» nomli she'ridagi quyidagi misralarni eslaymiz:

*Shodon kunim gul otgan sen,
Chechak otgan izimga,
Nolon kunim yupatgan sen,
Yuzing bosib yuzimga.
Singlim deymi,
Onam deymi,
Hamdard-u hamxonam deymi,
Oftobdan ham o'zing mehri
Ilig'imsan, Vatanim.*

Vatanni onaga qiyoslashlarini, uni «ona-Vatan» deb atashlarini ko'p eshitgansiz. Shoir o'z she'rida mana shu tushunchaga go'yo jon baxsh etadi. Vatan suratini farzandiga mehri cheksiz ona siymosida chizadi.

Kimdir ko'nglingizni og'ritganida, ko'zlaringizga yosh to'lib ko'chadan kirganingizda onangiz sizni qanday yupatganini eslang. Shoir uchun Vatan ham xuddi shunday – dunyo tashvishlari uni «nolon» holga solganida – qalbini tirnaganida Vatan yuzlarini uning yuziga bosadi, yupanch beradi.

Bunday misralar bag'riga jo bo'lgan badiiy go'zallik sizning ham ko'nglingizga ko'chishi tabiiy. Go'zallikdan bahra olarkansiz, Vatanga bo'lgan mehringiz yanada ortadi, unga munosib farzand bo'lish istagingiz kuchayadi.

Adabiy asarlar faqat badiiy didingizni o'stiribgina qolmay, bilimlaringizning kengayishiga, boyishiga ham xizmat qiladi.

Masalan, tarixiy mavzuda yozilgan asarlarni o‘qib, avvalo, o‘zbek xalqi, qolaversa, boshqa millatlar o‘tmishini ham yaqqol ko‘z oldingizga keltirasiz. Bundan ming yillar ilgari yashagan ajdodlarning turish-turmushi, orzu-o‘ylari, hayotiy mashaqqatlarini his qilasiz.

Badiiy asarlar insonning ma’naviy kamol topishida beqiyos ahamiyatga ega. Odam onadan tug‘iliboq o‘z-o‘zidan ma’naviyatli, ma’rifatli bo‘lib qolmaydi, to‘g‘rimi? Kishi bu fazilatlarga tinimsiz o‘qib-o‘rganish, ustozlar ta’limini olish, hayotni chuqur kuzatib, ibratli tajribalar to‘plash orqaligina ega bo‘ladi. Mana shu jarayonda adabiyotga murojaat qilish nihoyatda katta samara beradi.

Poytaxtimiz Toshkentning markazida joylashgan O‘zbekiston Milliy bog‘iga ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiy haykali o‘rnatilgan. Uni o‘rab turgan moviy gumbaz ostiga shoirning quyidagi misralari bitilgan:

*Olam ahli, bilingizkim, ish emas dushmanlig‘,
Yor o‘lung bir-biringizgaki, erur yorlig‘ ish.*

Shoir tomonidan bu misralar yozilganiga besh yuz yildan ortiqroq vaqt o‘tdi. Bugungi kunda televizor orqali dunyoning hali u, hali bu chekkasida bombalar portlayotganiga, o‘nlab, yuzlab kishilar bir-birlarini qurbon qilayotganiga guvoh bo‘lasiz. O‘sha janglar, janjallar oqibatida azob chekayotgan begunoh odamlar ham xuddi sizdek tirik jon ekanini o‘ylarkansiz, Navoiy bobomiz naqadar haq ekanini ich-ichingizdan his qilasiz. Toki dunyoda kishilarning bir-birlariga dushmanlik qilishlari to‘xtamas ekan, shoirning bu tashvishli chaqirig‘i o‘z ahamiyatini saqlab qolishi aniq. Zero, Yurtboshimiz Islom Karimov o‘zining «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» asarida ta’kidlaganidek: «Adabiyot, so‘z san’ati azaldan xalq qalbining ifodachisi, haqiqat va adolat jarchisi bo‘lib keladi».

Adabiy asarga bir qiziqib qolgan kishini undan ayirib olish nihoyatda qiyin. Shaharlik bolalar avtobus yoki metroda o'qishga ketayotganida, qishloqlik o'quvchilar esa anhor bo'ylari yoki dala-dashtlarda boshini kitobdan ko'tarmay o'tirgan aka-opalarini ko'p uchratgan bo'lsalar kerak. Qiziqib ko'ring-a, ular qanday kitob o'qishayotgan ekan. Ishonavering, ularning aksariyati badiiy kitoblar bo'ladi!

Xo'sh, nega badiiy asarlar kishilarni bunchalik qiziqtiradi?

Gap shundaki, bu kitoblarda xuddi sizdek, aka-ukalaringiz, opa-singillaringiz, ota-onangizdek odamlarning taqdiri hikoya qilinadi. Dunyoda esa insonning taqdiridan qiziqroq narsaning o'zi yo'q.

E'tibor bering: ertaklardagi qushlar-u hayvonlar ham xuddi odamdek gapirgani, bir-birlari bilan muomala qilgani, nimalarnidir talashib-tortishgani-yu, nimadandir ayrilib jazolangani uchun sizga qiziqarlidir.

Adabiy asarlar turli-tuman shaklda, uslubda yaratiladi.

Katta-kichik she'rlar, she'riy masallar, ballada va dostonlar bir bo'lib adabiyotning **she'riyat** degan turini hosil qiladi. Ularning barchasi ohangdor she'riy usulda shoirlar tomonidan yaratiladi.

Ertaklar, hikoya va ocherklar, qissa va romanlar birlashib, so'z san'atining **nasr** deb atalgan turini tashkil etadi. Nasriy asarlar nosirlar, ya'ni yozuvchilar tomonidan yaratiladi. Nasriy asarlar she'riy yo'l bilan emas, balki oddiy hikoya usulida yoziladi.

Adabiyotning yana bir turi – **dramaturgiya** deb nomlanadi. Bu turga kichik sahna asarlari bo'lmish intermediyalar, yirik drama, komediya, tragediya singari sahna tomoshalari kiradi. Muallif – dramaturgning ixtiyoriga ko'ra bu asarlar she'riy yo'l bilan ham, nasriy yo'l bilan ham yozilishi mumkin.

Haqiqiy adabiyot vaqtda ham, hududda ham chegara bilmaydi. Ya'ni qachon va qaysi tilda yaratilmasin, ezgulikni, o'lmas go'zalliklarni tarannum etgan asarlar barcha avlod va xalqlarga birdek qadrlil bo'lib qolaveradi. Deylik, «Alpomish» yoki «Odissey» (qadimgi yunon adibi Homer asari) dostonlari yaratilganidan beri

oradan ming yillar o'tgan bo'lsa-da, hali-hamon o'quvchilarni hayajonga solaveradi. Nemis shoiri Gyote asarlarini o'zbeklar qanchalik qiziqish bilan mutolaa qilsalar, Bobur Mirzoning «Boburnoma» kitobini nemislar shunchalik diqqat bilan o'qib-o'rganadilar.

Siz, muhtaram o'quvchi, bugundan boshlab mana shunday muhim va mo'tabar san'at turining mo'jizakor olamiga sayohatga chiqasiz. Yozuvchi-shoirlar hayoti hamda ularning asarlari bilan tanishish orqali o'zbek va boshqa qator xalqlarning madaniyati, urf-odatlarini yaqindan bilish imkoniyatiga ega bo'lasiz.

Savol va topshiriqlar

1. Hozirga qadar o'qigan adabiy asarlardan qaysi biri sizga eng kuchli ta'sir qilgan? Bu ta'sirning sababi nimada deb o'ylaysiz?
2. Ko'chalar, metro bekatlari, teatrlar, shahar va qishloqlar, turli davlat mukofotlarining ko'pchiligi shoirlar, yozuvchilar nomiga qo'yilishining sababi nimada ekan?
3. Badiiy asar bilan o'qituvchingiz darsi o'rtasida qanday o'xshash va farqli tomonlar bor? Fikringizni aniq misollar bilan tushuntirishga harakat qiling.
4. Adabiyot kishining didi, axloqi, bilimlari boyishiga kuchli ta'sir ko'rsatishini biror asar misolida isbotlashga urining.
5. Adabiyot daftaringizga ulug' kishilarning so'z haqida, adabiyot va kitob o'qishning ahamiyati to'g'risida aytgan hikmatlaridan beshtasini topib yozib keling va sinfdoshlaringizga o'qib bering.

Foydalanilgan asosiy manbalar:

1. *A. Navoiy*. Xazoyin ul-maoniy. Birinchi devon. G'aroyib ussig'ar. – T.: «Tamaddun», 2011.
2. *M. Yusuf*. Saylanma. – T.: «Sharq», 2002.

MAQOLLAR

Maqol deb eshitgansiz, albatta. Kishilar uni ko‘pincha, o‘zaro suhbatda, bir-birlari bilan gaplashganlarida ishlatadilar. O‘zingiz ham uni necha martalab ishlatgansiz, faqat e’tibor qilmagansiz.

Maqol ibratli so‘zdir. Shunday so‘zki, so‘zga husn beradi, fikrni tushunib olishni osonlashtiradi, uni yorqin, ta’sirchan qiladi. Shuning uchun ham maqol odamlar nutqida har doim hamroh bo‘ladi. Kimki uni ko‘p ishlatlsa, o‘shaning nutqini shirali deydilar va diqqat bilan eshitadilar. Shu sababli maqollar badiiy adabiyotda, ya’ni she’r va dostonlarimizda, hikoya va romanlarimizda ham ko‘p ishlatiladi. Hatto boshidan oxirigacha maqol bilan yozilgan asarlarimiz ham bor. Masalan, Gulxaniy degan shoir butun bir asarini «Zarbulmasal» deb nomlagan. Unda yapaloqqush va boyo‘g‘lining quda-andachilik mojarolari tasvirlangan bo‘lib, ular tilidan 400 dan ortiq maqol keltiriladi. Ko‘ryapsizki, maqolda gap ko‘p.

Zamonlar o‘tishi bilan ko‘p so‘zlar eskiradi. O‘rniga yangisi keladi. Vaqti kelib o‘sha yangisi ham o‘zgaradi, o‘rniga boshqasi keladi. Masalan, «qo‘l»ni bir vaqtlar «al» deyishgan. Hozir buni yoshlar emas, kattalar ham tushunmaydilar. Til va adabiyot fani bilan shug‘ullanuvchilargina biladilar. «Dunyo»ni «ochun», «kitob»ni «bitik» der edilar. Ko‘ryapsizki, hamma narsa o‘zgarishda ekan. Maqollar ham o‘zgaradi, lekin juda sekin o‘zgaradi. So‘zlari o‘zgarganda ham maqsadi, mazmun-mohiyati o‘zgarmaydi.

Xo‘sh, shunday qilib, maqol degani nima ekan?

Maqol ota-bobolarimizning uzoq yillar davomida ko‘rgan-kechirganlari, tajribalari asosida yuzaga kelgan xulosalaridir. Masalan: «Ona yurtning omon bo‘lsa, rangi ro‘ying somon bo‘lmas», – deymiz. Bu so‘zlar zamirida vatanidan ayrilib, musofirlikning achchiq

alamlarini tortgan kishining, begona yurtlarda, notanish odamlar orasida vatansizlikdan rangi ro‘yi somon (sariq) bo‘lgan kishining achchiq iztiroblari yotibdi. Yo bo‘lmasa: «O‘zgalar yurtida sulton bo‘lguncha, o‘z elingda cho‘pon bo‘l», – degan maqolni oling. Bu so‘zlar zamirida ham achchiq hayotiy tajribalar mujassam. Beixtiyor shoh va shoir bobomiz Bobur yodga tushadi. Hindistonday katta mamlakatga podshohlik qilgan kishi yurtdoshlari Andijondan qovun olib borganlarida yig‘lagan edi. Haqiqatan ham Vatan mehridan kuchli narsa dunyoda yo‘q.

Ko‘plab maqollarda ichki qofiya bo‘ladi. Masalan, yuqoridagi ikki misolning birinchisida «omon» bilan «somon», ikkinchisida «sulton» bilan «cho‘pon» o‘zaro ohangdosh, ya’ni qofiyadoshdir. Shu jihatdan ular topishmoqlarga o‘xshab ketadi. Masalan, «Pak-pakana bo‘yi bor, yetti qavat to‘ni bor», – desak, bu yerda ham «bo‘yi» va «to‘ni» so‘zlari qofiyadosh. Shunga qaramay, u maqol emas. Chunki unda xulosa yo‘q. Hukm yo‘q. Unda sirlik bor. Unda hamma so‘zlar bir narsani bекitishga qaratilgan. U narsaning belgilari berilyapti, xolos. Maqolda esa, aksincha, xulosa beriladi.

Maqol she’riy shaklda ham bo‘lishi mumkin. Masalan:

*Oltovlon ola bo‘lsa,
Og‘zidagini oldirar.
To‘rtovlon tugal bo‘lsa,
Tepadagini endirar.*

Maqol birlik, o‘zaro ittifoqlik haqida. Bir kishining olti o‘g‘li bo‘lsa-yu, ular bir-birlari bilan ahil bo‘lmasa, og‘zilaridagini oldiradi. Ularni istagan odam xafa qilaverishi mumkin. To‘rt aka-uka ahil bo‘lsa, ular ko‘p ish qila oladi. Ya’ni ahillik bo‘lsa, oz odam bilan ham katta ishlar qilish mumkin. Ahillik bo‘lmasa, ko‘p kishi bilan ham hech ish qila olmaysan. Bu – ma’nosi.

Ifodaga kelsak, «oltovlon» ko‘pchilikni, «to‘rtovlon» ozchilikni anglatyapti. «Ola bo‘lmoq» noahillikni, «tugal bo‘lmoq» ahillikni bildirmoqda. «Og‘zidagini oldirmoq» bor narsalarini boy berib

qo‘ymoq, «tepadagini endirmoq» qiyin, murakkab ishlarni ham osongina hal qilmoq ma’nolarini anglatyapti.

Maqolda xalqning tarixi, urf-udumi, turmush tarzi, fe’l-atvori, ruhiyati, qo‘yingki, butun borlig‘i aks etadi. Shunga ko‘ra maqollar xilma-xil mavzularda bo‘lishi mumkin. Masalan, do‘stlik, vatan, mehnat, ilm-hunar egallash, botirlik, saxovat, adolat va hokazo.

Maqollarda ko‘pincha so‘zlar ko‘chma ma’noda ishlatilgan bo‘ladi. Ularni o‘z ma’nosida tushunsak, kutilgan ma’no chiqmaydi. Masalan, «Yer haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang, yuz hayda» maqolidagi so‘zlar o‘z ma’nosida qo‘llangan. Lekin «Qazisan, qartasan, axir aslingga tortasan», «Olmaning tagiga olma tushadi», «Qarg‘a qarg‘aning ko‘zini cho‘qimaydi» kabi ma’no jihatidan bir-biriga juda yaqin bo‘lgan maqollarda so‘zlar o‘z asl ma’nosida emas. Ularda gap aslida «qazi-qarta», «olma», «qarg‘a» haqida emas, odam va uning fe’l-atvori haqida. Shuning uchun ham ular ko‘chma ma’noda ishlatilmoqda deymiz.

Aziz farzand, xalq maqollari – boyligimiz. Ota-bobolarimizning siz bilan bizga qoldirgan xazinalaridan biridir. Ularni izlab toping, sevib o‘rganing. Kerak o‘rinlarda foydalanishni odat qiling. Shunda ular butun umringiz davomida hamrohingiz bo‘ladi. Har bir gapirgan gapingizning salmog‘i oshadi. Sermazmun, ta’sirchan, keskir bo‘ladi. El orasida obro‘yingiz yuksaladi.

MAQOLLARDAN NAMUNALAR

Ona yurtning – oltin beshiging.

Oʻzga yurtida shoh
boʻlguncha,
Oʻz yurtningda gado boʻl.

Yeridan ayrilgan yetti yil
yigʻlar,
Elidan ayrilgan oʻlguncha
yigʻlar.

Bulbul chamanni sevar,
Odam – Vatanni.

Daraxtni yer koʻkartiradi,
Odamni el koʻkartiradi.

Ona yurtning omon boʻlsa,
Rangi roʻying somon
boʻlmas.

Xalqqa xizmat – oliy himmat.

El qoʻrisang, oʻzarsan,
Qoʻrimasang, toʻzarsan.

Vatanning tinch – sen tinch!

Er yigit – elda aziz.

Koʻpdan quyon qochib
qutulmas.

Birlashgan oʻzar,
Birlashmagan toʻzar.

Boʻlinganni boʻri yer,
Ayrilganni ayiq yer.

Bir kun tuz ichgan joyingga
qirq kun salom ber!

Bir kun urush boʻlgan uydin
qirq kun baraka ketar.

Bilim baxt keltirar.

Ilmsiz – bir yashar,
Ilmli – ming yashar.

Tilni bilish – dilni bilishga
yoʻl ochar.

Aql – yoshdan, odob –
boshdan.

Ilm – dilning chirogʻi,
Maktab – ilm chorbogʻi.

Bilagi zoʻr birni yiqar,
Bilimi zoʻr mingni yiqar.

Kitob – bilim manbayi.

Olim boʻlsang, olam seniki!

Avval oʻyla, keyin soʻyla!

Aql bozorda sotilmas.

Yaxshi bilib soʻzlar,
Yomon tilib soʻzlar.

Tilga ixtiyorsiz –
Elga e'tiborsiz.

Chin so'z – mo'tabar,
Yaxshi so'z – muxtasar.

Yaxshi bilan yursang,
Yetarsan murodga.
Yomon bilan yursang,
Qolarsan uyatga.

Qarisi bor uyning parisi bor.

Qunt bilan o'rgan hunar,
Hunardan rizqing unar.

Tikansiz gul bo'lmas,
Mashaqqatsiz – hunar.

Birni sochsang yerga,
Mingni berar elga.

Bugungi ishni ertaga qo'yma!

Vaqting ketdi –
naqding ketdi.

Yer to'ydirar,
o't kuydirar.

Mehnat, mehnatning
tagi – rohat.

Oltin o'tda bilinar,
Odam – mehnatda.

Nima eksang, shuni o'rasan.

Yurgan – daryo,
O'tirgan – bo'ya.

Qimirlagan qir oshar.

Qolgan ishga qor yog'ar.

Hunarli kishi xor bo'lmas.

Ko'kka boqma, ko'pga boq!

Do'st bo'lsang, do'stingning
aybini tuzat.

Duo bilan el ko'karar,
Yomg'ir bilan yer ko'karar.

Aybsiz do'st axtargan
do'stsiz qolar.

Do'st achitib gapirar,
Dushman – kuldirib.

Do'st do'stni kulfatda sinar,
Odam odamni mehnatda
sinar.

Yolg'iz otning changi
chiqmas,
Changi chiqsa ham, dong'i
chiqmas.

Oltovlon ola bo'lsa,
Og'zidagini oldirar.
To'rtovlon tugal bo'lsa,
Tepadagini endirar.

Do'sting ming bo'lsa ham oz,
Dushmaning bir bo'lsa ham
ko'p.

Sinamagan otning sirtidan
o'tma!

O'zingga ravo ko'rmaganni
o'zgaga ham ravo ko'rma!

O'zingni er bilsang,
O'zgani sher bil!

Olqish olgan omondir,
Qarg'ish olgan yomondir.

Otalar so'zi – aqlning ko'zi.

Izzat tilasang, ko'p dema,
Sihat tilasang, ko'p yema.

O'ylamay qilingan ish,
Boshga keltirar tashvish.

Aytilgan so'z – otilgan o'q.

Arslon izidan qaytmas,
Yigit – so'zidan.

Ko'ngli ochiqning qo'li
ochiq,
Qo'li ochiqning yo'li ochiq.

Er yigitni nomus o'ldiradi.

To'qayga o't tushsa,
ho'l-u quruq baravar yonadi.

O'zingga ehtiyot bo'l,
Qo'shningni o'g'ri tutma!

Ota rozi – Xudo rozi.

O'g'li borning o'rni bor,
Qizi borning qadri bor.

Kattaga hurmatda bo'l,
Kichikka izzatda bo'l!

O'ynab gapirsang ham,
o'ylab gapir!

Uying tor bo'lsa ham,
ko'ngling keng bo'lsin!

Kishining hurmati o'z qo'lida.

Betga aytganning zahri yo'q.

Boshingga qilich kelsa ham,
rost so'zla!

Yetti o'lchab, bir kes.

Qalovini topsang, qor yonar.

Qoqilsang, toshdan
o'pkalama!

Har ishning o'z vaqti bor.

Yotib yeyishga tog' ham
chidamaydi.

Non ham non,
uvog'i ham non.

Toma-toma ko‘l bo‘lur,
Hech tommasa, cho‘l bo‘lur.

Maqtanma, g‘oz, hunaring oz!

Tani sog‘lik – tuman boylik.

Jahl – dushman, aql – do‘st.

Sayoq yurgan tayoq yeydi.

Asal aynimas, sariyog‘ sasimas.

Birni ko‘rib, fikr qil,
Birni ko‘rib, shukur qil.

Birovga choh qazigan
o‘zi yiqilar.

Nimani qilsang xor,
Shunga bo‘lasan zor.

Nazariy ma'lumot

XALQ OG‘ZAKI IJODI TUSHUNCHASI

Xalq og‘zaki ijodi – mehnatkash omma ijodi, xalq san‘atining boshqa, ya‘ni musiqa, teatr, raqs, o‘yin, tasviriy va amaliy san‘at kabi turlaridan o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan og‘zaki so‘z san‘atidir.

Xalq og‘zaki ijodi – insoniyatga tengdosh eng qadimiy san‘at. Har bir xalqning og‘zaki ijodi o‘sha xalqning fe‘l-atvori, ruhiyati, urf-odat va an‘analari, orzu-intilishlari, geografik sharoiti va tabiatini aks ettiruvchi o‘ziga xos ko‘zgudir. Biz ana shu ko‘zgu vositasida olamshumul ezgu niyatlar, insoniy fazilatlar, yovuzlik, zulm, adolatsizlikka qarshi nafrat tuyg‘ularini ko‘ramiz.

Og‘zaki so‘z san‘ati «folklor» yoki «xalq og‘zaki poetik ijodi» atamalari bilan ifodalanadi. Xalq ijodiyotining yaratilishi va yashash tarzi og‘zaki usulda amalga oshadi. Ya‘ni bunday asarlar og‘zaki ravishda ijro etilishi sababli ularning mazmuni va shakli o‘zgarishi, unga yangi qismlar qo‘shilishi yoki biron-bir qismi tushib qolishi mumkin.

Xalq og‘zaki ijodi asrlar davomida misqollab to‘plangan, ne-ne sinovlardan o‘tgan, insonlarga hamisha madad bo‘lib kelgan noyob xazinadir. Bizning vazifamiz ana shu xazinani ko‘z qorachig‘idek asrash va yanada boyitish hisoblanadi.

TOPISHMOQLAR

Barcha xalqlar ogʻzaki ijodining eng sevimli, qiziqarli va oʻziga xos turi topishmoqlar hisoblanadi. Topishmoqlarni baʼzan «topmacha», «jumboq», «matal» deb atashgan. Mumtoz adabiyotda ular «chiston» ham deyiladi. Topishmoq – hammabop ommaviy janr. Ularda xalq hayotining barcha qirralari – turmush madaniyati, urf-odatlar va boshqa jihatlar, inson va uni oʻrab olgan olam oʻxshatishlar, taqqoslashlar savollar vositasida ifodalanadi. Topishmoqda yashirin maʼno koʻpincha majoziy shaklda keltiriladi, aniqrogʻi, narsa nomi biron-bir qush, hayvon, buyum, oʻsimlikka qiyoslangan holda beriladi. Topishmoqning javobini topmoqchi boʻlgan kishi unda keltirilgan koʻchma belgilarini xayolida mantiqan solishtiradi va uning hayotdagi belgilarga toʻgʻri kelishiga qarab javobini topadi. Topishmoq, avvalo, aqlni chiniqtiradigan, ayniqsa, bolalarni yoshlikdan mantiqiy fikrlashga undaydigan tarbiya vositasi boʻlsa, ayni paytda koʻngilochar oʻyin ham hisoblanadi. Topishmoqni aytilgan vaqtda topa olmagan kishi «jazolanadi». Topishmoqning javobi uchun «shahar» yoki «qishloq» beradi.

Topishmoqlar kishining tasavvuri va tafakkurini oʻstiradi, ayniqsa, bolalarni topagʻon boʻlishga, hozirjavoblikka oʻrgatadi.

Topishmoqlar nasriy va sheʼriy shaklda ixcham, sodda va ravon, qofiyali uslubda yaratiladi. Ular oʻzida yashiringan predmetlar miqdoriga qarab bir va bir necha misrali boʻlishi mumkin. Topishmoqlarda narsalarning sifati, belgilari, biron narsaga oʻxshashligi batafsil taʼrif qilinadigan boʻlsa, ular ikki, uch, toʻrt va undan koʻp misralarda ifodalanadi.

Topishmoqlar tuzilishiga koʻra bir yoki bir nechta predmetli boʻlishi mumkin. Masalan, «Qoziq ustida qor turmas» (tuxum). Ushbu topishmoqda bir predmet – tuxum oʻzining rangiga koʻra qorga, shakli jihatidan oʻtkir uchli narsa – «qoziq» ustida turolmaydigan suyri (ellips)ga oʻxshatilyapti. «Oʻzi bir qarich, soqoli qirq qarich» (igna) topishmogʻi ham bir predmetli boʻlib, ignani anglatadi. Undan oʻtkazilgan uzun ip soqolga oʻxshatilyapti. Topish-

moqlarning bir nechta predmet yashiringan turlari ham bo‘ladi. Masalan, «Bir daraxtda o‘n ikki shox, har shoxda o‘ttiz yaproq – bir yog‘i qora, bir yog‘i oq» topishmog‘ining javobi yil (daraxt), o‘n ikki oy (shox), o‘ttiz kun (o‘ttiz yaproq), o‘ttiz kecha va kunduz (bir yog‘i qora, bir yog‘i oq).

Topishmoq shunday ajoyib janrki, unda g‘ayritabiiy tuyulgan narsa aslida siz bilan biz kundalik hayotda ko‘rib-bilib turgan narsa bo‘lib chiqadi. «Teg desa tegmaydi, tegma desa tegadi» (lab) yoki

«Chin qushim, chinni qushim,
Chin tepaga qo‘ndi qushim,
Tumshug‘ini yerga berib,
Xalqqa salom berdi qushim». (*Choynak*)

Topishmoqlar xalq og‘zaki ijodining boshqa janrlari, jumladan, doston va ertaklar ichida ham uchraydi. Ular doston va ertaklar mazmunini boyitib, ularning qiziqarliligini ta‘minlaydi. Agar esingizda bo‘lsa, doston yoki ertak qahramonlari bir-birlarining aql-farosatini topishmoqlar orqali sinaydilar. Bu hodisa ko‘proq ertaklarda uchraydi. Topishmoq qatnashadigan ertaklar ikki xilda bo‘ladi: birinchisi topishmoqli ertak bo‘lib, bunda topishmoq ertak ichida keladi. Ikkinchisi ertak-topishmoq hisoblanib, undagi asar voqealari topishmoq asosida qurilgan bo‘ladi.

Topishmoqlar mavzu jihatdan rang-barang bo‘lib, ular olam va odam bilan bog‘liq barcha narsa va hodisalarni qamrab oladi. Masalan, tabiat hodisalari, yil fasli va mavsumlar, hayvonot dunyosi, odam, uning a‘zolari va xislatlari, mehnat va o‘quv qurollari, cholg‘u asboblari, turarjoy, uy-xo‘jalik asboblari, qurol-yarog‘lar haqida bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, topishmoqlar o‘zining yaratilish davriga ko‘ra an‘anaviy topishmoqlar va yangi, zamonaviy topishmoqlar sifatida bir-biridan farqlanadi. An‘anaviy topishmoqlar zamirida xalqimizning tarixi, qadriyatlari aks etgan bo‘lsa, zamonaviy topishmoqlarda kundalik turmushimizdagi o‘zgarishlar, fan va texnika yutuqlari o‘z ifodasini topgan.

Qadrli bolalar, biz topishmoqlar haqidagi suhbatimizning avvalida «chiston» tushunchasiga ham toʻxtalgan edik. «Chiston» asli forscha soʻz boʻlib, topishmoq, jumboq maʼnosini anglatadi. Chiston mumtoz adabiyotning kichik lirik janri hisoblanib, savol-javob shaklida paydo boʻlgan. Undagi narsa-hodisalar koʻchma maʼnoda tasvirlanib, fard, bayt, qitʼa, ruboiy va gʻazal shaklida yoziladi. Chiston koʻproq maʼrifiy, ijtimoiy-siyosiy mazmunga ega boʻladi. Adabiyotimiz tarixida ushbu janrning goʻzal namunalarini Alisher Navoiy, Uvaysiy kabi shoirlarimiz ijodida uchratishimiz mumkin. Siz mumtoz adabiyotimizdagi chiston janrini yuqori sinflarda oʻrganasiz.

TOPISHMOQLARDAN NAMUNALAR

Bir parcha patir,
Olamga tatir.

(Oy)

Otasi uzun xoʻja,
Onasi yoyma xotin,
Bolasi shirin-shakar.

(Tok, bargi, uzumi)

Onasi bitta,
Bolasi mingta.

(Oy va yulduzlar)

Kichkina dekcha,
Ichi toʻla mixcha.

Bir otasi, bir onasi,
Necha yuz ming bolasi.

(Quyosh, oy, yulduzlar)

Bir qop un, ichida ustun.

(Jiyda)

Zar gilam, zar-zar gilam,
Koʻtaray desam, ogʻir gilam.

(Yer)

Oʻtga tushsa yonmas,
Suvga tushsa oqmas.

(Soya)

Boshi taroq,
Dumi oʻroq.

(Xoʻroz)

Yer tagida oltin qoziq.

(Sabzi)

Yuzi oppoq, qor emas,
Non bo‘lmaydi, un emas.

(*Shakar*)

Shahari bor, odami yo‘q,
Daryosi bor, suvi yo‘q.

(*Xarita*)

Kunduz kuni o‘chirib,
Tunda yoqa olmaysan.
Yoniga bo‘lmas borib,
Usiz yashay olmaysan.

(*Quyosh*)

Nazariy ma'lumot

MAQOL VA TOPISHMOQ TUSHUNCHALARI

Qadrli bolalar, siz avvalgi darslardan maqol va topishmoq haqida muayyan tushuncha olgansiz. Maqollar insonni axloq-odobga o‘rgatsa, topishmoqlar uni mantiqiy fikrlashga, topqirlikka, hozirjavoblikka undaydi. Maqol inson nutqini bezaydi (xalqimizda «So‘z ko‘rki – maqol», deb bejiz aytilmagan), uning ta’sir kuchini oshiradi. Maqollar pand-nasihat va tarbiyaviy suhbatlarda o‘git sifatida ham keladi. Maqolda mazmun aniq, xulosa tugal, ifoda ravon bo‘lib, unda ibratli fikr aytiladi. Bu fikr rad etib bo‘lmaydigan hukm shaklida keltiriladi. Masalan, «Ona yurti – oltin beshiging», «O‘zga yurtda shoh bo‘lguncha, o‘z yurti gado bo‘l» kabi maqollarni hech bir e’tirozsiz qabul qilamiz.

«Maqol» so‘zi arab tilidan olingan bo‘lib, «so‘z» degan ma’noni bildiradi. Uni «otalar so‘zi» ham deydi. Bunday nomlash maqolni tushunishni osonlashtiradi. Haqiqatan ham maqol – otobobolarimizning qadim-qadimlardan buyon ishlatib kelgan so‘zlari. Shu paytgacha eskirmay kelgan, unutilmagan so‘zlaridir.

Maqol yana qanday belgi-xususiyatlarga ega bo‘ladi?

Maqolda fikr aniq, xulosa tugal, ifoda lo‘nda bo‘lishi lozim. Albatta, ibratli fikr aytilishi talab etiladi, bu ibratli fikr hukm

shaklida bo‘lishi kerak. Bularning hammasini yuqoridagi misollarda ko‘rish mumkin.

Avval ta’kidlaganimizdek, ko‘plab maqollardagi yana bir xususiyat ularda so‘zlarning qofiyadosh bo‘lib kelishidir. Masalan, «Bilgan o‘zar, bilmagan to‘zar», «Aql – yoshdan, odob – boshdan». Shu xislati bilan maqollar topishmoqlarga o‘xshab ketadi. «Bir parcha patir, olamga tatir» (oy) topishmog‘idagi «patir» va «tatir» so‘zlaridek, maqollardagi «o‘zar» – «to‘zar» hamda «yoshdan» va «boshdan» so‘zlari bir-biriga qofiyadoshdir. Biroq bu o‘xshashlik tashqi shaklda ko‘rinadi. Mazmunan ular o‘zida boshqa-boshqa ma’nolarni tashiydi. Biri ibratli fikrni anglatrsa, ikkinchisi kishini jumboqda yashiringan ma’noni topishga undaydi.

Maqol va topishmoqlar, o‘zlarining o‘xshash va farqli jihatlaridan qat’i nazar, inson tarbiyasiga xizmat qiladi, uni ziyraklik va zukkolikka undaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Topishmoqlarni yana qanday nomlar bilan atashadi?
2. Topishmoqda yashiringan ma’no qanday shaklda ifodalanadi?
3. Nasriy va she’riy topishmoqlarga misol keltiring.
4. Maqol haqida nima bilasiz?
5. Topishmoq va maqol o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni tushuntirib bering.
6. Kitobingizda keltirilgan topishmoqlardan o‘ntasini yod oling.
7. Uyingizda mustaqil ravishda darslikda berilgan maqollardan tashqari uch-to‘rtta maqol yozing.

Foydalanilgan asosiy manbalar:

1. Sh. Shomaqsudov, Sh. Shorahmedov. Ma’nolar maxzani. – T., 2001.
2. Z. Husainova. O‘zbek topishmoqlari. – T., 1966.
3. O‘zbek xalq maqollari. – T.: «Sharq». 2003.

Imom BUXORIY

(810 – 870)

Imom Buxoriy islom dunyosining eng mashhur kishilaridan. U kishini «muhaddislar imomi» deydilar. Muhaddis – «hadis biluvchi», «hadis aytuvchi» degani. Hadis esa payg‘ambarimiz so‘zidir. Bundan chiqadiki, u kishi payg‘ambarimiz so‘zlarini yig‘gan, o‘rgangan, aytgan allomadir. Namoz jamoa bo‘lib o‘qilganda, oldindagi boshlab boruvchi imom bo‘ladi. Demak, Buxoriy barcha muhaddislarning eng oldingi qatorida turgan, hammalari tomonidan tan olingan ustozdir.

Islomda islomiy yashash va o‘zaro muomala qilishning bosh kitobi Qur‘oni karimdir. Qur‘oni karim payg‘ambarimizga vahiy qilib yuborilgan. «Vahiy» degani Alloh taoloning o‘z sevgan bandasi diliga o‘z so‘zlarini, ya‘ni ilohiy so‘zlarni solishidir. Shuning uchun ham Qur‘oni karimning yana bir nomi Kalomi Allohdir, ya‘ni Alloh so‘zlaridir. Uni xalq orasida «Kalomulloh» deydilar.

Hadislar Qur‘oni karimdagi oyatlarni tushuntiradi, sharoitga tatbiq etadi. Shunga ko‘ra ular o‘z ahamiyati jihatidan Qur‘oni karimdan keyingi eng muhim qo‘llanmalardir.

Hadislarni yig‘ish payg‘ambarimiz davrlaridan boshlangan. Lekin vaqt o‘tishi bilan ularni saralash, ishonchlilarini ishonchsizlaridan ajratib olish qiyinlashib borgan. Islomni obro‘sizlantirish, musulmonlarni chalg‘itish uchun uning dushmanlari soxta hadislar to‘qib tarqatganlar. Shuning uchun bu hadislarning kim tomonidan aytilganligiga va ularning shaxsiga alohida e‘tibor be-

rilgan. Hadisshunoslik degan fan hadislarining «sahih» (ishonchli)larini «nosahih» (ishonchsiz)laridan ajratish bilan shugʻullangan.

Paygʻambarimiz soʻzlari – hadislar roviylardan yigʻilgan. «Roviy» maʼlumot beruvchi, aytuvchidir. Roviylar, asosan, ikki xil boʻlgan: sahobalar, tobeinlar. **Sahoba** deb paygʻambarimizni koʻrgan va u kishi bilan suhbatda boʻlgan izdoshlariga aytilgan. **Tobeinlar** esa paygʻambarimizni emas, sahobalarni koʻrib, ulardan eshitganlarini aytuvchilardir. Hadis ikki qismdan – sanad va matndan tashkil topgan. **Sanad** – paygʻambarimiz soʻzlarining qachon, qanday sharoitda, kimlar huzurida aytilganligi hujjati boʻlsa, **matn** uning mazmunidir. Imom Buxoriy mana shunday hadis ilmining Buxorodan yetishib chiqqan va butun dunyoga shuhrat taratgan allomasi edi.

U kishining hayot yoʻllari ham ibratlidir.

Imom al-Buxoriyning ismi – Muhammad, otasining ismi – Ismoil boʻlib, 810-yilning 21-iyunida Buxoro shahrida tugʻildi. Otasi Ismoil Buxoriy ham muhaddis edi, goho tijorat bilan shugʻullanardi. Lekin juda halol, xudojoʻy odam edi. Zamondoshlari uning xonadoniga mehnatsiz topilgan biror dirham ham pul kirmaganligi haqida yozadilar.

Onasi ham diyonatli, qalbi Allohda, qoʻli duoda yuruvchi pokiza ayol boʻlgan. Aytishlaricha, Muhammadning koʻzi yoshligida jarohtalanib, ojizlanib qoladi. Tabiblarga qaratadilar, foyda bermaydi. Bir kuni ona tush koʻradi. Ibrohim alayhissalom unga qarata: «Ey volida, duolaring sharofatidan Alloh oʻgʻlingga koʻrish neʼmatini qaytardi!» – deb xitob qilayotganmish. Choʻchib uygʻongan ona oʻgʻlidan xabar olibdi. Muhammadning koʻz qaroqlarida nur oʻynardi.

Imom Buxoriy mana shunday oilada oʻsdi. Otasi erta vafot etganidan tarbiyasida onasining xizmati katta boʻldi. Kichkinaligidan hadis ilmiga koʻngil qoʻydi. Oʻn yoshlaridan oʻz zehni va yod olish quvvati bilan ustozlarini shoshirib qoʻya boshladi. Oʻn olti yoshida minglab hadislarini yod bilar, ularning «sahih», «nosahih»ligini birma-bir isbot qilib bera olar edi. U bular bilan

cheklanmadi. Kesh bilan Marvdan Makka-yu Madinagacha, Balx bilan Hirotdan Bag‘dod-u Basragacha, Nishopurdan Misr va Shomgacha yurtma-yurt, shaharma-shahar kezib, ilm o‘rgandi, o‘zi aytganidek, «mingdan ortiq ishonchli ulamodan hadis yozib oldi». Qanchadan qancha mashhur muhaddislar bilan uchrashdi, sahobalar va tobeinlarning hayot sanalarini birma-bir tekshirib, ularning har bir hadisini Qur‘oni karim oyatlariga va payg‘ambarimiz hayotlariga solishtirib chiqdi.

Bularning samarasi sifatida bizga yigirmadan ko‘proq asar qoldirdi. Buyuk alloma mehnatining naqadar kattaligini tasavvur qilish uchun birgina ma‘lumotni keltirish bilan cheklanamiz. U yolg‘iz «Al-jome‘ as-sahih» («Ishonchli to‘plam») kitobi ustida 16 yil ishlagan. Unga kiritilgan 7397 hadis 600 ming hadisning ichidan saralab olingan.

O‘z aql-u zakovati va tinimsiz mehnati bilan olis yurtlarda beqiyos shuhrat topgan, «muhaddislar imomi», «muhaddislar sul-toni» unvonlarini olgan al-Buxoriy, nihoyat, ona yurtiga – Buxoroga qaytadi. Biroq ona Buxoroda, afsuski, o‘ziga munosib qadr topmaydi. Bir voqea yuz beradi-yu, u kindik qoni to‘kilgan shaharni tark etadi. Bu voqea shunday edi:

Shu yillari Buxoro amiri bo‘lib turgan Xolid ibn Ahmad al-Buxoriy huzuriga ilm olish maqsadi bilan dunyoning turli tomonlaridan kelayotgan odamlar oqimini ko‘rgach, u ham bolalarini o‘qitmoqchi bo‘ladi va olimga chopar yuborib, saroyiga kelib, ularga dars berishini buyuradi. Imom al-Buxoriy amir chopariga: «Men ilmni xor qilmayman, uni hukmdorlar eshigiga olib bormayman», – deb javob beradi. Amir yana chopar yuboradi va bolalari uchun maxsus vaqt ajratib, boshqalarsiz, alohida saboq berishini talab qiladi. Buyuk olim yana rad etadi. Ilm olmoqlik Rasululloh sunnati ekanligini, hamma tengligini, ilm kerak bo‘lsa, amir va bolalari uning uyiga yoki masjidga borishlari mumkinligini aytadi. Xullas, ora buziladi. Imom Buxoriyning Buxoroda turishi qiyin bo‘lib qoladi.

Imom Buxoriy hayotining so‘nggi yillari Samarqand yaqinidagi Xartang qishlog‘ida kechdi. U 870-yilning 31-avgustida vafot etdi. Qabri o‘sha yerda, hozirgi Samarqand viloyati Payariq tumani Xartang qishlog‘ida.

Buyuk bobomiz to‘plab, saralab bergan minglab hadislar, mana, necha asrlardirki, avlodlar uchun qo‘llanma va yo‘llanma bo‘lib kelmoqda. Mumtoz adabiyotimizning juda ko‘p namunalari, minglab she‘rlar, yuzlab dostonlar payg‘ambarimiz so‘zlari va amallaridan ilhom va oziq olib maydonga kelgan. Hadislar sharhiga bag‘ishlangan asarlarning esa sanog‘iga yetib bo‘lmaydi.

Quyida Imom Buxoriy kitoblaridan olingan ayrim hadislar bilan tanishasiz. Ular hayotning xilma-xil masalalariga doir ko‘rsatmalardir. Masalan, dastlabki hadisda salom bermoqlikning g‘oyat muhim xislat ekanligi uqtirilib, salom berish ahamiyatiga ko‘ra ochga taom bergan bilan teng qo‘yilmoqda. Ovqat ochni o‘limdan asraydi. Salom-chi? Salom o‘sha odamga tinchlik, omonlik tilamoqdir. Bu esa xayrixohlik – boshqalarga yaxshilik istamoq bo‘ladi. Atrofdagilarga yaxshilik istamoq odamgarchilikning, musulmonlikning belgisidir. Demak, bir kishi ikkinchi kishiga salom berganida, u o‘zida odamgarchilikni asragan bo‘ladi. Bunday ibratlar keltirilgan hadislarning har birida bor.

HADISLAR

(«*Al-jome’ as-sahih*»dan)

SALOM BERISH ISLOM AMALLARIDANDIR

Sahoba Ammor¹ aytgan: «Uchta xislatni o‘zida mujassam qilgan kishining imoni mukammal bo‘lg‘aydir:

- insofli va adolatli bo‘lmoq;
- barchaga salom bermoq;
- kambag‘alligida ham sadaqa berib turmoq».

¹ **Ammor ibn Yosir** (564–657) – hazrat Alining yordamchilaridan, sahoba.

Rasululloh¹ sollallohu alayhi vasallam²dan bir kishi so‘radi: «Islomda eng yaxshi xislatlar qaysidir?» Dedilar: «Ochlarga taom bermoqlik, tanigan va tanimaganga salom bermoqlik».

G‘AZABNI BOSMOQ HAQIDA

Alloh taoloning shu xususdagi qavl³i: «(Alloh) gunohi azimlardan va fahsh ishlardan o‘zini olib qochuvchilarni... va g‘azablangan taqdirda ham kechira oluvchilarni, tanglikda ham, mo‘lchilikda ham xayr-ehson qiluvchilarni, g‘azabini yutuvchilarni, odamlarning gunohlarini o‘tuvchilarni... (yaxshi ko‘rgaydir). Darhaqiqat, Alloh yaxshilik qiluvchilarni sevadi».

Abu Hurayra roziyallohu anhu⁴ rivoyat qiladilar: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Birovni (kurashib) yiqitgan polvon emas, balki g‘azablangan vaqtida jahlini yutgan odam polvondir!» – dedilar». «Bir odam Rasululloh sollallohu alayhi vasallamga: «Menga nasihat qiling!» – deb edi. Janob Rasululloh: «G‘azablanmagin», – deb bir necha bor aytdilar».

YETIM BOQQAN ODAMNING FAZILATI

Sahl ibn Sa‘d rivoyat qiladi: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Men va yetimning kafilini olgan odam ikkimiz jannatda yonma-yon yashaymiz», – deb ko‘rsatkich va o‘rta barmoqlarini juft qilib ko‘rsatdilar».

ILMNING FAZILATI TO‘G‘RISIDA

Alloh taolo oyati karimasida: «Alloh taolo sizlarning orangizdagi imon keltirganlarni va ilmni yuksaltirganlarni bu dunyoda yarlaqab, martabasini ulug‘ qilg‘aydir, oxiratda jannatga

¹ **Rasululloh** – Allohning elchisi, payg‘ambar.

² **Sollallohu alayhi vasallam** – payg‘ambarimizning haqlariga aytilgan duo.

³ **Qavl** – so‘z.

⁴ **Roziyallohu anhu** – mazkur sahoba haqiga aytilgan duo.

kirmoqlikni nasib etgusidir, Alloh taolo qilayotgan ishlaringizdan xabardordir», – deyilgan. Yana boshqa oyati karimada esa: «Yo Rabbii, ilmimni ziyoda qilg‘aysen, deb ayt!» – deyilgan.

ALLOHNING ILM TO‘G‘RISIDA NOZIL QILGAN KALOMI

Alloh taolo oyati karimasida: «Yo Rabbii, ilmimni ziyoda qilgin, deb so‘ra!» – deydi.

ILM O‘RGANMOQ VA ILM O‘RGATMOQNING FAZILATI

Rasululloh sollallohu alayhi vasallam aytganlar: «Alloh taolo menga yuborgan hidoyat (Alloh taolo bandalariga ko‘rsatgan to‘g‘ri yo‘l, yo‘llanma) singari ilm ham ko‘p yog‘gan yomg‘irga o‘xshaydi. Ba‘zi yer sof, unumdor bo‘lib, yomg‘irni o‘ziga singdiradi-da, har xil o‘simliklar va ko‘katlarni o‘stiradi va ba‘zi yer qurg‘oq, qattiq bo‘lib, suvni emmasdan, o‘zida to‘playdi, undan Alloh taolo bandalarini foydalantiradi. Odamlar suvdan ichadi, hayvonlarini va ekinlarini sug‘oradi. Ba‘zi yer esa tekis bo‘lib, suvni o‘zida tutib qolmaydi, ko‘katni ham ko‘kartirmaydi. Bularni quyidagicha muqoyasa qilish mumkin: Bir kishi Alloh ilmini (islomni) teran o‘rganadi, teran tushunadi va undan manfaatlanadi va Alloh yuborgan hidoyatni o‘zi o‘rganib, o‘zgalarga ham o‘rgatadi. Ikkinchi bir kishi ilm o‘rganib, odamlarga o‘rgatadi. Ammo o‘zi amal qilmaydi. Uchinchi bir kishi mutakabbirlik qilib, o‘zi ham o‘rganmaydi, o‘zgalarga ham o‘rgatmaydi. Bulardan birinchisi mo‘min, ikkinchisi fosiq, uchinchisi kofirdir».

YAXSHI MUOMALA QILINMOG‘IGA KIM HAQLIROQ?

Abu Hurayra¹ roziyallohu anhu rivoyat qiladi: «Bir odam Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning huzurlariga kelib: «Yo Rasululloh, mening yaxshi muomala qilmog‘imga kim haqliroqdir?» – deb so‘radi. Janob Rasululloh: «Onang!» – deb aytdilar. U:

¹ **Abu Hurayra** – sahoba, 676-yilda vafot etgan.

«Yana kim?» – deb so‘radi. Janob Rasululloh: «Onang!» – dedilar. U: «Yana kim?» – dedi. Janob Rasululloh: «Onang!» – dedilar. U: «Yana kim?» – deb so‘radi. Janob Rasululloh (bu safar): «Otang!» – deb javob qildilar».

ODAM OTA-ONASINI HAQORAT QILMAYDI!

Abdulloh ibn Amr¹ rivoyat qiladi: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Odam qiladigan gunohi azimlardan biri – ota-onasini haqorat qilmoqdir!» – dedilar. Shunda: «Yo Rasululloh, odam o‘z ota-onasini qanday qilib haqorat qilmog‘i mumkin?!» – deyishdi. Janob Rasululloh: «Birovning ota-onasini so‘kkan odam o‘z ota-onasini haqorat qilgan bo‘lur», – deb javob qildilar».

QARINDOSHLARIGA MEHR-OQIBATLI ODAMNING RIZQI ULUG‘ BO‘LMOG‘I HAQIDA

Abu Hurayra roziyallohu anhu: «Men Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning: «Kimki rizqim ulug‘, umrim uzoq bo‘lsin desa, qarindosh-urug‘lariga mehr-oqibatli bo‘lsin!» – deganlarini eshitganman», – dedi.

Anas ibn Molik² rivoyat qiladi: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Kimki rizqim ulug‘, umrim uzun bo‘lsin desa, qarindosh-urug‘lariga mehr-oqibatli bo‘lsin!» – deganlar».

BARCHA ISHDA XUSHMUOMALALIK DARKORLIGI HAQIDA

Nabiy sollallohu alayhi vasallamning jufti halollari – Oysha roziyallohu anho Urva ibn az-Zubayrga bunday deb aytib bergan ekanlar: «Bir to‘da yahudiylar Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning huzurlariga kirib: «As-somu alaykum!» (ya‘ni «Sizga o‘lim!») – dedi. Men ularning gapini anglab: «Va alaykumu-s-somu va-l-la‘na!» (ya‘ni «Sizga ham o‘lim va la‘nat!») – dedim. Janob Rasululloh: «Yo Oysha, shoshmay turg‘il! Alloh

¹ **Abdulloh ibn Amr** – sahobalardan biri.

² **Anas ibn Molik** – sahobalardan biri.

taolo barcha ishda xushmuomalalikni yoqtiradi», – dedilar. Men: «Yo Rasululloh, ularning nima deganini eshitmay (anglamay) qoldingiz!» – dedim. Janob Rasululloh: «Sizlarga ham dedim-ku, axir!» – dedilar».

KIBR HAQIDA

Horisa ibn Vahb al-Huzo'iy rivoyat qiladi: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Ahli jannat kimlar ekanligin aytaymi?» – dedilar-da, odamlardan javob kutmay: «Har bir zaif va bechorahol odamdir, u gar Allohni o'rtaga qo'yib qasam ichg'aydir, so'zsiz ustidan chiqg'aydir», – dedilar. So'ng: «Ahli do'zax kimlar ekanligini (ham) aytaymi? Har bir qo'pol, quruq gerdaygan, beqanoat va dimog'dor odam ahli do'zaxdir», – dedilar».

BOLAGA RAHMDILLIK QILMOQ, UNI O'PIB QUCHOQLAMOQLIK HAQIDA

Sobit Anasdan naql qilinadi: «Nabiy sollallohu alayhi vasallam Ibrohimni qo'llariga olib o'pdilar, hidladilar».

Nabiy sollallohu alayhi vasallamning jufti halollari bo'lmish Oysha onamiz Urva ibn az-Zubayrga bunday deb aytgan erkanlar: «Bir ayol ikki qizalog'ini yetaklagan holda huzurimga tilanchilik qilib keldi. U yoq-bu yoqni qarab bir dona xurmodan bo'lak hech narsa topolmadim. O'sha xurmoni unga bergan edim, o'zi yemay ikki qizalog'iga bo'lib berdi. So'ng o'rnidan turib chiqib ketdi. Shu asnoda Nabiy sollallohu alayhi vasallam kirib kelgan erdilar, bo'lgan voqeani aytib berdim. Janob Rasululloh: «Kimki ana shunday qizaloqlarga muruvvat qo'lini cho'zsa, ular uni do'zax otashidan parda bo'lib to'sib turadilar», – dedilar».

Umar ibn al-Xattob roziyallohu anhu rivoyat qiladi: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning huzurlariga bir qancha asirlarni olib keldilar. Ularning ichida bir ayol ham bo'lib, o'z oralaridan biror go'dakni topib olsa, darhol uni bag'riga bosib emizar edi. Janob Rasululloh (buni ko'rib) bizga: «Nima deysizlar, anavi

ayol o‘z bolasini o‘tga tashlay oladimi?» – dedilar. Biz: «Yo‘q, aslo tashlay olmas!» – dedik. Shunda janob Rasululloh: «Alloh taolo o‘z bandalariga bolasiga mehribonchilik qilayotgan manavi ayoldan ham mehribonroqdir!» – dedilar («Insonki o‘z bolasini o‘tga tashlay olmas ekan, Alloh taologa ham o‘z bandasini do‘zax o‘tiga tashlamoqlik g‘oyat og‘irdir»).

ILM-U HIKMATNI ORZU QILMOQ

Hazrat Umar roziyallohu anhu bunday degan: «Boshliq bo‘lmasingizdan avval ilmni chuqur o‘rganing! Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning sahobalari yoshlari ulg‘ayganda ham ilm o‘rganganlar. Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Ikki narsadan o‘zgasiga hasad qilmoq joiz ermas: biri – kishiga Alloh taolo halol mol-dunyo bersa-yu, uni Haq yo‘lida sarflayotgan bo‘lsa, ikkinchisi – kishiga Alloh taolo ilm-u hikmat ato etsa-yu, u shu tufayli oliymaqomga erishib, hukm surayotgan, odamlarga bilgani o‘rgatayotgan bo‘lsa», – deganlar».

QARINDOSHLARIGA ZAKOT BERMOQ HAQIDA

Nabiy sollallohu alayhi vasallam: «Qarindoshlariga zakot bergan odamga ikkita savob tekkaydir – biri qarindoshlariga oqibat qilgani uchun, ikkinchisi – zakot bergani uchun», – dedilar.

MO‘MINLARNING BIR-BIRLARIGA KO‘MAKLASHMOQLARI (LOZIMLIGI) HAQIDA

Alloh taolo: «Yaxshilikka ko‘mak bergan kishi yaxshi nasiba oladi, yomonlikka ko‘mak bergan kishi yomon nasiba oladi! Alloh hamma narsaga qodirdir!» – deydi.

Abu Muso rivoyat qiladi: «Nabiy sollallohu alayhi vasallam, agar biror gado yoki hojatmand kishi huzurlariga kirib kelsa: «Ko‘mak qilingiz, savob topg‘aysiz! Alloh taolo o‘z rasulining tili-dan uning istagan narsasini aytirib, hojatini chiqaradi!» – dedilar.

MEHMONNING MEZBONGA: «SEN YEMAGUNINGCHA MEN HAM YEMAYMAN», – DEB AYTMOG‘I HAQIDA

Abdurahmon ibn Abu Bakr roziyallohu anhu rivoyat qiladi: «(Otam) Abu Bakr bir mehmonni (yoki mehmonlarni) uyga olib keldilar. O‘zlari esa janob Rasulullohning huzurlariga ketib, o‘sha yerda ancha vaqt ushlanib qoldilar. Qaytib kelganlaridan so‘ng onam: «Bu kecha mehmoningizni (yoki mehmonlaringizni) intizor qilib qo‘ydingiz-ku!» – dedilar. Otam: «Ularni ovqatlantirmadingmi?» – deb so‘radilar. Onam: «Ularning oldiga ovqat qo‘ygan edik, yeyishmadi», – deb javob berdilar. (Otam) Abu Bakr g‘azablanib so‘kindilar va ta‘blari tirriq bo‘lib: «Men ovqat yemayman!» – deb qasam ichdilar. Shunda men bir joyga berkinib olgan edim, otam: «Ey nodon, qayerdasan?» – deb chaqirdilar. Onam: «Siz ovqat yemasangiz, men ham yemayman!» – dedilar. Mehmon (yoki mehmonlar) ham otam ovqat yemagunlaricha ovqat yemasligini (yemasliklarini) bildirib, qasam ichdi. Shundan so‘ng otam: «Bizni shayton vasvasa qilayotgan ko‘rinadi», – dedilar-da, ovqatni olib kelishni buyurdilar. O‘zlari ham ovqat yedilar, mehmonlar ham yeyishdi. Shunda idishdagi ovqat, ular qancha yeyishmasin, kamayish o‘rniga tobora ko‘payib borardi. Buni ko‘rib otam: «Ey Baniy Firosning singlisi, nechun bunday bo‘layotir?» – dedilar. Onam: «Ko‘zlarimga ishongim kelmaydi, yemasimizdan ilgari bunchalik emas edi, juda ko‘payib ketibdi!» – dedilar. Hamma ovqatdan to‘yguncha yedi, undan janob Rasulullohga ham yuborishdi. Aytishlaricha, payg‘ambarimiz ham o‘sha ovqatdan tanovul qilibdilar».

RIYO¹ VA SHUHRATPARASTLIK HAQIDA

Jundub² roziyallohu anhu rivoyat qiladi: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Kimda-kim xayrli ishlarini shuhrat topmoq niyatida ovoza qilsa, Alloh taolo ham qiyomatda uni sharmanda

¹ **Riyo** – ikkiyuzlamachilik.

² **Jundub ibn Abdulloh** – sahobalardan biri.

qilib, ovoza qiladi, kimda-kim xayrli ishlarini odamlar meni ko‘rib qo‘ysinlar deb ko‘z-ko‘z qilsa, Alloh taolo ham qiyomatda uni barcha bandalari o‘rtasida izza qiladi», – dedilar».

ZOLIM KIMDIR?

Alloh taolo: «Alloh taolo nozil qilgan yo‘l-yo‘riqlarga muvofiq hukm qilmaydiganlar – zolimdurlar!» – deydi.

Savol va topshiriqlar

1. Hadis nima? Muhaddis kim? Ular haqida nimalar deya olasiz?
2. Hadislarni yozish va yig‘ish qachondan boshlangan? «Sahih», «nosahih» hadislarni tushuntirib bera olasizmi?
3. Imom al-Buxoriyning vatani, o‘qish yillari va hayotining so‘nggi yillari haqida gapirib bering. Mashhur muhaddisning ota-onasi to‘g‘risida qanday ma‘lumotga egasiz?
4. «Al-jome’ as-sahih» kitobi haqida ma‘lumot bering.
5. «Salom berish islom amallaridandir» hadisini o‘qib chiqing va payg‘ambarimizning eng yaxshi xislatlar haqidagi fikrlarini tushuntirib bering.
6. «Ilm o‘rganmoq va o‘rgatmoqning fazilati» hadisidagi ilmning yomg‘irga o‘xshatilishini tushuntirib bera olasizmi?
7. Yuqoridagi hadislardan ilm haqidagilarini ajratib oling va ular haqida gapirib bering.

Foydalanilgan asosiy manba:

Hadis (Al-jome’ as-sahih). 1–2-jildlar. – T.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi», 1997.

Nazariy ma‘lumot

HADIS HAQIDA TUSHUNCHA

Hadis – islom dinida Qur‘ondan keyin turadigan ikkinchi muqaddas manba bo‘lib, Muhammad alayhissalomning hayoti va faoliyati, uning diniy va axloqiy ko‘rsatmalarini o‘z ichiga oladi. Muhammad payg‘ambar biror gap aytgan, biror ish qilib ko‘rsatgan

yoki boshqalar qilgan biron-bir ishni ko‘rib turib, uni man etmagan bo‘lsa, ana shu uch holat sunnat hisoblanadi. Ana shunday xatti-harakatlar yoki ko‘rsatmalar hadis deb yuritiladi. Hadislarda islom dinining qonun-qoidolari bilan birgalikda insoniy fazilatlar ham keng tashviq qilinadi, insoniylik sha’niga dog‘ tushiradigan yomon sifatlar qoralanadi. Ya’ni hadislarda o‘zaro do‘stona munosabatlar, qarindosh, ota-ona va farzandlarning haq-huquqlari, mehr-oqibat, halollik, poklik, adolat, insof-tavfiqli bo‘lish targ‘ib qilingan. Razolat, kibr-u havo, adovat, hasad, xiyonat, yolg‘onchilik, fitna-fasod, zulm kabi illatlarga nafrat tuyg‘ulari ifodalangan.

Vaqt o‘tishi bilan dindagi ichki g‘oyaviy kurashlar natijasida soxta hadislar ham paydo bo‘la boshlagan. Natijada hadis ilmi bilan shug‘ullanuvchi olimlar – muhaddislar hadislarni ishonchli manbalar asosida qayta ko‘rib chiqishga, ularning haqiqiyliklarini soxtalaridan ajratishga kirishganlar. Shunday qilib, islom olami-ning turli yerlarida hadis ilmining yirik targ‘ibotchilari va mualliflari paydo bo‘la boshladi.

Hadis ilmining rivojlanishiga, ayniqsa, bizning yurtimizdan yetishib chiqqan muhaddislar ulkan hissa qo‘shishgan. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy, Abu Muhammad Abdulloh ibn Abu ar-Rahmon ad-Dorimiy as-Samarqandiy o‘z umrlarini hadis to‘plash va ularni o‘rganishdek muqaddas ishga bag‘ishlaganlar.

Mashhur muhaddislar orasida Imom Buxoriy eng oldingi o‘rinda turadi. Uning yozgan kitoblari ichida eng mashhuri esa «Al-jome’ as-sahih» (bu asar «Sahih al-Buxoriy» nomi bilan ham mashhur) asaridir. Imom Buxoriygacha o‘tgan muhaddislar hadis kitoblariga eshitgan barcha hadislarini kiritar edilar. Hadislarni barcha shartlari bilan tekshirib, ularni sahih (ishonchli) yoki g‘ayrisahih (ishonarsiz) qismlarga ajratishmas edi. Birinchi bo‘lib bu uslubni Imom Buxoriy joriy etgan.

Hadislar tuzilishiga ko‘ra ikki qismdan – hadisning mazmuni (matni) va uning sanadi (kim tomonidan aytilganligi)dan iborat bo‘ladi.

EZOP

(Miloddan avvalgi VI asr)

Muhtaram o‘quvchi! Siz kundalik hayotingizda katta yoshdagi yaqinlaringiz yoki muallimlaringiz bilan muloqot va suhbatlaringizda ularning o‘z fikrlari yoki o‘git-nasihatlarining ta’sirliroq chiqishi uchun har xil maqol va masallarga, ya’ni hikmatli so‘zlar yoxud kichik-kichik ibratli voqealarga murojaat etishlariga e’tibor qilgan bo‘lsangiz kerak. Avvalgi darslardan bilib borayotganingizdek, maqol yoki masal orqali ifodalangan fikr oddiy xabar yo axborot tarzida bildirilgan mazmundan ko‘ra, albatta, ta’sirliroq bo‘lib, xotirangizda uzoq vaqt saqlanib qoladi. Ana shuni nazarda tutib, yurtboshimiz I. Karimov o‘zlarining «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» nomli asarlarida aytadilarki: «...maqol-matallar bejiz paydo bo‘lmagan, ular ham ma’lum bir haqiqatning ifodasi» (21-bet). Odatda, chuqur hayotiy tajribaga ega bo‘lgan kishilar shunday so‘zlashadi. Ana shunday so‘zlash usulini yevropaliklar «Ezop tilida so‘zlash» yoki «Ezopona til» deb yuritishadi.

«Nega bunday ibora paydo bo‘lgan?», «Ezop o‘zi kim?» kabi savollar tug‘ilishi tabiiy. Bu savollarga javob topish uchun qadimiy Yunonistonga, ya’ni hozirgi dunyo xaritalariga Gretsiya, Makedoniya nomi ostida kiritilgan mamlakatlar va o‘sha atroflardagi ko‘hna davlatlar, shaharlar tarixiga murojaat qilishimiz kerak.

Rivoyatlarga ko‘ra, miloddan avvalgi VI asrlarda Yunonistonda quldorlik tuzumi hukm surgan paytda qullar orasidan yetishib

chiqqan nihoyatda aqlli, ammo o'ta badbashara, xunuk bir donishmand bo'lib, uni Ezop deb atashgan ekan. Uning asli kelib chiqishi o'sha davrlardagi Frigiya mamlakatidan bo'lib, urushlar natijasida qul qilib olinib, Yunonistonga kelib qolgan. Ezop aql-u farosati, topqirligi bilan o'z xo'jayinlarining mushkullarini oson qilib, hurmat va e'tibor qozongan. Hatto shaharlarni bosqinlardan asrab, podshohlarni qirg'in-barot urushlardan to'xtatib qolgan. Oxir-oqibat o'zini qullikdan xalos etib, Lidiya shohi Krez saroyida xizmat qilgan, so'ng Vavilon shohi Likurg saltanatida xazinabon darajasiga ko'tarilgan. Keyinroq haqgo'yligi, adolatparastligi, kinoyali achchiq tili uchun alamzada, hasadgo'y dushmanlari uni Delfa shahrida tog' qoyasidan otib yuborib o'ldirganlar.

Ezop hayoti haqidagi ma'lumotlar o'sha davrdagi va undan keyingi asrlardagi solnomachilar tomonidan yozib qoldirilgan rivoyatlar, ibratli hikoyatlar orqali yetib kelgan. Uning 500 ga yaqin masallari qadim davrlardayoq jamlanib, «Ezop masallari» nomi ostida kitob qilingan va donishmandlik o'gitlari sifatida butun dunyoga tarqalgan.

Ulug' masalchining o'zi haqidagi rivoyatlar ham juda ibratomuz. Masalan, ularning birida hikoya qilinishicha, Ezopning xo'jayini safarga otlanar ekan, o'z qullariga yuklarni bo'lib olib, ko'tarib ketishlari lozimligini buyuradi. Ezop ularning oldiga kelib, o'ziga yengilroq yuk berishlarini iltimos qilganida, qullar uning o'zi tanlab olishiga ruxsat beradilar. Ezop borib, to'rt kishi zo'rg'a ko'taradigan non solingan qutini tanlaydi. Atrofida gilar barchasi undan kulib, yengil narsa so'rab, eng og'ir yukni tanlagani uchun ahmoq deya masxara qilishadi.

Xo'jayini uning og'ir yukka o'zini urganini ko'rib, Ezopni maqtab qo'yadi. Aslida Ezop olis safarga ketayotganlarini sezib, uzoqni ko'zlab ish tutgan edi.

Anchagina yo'lni bosib, kun peshinga yetganda barcha to'xtab, ovqatlanishga o'tiradi. Shunda Ezop ko'tarib kelgan qutidan barchaga non ulashib, yukini ikki barobar yengillashtiradi. Kechga

borib, yana yo'lda ovqatga unnaganlarida, qutining ichidagi qolgan nonlarni ham ulashib, yukidan tamomila xoli bo'lib oladi va boshqa qullar manzilgacha olgan yukini qiynalib ko'tarishda davom etsa, Ezop qup-quruq qutini yelkalab, oldinda o'ynoqlab, chopib boradi.

Yoki rivoyat aytuvchilar yana shunday ibratli voqeani hikoya qiladi:

Ezopning xo'jayini Samos oroliga yetib kelishgach, uni shu yerlik mashhur faylasuf Ksanfga sotadi. Ezop Ksanfni eng og'ir vaziyatlarda qutqarib, hech kim yecholmaydigan jumboqlarni yechib, xojasiga sadoqat ko'rsatadi. Ammo Ksanf o'ta yengiltak, kaltafahm odam edi. Kunlarning birida u o'z og'aynilari bilan maishat qilib o'tirib, mast holatda inson hamma narsaga qodir deb da'vo qilib qoladi. Shunda og'aynilaridan biri Ksanfni mot qilish uchun: «Inson dengizni ichib yuborishi mumkinmi?» – deb so'raydi. «Nega mumkin emas, mana men ham dengizni ichib yuborishim mumkin», – deya Ksanf katta ketadi. U o'zini bilmaydigan darajada mast edi. Shunda og'aynisi u bilan garov o'ynab, kim yutqazsa, o'zida bor barcha mol-mulkini g'olib bo'lganga beradi, deb kelishadilar. Ertasi kuni Ksanfning uyiga garov bog'lashgan og'aynisi shaharning obro'li odamlarini guvohlikka chaqirib, birga boshlab keladi. Ksanf Ezopning oyoqlariga yiqilib, qutqarib qolishini so'raydi. Shunda Ezop xo'jayiniga yo'l-yo'riq ko'rsatib aytadiki: «Sen o'z so'zlaringdan qaytma. Dengiz bo'yiga borib, barcha guvohlarning oldida senga bir kosa dengiz suvidan olib berishlarini buyur va og'ayningdan garov shartlarini yana bir bor so'rab ol. Shundan keyin ularga ayt, dengizga juda ko'p daryo va irmoqlarning suvlari quyiladi. Men faqat dengiz suvini ichishga garov bog'lashganman. Shuning uchun og'aynim avval o'sha daryo va irmoqlar suvini ajratib bersin, ana undan keyin men dengiz suvini ichaman, degin». Shunday qilib, Ksanf faylasuf Ezopning yordami bilan garovda yutib chiqadi. Biroq xavfdan qutulgan, unga yordam bergani uchun o'zini qullikdan xalos etishini so'ragan Ezopni arzimasi bahona topib, kaltaklashga buyuradi.

Bu hikoyadan ko‘rinadiki, quldorlik zamonida qullar har qancha aqli, topqir, sadoqatli bo‘lmasin, ularning qismati juda ayanchli edi. Xojasini eng og‘ir damda qutqarib qolganiga qaramay, undan minnatdor bo‘lish o‘rniga, o‘zining kaltabin va ahmoqligini tan olishdan orlanib, qulni jazolashga buyuradi. Ayni paytda Ezop hayotidan olingan bu hikoyatlar uning naqadar donishmand va oliyjanob bo‘lganligini, har qanday sharoitda bilim va mulohaza bilan ish ko‘ra olishini anglatadi. Bular Ezopning hayot ibratlari, uning kechmishlari va insoniy xususiyatlari borasidagi rivoyatlardir. Shu bilan birga Ezop tomonidan yaratilgan masallar bilan ham yaqindan tanishsangiz, hayot yo‘lingizda hamisha kerak bo‘ladigan yana ko‘p o‘git va pandlarni o‘qib, o‘zlashtirib olasiz, nihoyatda zarur xulosalar chiqarasiz.

EZOP MASALLARI VA ULARNING IBRATLARI HAQIDA

YOVVOYI ECHKILAR BILAN CHO‘PON

Cho‘pon echkilarini yaylovga qo‘yib yubordi. Bir payt qarasa, echkilar yovvoyi echkilar bilan o‘tlashib yuribdi: xursand bo‘ldi-yu kech kirgach, hammasini o‘zining g‘origa qamadi. Ertasiga havo buzqligi tufayli echkilarni odatdagidek yaylovga olib chiqolmadi: g‘ordayoq boqishiga to‘g‘ri keldi. Cho‘pon o‘zining echkilariga nomigagina – o‘lmagunday yem solgani holda, qo‘lga o‘rgatib olish niyatida yovvoyi echkilarga mo‘l-ko‘l qilib to‘kdi. Ertasi kuni havo yurishib ketgach, echkilar tog‘ga qarab ura qochdi. Cho‘pon ularni yaxshilikni bilmaydigan nonko‘rlar, deya koyishga tushdi: «Axir, men sizlarni o‘zimning echkilarimdan-da yaxshiroq boqmadimmi?» Yovvoyi echkilar aytdilar: «Shuning uchun ham sendan nariroq yurishimiz ma’qul ko‘rindi-da. Bizlar kechagina senga yo‘liqqandik, sen esa bizni o‘zingning eski echkilaringdan-da yaxshiroq boqding. Demak, ertaga yana yangilar kelib qo‘shilsa, unda ularni bizlardan afzalroq ko‘rarkansan-da?!»

Alqissa, yangi do'stlarni eskilardan afzal tutuvchilar bilan do'stlashishga shoshilmang, zero, yana yangi do'stlar orttirganda siz ham eskilardan bo'lib qolasiz.

Aziz bolajonlar, qissadan hissani anglagan bo'lsangiz kerak-a?! Siz ham o'z do'stlaringiz, yaqinlaringiz haqida o'ylab ko'ring. Shu bilan birga o'zingizning do'stlarga munosabatingizni yaxshi tushunib oling. Do'stlik degan so'z bilan sadoqat, do'stga sodiqlik tushunchasi doimo yonma-yon kelmog'i lozim. Inson hayoti davomida juda ko'p qaltis vaziyatlarga tushishi, turli sinovlarga duch kelishi mumkin. Ana shunday sharoitda faqat o'z manfaatini o'ylab, sizni yolg'iz tashlab ketadigan yoki boshqa odamlarni do'st tutib ketadiganlardan nariroq bo'lgan ma'qul.

Do'stga sadoqat, vafodorlik haqida ulug' bobokalonimiz hazrat Alisher Navoiy ham «Mahbub ul-qulub», ya'ni «Qalblarning sevgani» nomli ma'rifiy-axloqiy asarida shunday fikrni aytadilar: «Do'st uldirki, o'ziga ravo ko'rmagan narsani do'stiga ham ravo ko'rmaydi. O'zi do'sti uchun o'limga tayyor bo'lsa ham, ammo do'stini bu ishda sherik qilmaydi».

Ezop insonlar tabiatidagi tuban illatlarni, yaramas xususiyatlarni juda aniq anglab, lo'ndagina majoziy voqea asosida uning mohiyatini ko'rsatib beradi. Quruq safsata yoki pand-nasihati bilan emas, aynan bo'lishi, uchrashi mumkin bo'lgan hayotiy hodisani shartli – ramziy hikoyat vositasida katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bir shaklda ifoda etadi. Ezop masallarini insonlardagi barcha yuksak va chirkin xususiyatlarni mujassam etgan ibratnoma deb atash mumkin.

KIYIK BILAN TOKZOR

Ovchilar ta'qibidan qochgan kiyik tokzorga yashirindi. Ovchilar payqamay o'tib ketishgach, endi xavfdan qutuldim, deb o'yladi-yu tok barglarini uzib-uzib yeyishga tutindi. Ittifoqo, shu payt ortiga o'girilgan ovchi kiyikni payqab qoldi: darhol o'q uzib, jonivorni yarador qildi. O'limi yaqinlashganini sezgan kiyik afsus-nado-

matda ingrandi: «Qilmish – qidirmish: tok meni qutqargandi, men esa uni nobud qilishga qasdlandim».

Alqissa, kimki o‘ziga yaxshilik qilganlarga yomonlik sog‘insa, u, albatta, jazoga yo‘liqqay.

Ushbu hayotiy lavha yaxshilikka hamisha yaxshilik bilan javob qaytarishga undaydi. E’tibor qiling-a, tokzor kiyikni o‘limdan asrab qoldi. Kiyik buning uchun bir umr minnatdor bo‘lib, imkoni yetganicha tokzorni asrashi, uni har kim payhon qilmasligi uchun jon kuydirishi lozim edi. Ammo u aksincha ish tutib, xavfdan qutuldim, ya’ni jonim omon qoldi, endi qornimni o‘ylashim kerak, deb hozirgina uni yashirgan tok barglarini yeyishga tushadi. Shu bois ham kiyik o‘sha zahotiyoq jazolanadi. Bu bilan Ezop yaxshilikka yomonlik qilish muqarrar jazo bilan yakunlanadi, deyish barobarida insonlarni nafs balosidan ham asranishga, hamma narsaga bir paytning o‘zida erishaman deb, ochko‘zlik qilmaslikka da’vat etadi. Bunday tushuncha Sharqda ham keng tarqalgan. Jumladan, bizning zaminimizdan yetishib chiqqan ko‘plab allomalar, adib va shoirlarimizning asarlarida shunday g‘oya ilgari suriladi. Chunki insoniy fazilat yoki illatlarning millati, chegarasi yo‘q. Inson zoti yaralibdiki, yaxshilik, ezgulik bilan birga yomonlik, tubanlik yashab keladi. Har bir inson, avvalo, yaxshilik nima-yu yomonlik nima – farqiga borishi, o‘z ongi, aql-u farosati bilan anglab olishi kerak.

BO‘RI BILAN LAYLAK

Bo‘rining bo‘g‘ziga suyak tiqilib qoldi-yu, joni ko‘ziga ko‘rinib, yordam istab yugurgilab qoldi. Baxtini qarangki, laylakka duch keldi: suyakni chiqarib tashlasang, mukofotlayman, deya va’dalar berib yordam so‘radi. Laylak tumshug‘i-yu boshini bo‘rining bo‘g‘zigacha tiqib, arang suyakni chiqarib oldi-da, va‘da qilingan mukofotni talab qildi. Bo‘ri bunga javoban dedi: «Ha, azizim, bo‘rining og‘zidan boshing omon chiqqani kammi, yana mukofot deysan-a?!»

Alqissa, ayrim badfe'l kishilar yomonlik qilmaganlarining o'zini yaxshilik qilganga yo'yadilar.

Bu masalni qay bir ma'noda avvalgisining davomi ham deyish mumkin. Chunki yaxshilik qilib, suyakni olib tashlagan laylak mukofot olish o'rniga bo'ringa changalida qolib ketmaganiga shukur qilishi lozimligi hikoya qilinar ekan, yaxshilikni ham uning qadriga yetgan odamga qilish kerak, degan fikr ilgari suriladi. Yomon fe'lli, baxil odam, unga har qancha yaxshilik qilmang, og'irini yengil qilaman, yordam beraman, deb o'ylamang, baribir u sizning yaxshiligingizni bilmaydi. Bil'aks, o'zining yomonlik qilmaganini yaxshilikka yo'yadi. Bu bilan o'z tubanligini yana bir marta namoyish etadi.

Ezop masallaridan insonning turli vaziyatlarda o'zini qanday tutishi lozimligi haqidagi maslahatlarni anglash mumkin. Hayotda har xil sinovlar ko'p bo'ladi. Inson doim ham muvaffaqiyat qozonib, shod-u xurramlik bilan kun kechiravermaydi. Shodlik, g'alabalar bilan bir qatorda inson turli g'am-tashvishlarga, omadsizlik va yo'qchiliklarga tayyor bo'lib yurishi, har bir hodisaga hushyor nigoh bilan qarashi lozim. Sabr-u bardoshli bo'lish, qiyinchilikka chidam, yo'qchilikka qanoat qila olgan odam hech qachon kam bo'lmaydi. Aksincha, arzimagan tashvishdan xavotirga tushib, o'zini o'tga-cho'g'ga urgan kishilar yo biror kasallikka chalinadi yoki yechib bo'lmas chigalliklarga duch keladi. O'zgalar oldida obro'-e'tiborini yo'qotadi. Ezopning quyidagi masali ana shunday odamlar haqida.

ESHAK BILAN BAQALAR

Ustiga o'tin ortilgan eshak botqoqdan o'tayotgandi, toyib ketib yiqildi. Eshak o'rnidan turishga harchand urinmasin – bo'lmadi: oh-voh qilib faryod cheka boshladi. Botqoqda yashovchi baqalar uning holini ko'rib, dedilar: «Birodar, botqoqqa endigina yiqilganing holda shunchalar nola chekasan, bizga o'xshab umring shu yerda o'tganida nima qilarding?!»

Alqissa, ayrim kishilar kichkinagina qiyinchilik oldida ham esankirab, ruhan cho‘kib qoladilar, holbuki, boshqalar bundan o‘n chandon og‘ir mashaqqatlarni-da sabr-la yengadilar.

Xalqimizda: «Birni ko‘rib shukur qil, birni ko‘rib fikr qil», – degan maqol bor. Nogahon toyib ketib, yiqilgan eshak, biroz tin olib, kuch to‘plab, yana oyoqqa turishi va yo‘lida davom etishi mumkin edi. Ammo u mutlaqo chorasiz qolgan kabi ayyuhannos solib, faryod chekadi. Vaholanki, undan ko‘ra yuz chandon yomonroq ahvolda, bir umr botqoqda yashayotgan baqalarni ko‘rib, o‘z holatiga shukur qilishi, ahvolini yaxshilash chorasini ko‘rishi lozim edi. Hayotda bunday holatlar uchrab turadi. Sovuqqonlik bilan muammolar haqida o‘ylab ko‘rilsa, hammasiga biror tadbir topish mumkin. Muhimi, aqlni ishlatishda, qiyinchiliklarga sabrli bo‘lishdadir.

Ezopning bu masali zamirida yana qanday ma’nolar borligini sinfdoshlaringiz bilan birga muhokama qilsangiz, tushunchangiz yanada boyiydi.

Gohida qiyinchilikni yengib o‘tishdan ko‘ra uni aylanib o‘tishga yoki hiyla-nayrang ishlatib, o‘z maqsadiga erishishga harakat qiluvchi kimsalar bo‘ladi. Ular balki ba’zida niyatlariga yetarlar ham. Biroq bu uzoq davom etmaydi. Albatta, biror ishkal bo‘lib, barcha harakatlar chippakka chiqadi. Ana shunday toifali odamlarga qarata quyidagi masal aytilgan.

USTIGA TUZ ORTILGAN ESHAK

Ustiga tuz ortilgan eshak daryo kechuvidan o‘tayotib toyib ketdi – suvga yiqildi: tuz suvda erib ketib, yuk ancha yengillashdi, eshak benihoya sevindi. Keyingi gal o‘sha joydan o‘tayotib, eshak: «Suvga yiqilsam yukim yengillaydi, keyin turib ketaveraman», – deb o‘yladi-da, atayin yiqildi. Ittifoqo, bu gal eshakka yuvg‘ich¹ ortilgan edi: yuvg‘ich suvni shimib olib, yuki og‘irlashib ketgan eshak eplanolmay qoldi-yu suvga cho‘kib ketdi.

¹ **Yuvg‘ich** – bir yillik o‘simlikdan olinadigan, idish-tovoq yuvishda ishlatiladigan, yumshoq, ichi g‘ovak narsa.

Alqissa, ayrimlar ishlatgan hiyla-nayrang ularning o‘z boshiga yetarkan.

«Og‘irning ostidan, yengilning ustidan o‘tma», – deydi dono xalqimiz. Har qanday qiyinchilikni bardosh bilan yengib o‘tishga harakat qilgan odam, albatta, maqsadiga yetadi. Kurashlar bilan amalga oshgan ish qadrlı va mustahkam bo‘ladi. Ayrim ishyoqmas, havoyi kishilar maqsadlariga tez va oson yetishish uchun turli nayranglar o‘ylab topadilar-u, ammo kutilmaganda pand yeb qoladilar. Yengil yo‘l bilan qo‘lga kirgan narsa barakali ham bo‘lmaydi. Hatto masaldagi voqeaga o‘xshab, nojoiz makkorlik o‘sha odamni halokatga olib kelishi mumkin. «Behuda chiranish belni chiqaradi», – degan hikmat ham shunday holatlarni nazarda tutib aytilgan. Bu fikrning yanada yaqqolroq misoli quyidagi masalda tasvirlab berilgan.

BURGUT, ZAG‘CHA VA CHO‘PON

Yuksak qoyadan shiddat bilan qo‘zg‘algan burgut suruvdagi qo‘zichoqni ildi-yu ketdi. Zag‘cha buni kuzatib turgandi, hasaddan ichi kuyib, o‘zining ham shunday qilgisi kelib qoldi. Zag‘cha jon-jahdi bilan chinqirganicha borib qo‘chqorga tashlandi: panjalari qalin junga o‘ralashib, uchishga ham, qochishga ham imkoni bo‘lmay qoldi. Uning jon holatda pitirlayotganini ko‘rgan cho‘pon gap nimadaligini fahmladi-da, darhol zag‘chani tutib oldi: qanotlarini qirqib, o‘zini ermak uchun bolalariga eltdi. Bolalari chuvullashib: «Bu qanday qush?» – deya so‘raganlarida, cho‘pon aytdi: «Men-ku buning zag‘chaligini bilaman-a, biroq uning o‘zi o‘zini burgut hisoblaydi-da!»

Alqissa, o‘zingdan zo‘rroqlar bilan bellashaman, deb chiranganing bilan hech ish chiqarolmaysan, kulgi bo‘lganing qoladi, xolos.

Har qanday inson hayotda o‘z o‘rnini bilishi lozim. Kerak-nokerak narsalarga o‘zini uraverish yaxshilikka olib kelmaydi. Agar zag‘cha burgutdan bir necha barobar kichik ekanini, har

qancha chiranganda ham burgut shiddatiga ega bo‘lolmasligini fikr qilganida, o‘zini abgor qilib, kulgili holatga tushmas edi. Ana shunday toifa odamlarga nisbatan donolar: «Ko‘rpangga qarab oyoq uzatgin», – deya tanbeh beradilar. Darhaqiqat, yoshi ulug‘ yoki martabasi baland kishilar oldida maqtanchoqlik qilish, o‘z imkoniyatlariga to‘g‘ri baho bera olmaslik, ularga noo‘rin xatti-harakatlari bilan o‘zini ko‘rsatmoqchi bo‘lish oxir-oqibat shu kimsani bebro‘ qiladi, e‘tiborsiz narsadek chetga chiqib qolishiga sabab bo‘ladi.

Ko‘rinadiki, Ezop masallari hayotiyliigi bilan, odamlarning fazi-lat-u nuqsonlari, qusur-kamchiliklari, noto‘g‘ri xatti-harakatlarini aniq ko‘rsatib bera olgani, ma‘naviy ibрати bilan hozir ham o‘z ahamiyatini to‘la saqlab kelmoqda. Bundan bir necha ming yillar avval yaratilgan bu majoziy hikoyatlar dunyodagi ko‘plab tillarga tarjima qilinib, shu yo‘lda ijod qiluvchi davomchilari yetishib chiqishiga omil bo‘ldi.

Fransuzlarda J. Lafonten, rus adabiyotida I. Krilov kabi masalchi adiblar Ezop masallarini qayta ishlab, ijodiy boyitib, o‘z davri xususiyatlariga ko‘ra to‘ldirib, rivojlantirdilar. O‘zlari ham ulardan ilhomlanib, yangi masallar yaratdilar.

Nazariy ma'lumot

MASAL HAQIDA TUSHUNCHA

Masal – majoziy xarakterdagi qisqa hikoyacha bo‘lib, nasriy yoki she‘riy shaklda yoziladi. Uning asosiy qahramonlari turli hayvonlar, narsa-buyumlardan iborat. Bular ramziy-majoziy ma’noda qo‘llanilib, insonlar fe‘l-atvoridagi turli xususiyatlarga ishora sifatida keltiriladi. Masalning asosiy jihati shuki, u to‘liq ma’noda tarbiyaviy maqsadga yo‘naltiriladi. Yuqorida ko‘rib o‘tilgan Ezop masallari bunga yorqin misoldir. Agar Ezop birinchi masalchi hisoblansa, undan so‘ng eramizning birinchi va ikkinchi asrlarida yashab o‘tgan grek masalchilari Fedr, Babriy tom

ma'noda uning davomchilari hisoblanadi. Fedrning masalchilik rivojidadagi asosiy xizmati shunda ediki, u Ezop masallarini she'riy yo'l bilan lotin tiliga tarjima qildi. Ana shu tarjimalarga suyanib va ilhomlanib XVII asrda Fransiyada Lafonten, XVIII asrda Germaniyada Lessing, Gellert va XVIII–XIX asrlarda Rossiyada I. Krilov masal janrida barakali ijod qildi.

Ko'hna Sharq adabiyotida ham majoziy shaklda, ya'ni turli hayvonlar tilidan tarbiyaviy ahamiyatga molik hikoyachalar keltirish tajribasi qadim hind adabiyotining nodir namunalari bo'lgan «Panchatantra», «Kalila va Dimna» kabi asarlar tarkibida uchraydi. Bu hikoyatlar ham dunyoning ko'pgina tillariga tarjima qilinib, shunday yo'nalishdagi yangi asarlarning yaratilishiga turtki bergan.

Masalchilikning eng yaxshi namunalari o'zbek adabiyotida ham mavjud. Avvalo, aytish o'rinliki, Ezop masallaridagi hikoyat va hikmatlarga o'xshagan ibratli maqol va matallar o'zbek xalqi hayotida, uning kundalik turmushida, so'zlashuv nutqida doimiy uchraydigan hodisadir. E'tibor qilgan bo'lsangiz, yuqorida Ezop masallaridan kelib chiqadigan xulosalar aks etgan qator maqollar va hikmatli iboralar ota-bobolarimiz tomonidan azal-azaldan aytib kelinganini anglatuvchi namunalar ham yonma-yon keltirildi. Buning sababi, ta'kidlaganimizdek, ko'tarilgan masala va mavzularning barcha insonlarga xos bo'lgan xususiyatlar ekanligidadir. Shuning uchun ham Sharq, jumladan, o'zbek mutafakkir shoir-u adiblari maxsus «Pandnoma», «Odobnoma»lar yaratishgan, bu asarlar maktab-madrasalarimizda alohida o'quv qo'llanma sifatida xizmat qilgan.

Shu o'rinda majoziy shakldagi ibratli hikoyatlarning eng sara namunalari ulug' bobokalonimiz Alisher Navoiyning «Xamsa» asaridagi birinchi doston «Hayrat ul-abror» (Yaxshi odamlarning hayratlanishi)da va maxsus shu yo'nalishda yaratilgan «Lison ut-tayr» (Qush tili) dostonida uchrashini alohida aytib o'tish lozim.

Shu bilan birga XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida yashab oʻtgan Muhammad Sharif Gulxaniy ham «Zarbulmasal» nomli asari bilan oʻzbek adabiyotida masalchilik rivojiga ulkan hissa qoʻshdi. Ulardan tashqari, XX asrga kelib Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Yamin Qurbon, Sami Abduqahhor, Muxtor Xudoyqulov kabi ijodkorlar asarlarida masal janrining yaxshi namunalari uchraydi.

Savol va topshiriqlar

1. Nima uchun bobolarimiz, katta yoshdagi kishilar oʻz nutqlarida maqol va masallardan foydalanishadi?
2. Ezop haqidagi rivoyatlarda uning donishmandligi nimalarda koʻrinadi?
3. Doʻstlik, sadoqat degan tushunchalarni qanday tushunasiz?
4. «Kiyik va tokzor» masalida Ezop qanday insoniy fazilatlar haqida soʻz yuritadi?
5. «Boʻri bilan laylak» masalidagi boʻri qanday insonlarning majoziy obrazi?
6. Sabr-bardosh, qanoat degan tushunchalarning mazmunini izohlang («Eshak bilan baqalar» masali misolida).
7. Ezop masallarining bugungi kundagi ahamiyati nimada?
8. «Masal» tushunchasining taʼrifini ayting.
9. «Ramziy-majoziy» maʼnoni qanday tushunasiz?
10. Dunyo adabiyotida birinchi masallarni yaratgan ijodkor kim?
11. Kimlar masalchilik rivojiga hissa qoʻshgan?
12. Oʻzbek masalnavis shoirlaridan kimlarni bilasiz?

Foydalanilgan asosiy manbalar:

1. Ezop masallari. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010.
2. N. Hotamov, B. Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-oʻzbekcha izohli lugʻati. – T.: «Oʻqituvchi», 1983.

«UCH OG‘A-INI BOTIRLAR» ERTAGI HAQIDA

Ertak – xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy, ommaviy turlaridan biridir. Ertakning paydo bo‘lishida qadimiy urf-odat, marosimlar, tabiat hodisalari, jonivorlar muhim o‘rin tutgan.

Hayot haqiqati bilan bog‘liq bo‘lib, xayoliy va hayotiy uydir-malar asosiga qurilgan, tarbiyaviy ahamiyatga ega og‘zaki hiko-yalar **ertak** deyiladi. Ertakning ba‘zi bir viloyatlarda boshqacha atamasi ham uchraydi. Masalan, Surxondaryo, Samarqand, Far-g‘onada – **matal**, Buxoro atrofidagi ba‘zi qishloqlarda – **ushuk**, Xorazmda – **varsaki**, Toshkent shahri va uning atrofida **cho‘pchak** atamasi ham ishlatiladi.

Ba‘zi ertaklar «Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, bir podshoh (yoki cho‘pon) bo‘lgan ekan», «Sizga bog‘ bo‘lsin, bizga hayot» kabi qisqagina boshlamalar bilan boshlansa, ba‘zi boshlamalar ancha uzun bo‘ladi. Masalan, mana bu boshlamaga e‘tibor bering: «Ertagi-yo ertagi, echkilarning bo‘rtagi, qirg‘ovul qizil ekan, quyrug‘i uzun ekan, ko‘k muzga mingan ekan, muruti singan ekan, g‘oz karnaychi ekan, o‘rdak surnaychi ekan, ola qarg‘a azonchi, qora qarg‘a qozonchi, chumchuq chaqimchi ekan, to‘rg‘ay to‘qimchi ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, ertagimning sheri bor, yetti kunlik yeri bor, yetti kunlik yerida dumi kalta bo‘ri bor. Bir bor ekan, bir yo‘q ekan...»

Ko‘pchilik ertaklar «Qirg kecha-yu qirg kunduz to‘y berib, oshlarini oshab, yoshlarini yashab, murod-maqсадlariga yetibdilar», «Shu bilan Ayoq podshoh bo‘lib, o‘zining donoligidan xalqni odillik bilan so‘rab, mamlakatda adolat o‘rnatgan ekan» kabi tugallanmalar bilan yakunlanadi.

«Uch og‘a-ini botirlar» ertagining voqealari ham juda qiziqarli bo‘lib, tarbiyaviy ahamiyati ham katta. Qadim zamonda o‘rtahol bir kishi yashagan ekan. Uning uch o‘g‘li bo‘ladi. O‘g‘illarini safarga kuzatishdan oldin ularga shunday pand-nasihatlar qiladiki, biz ulardan bu kishining qanday odamligini bilib olamiz. «O‘zimdan keyin baxtsiz bo‘lib qolmanglar deb, sizlarni o‘qitdim», – deydi u. Haqiqatan ham o‘qigan odam dunyoni taniydi, oq-qoraning farqiga boradi. Ilmli va hunarli odam hech qachon xor bo‘lmaydi.

Ota o‘g‘illarini tarbiyalashda uch narsaga amal qiladi. Birinchidan, sog‘lom qilib tarbiyalaydi, natijada o‘g‘illari baquvvat bo‘lib o‘sadi. Ikkinchidan, qurol-yarog‘ bilan tanishtiradi, natijada o‘g‘illari yarog‘ ishlatishga usta bo‘lishadi. Uchinchidan, qo‘rqitmay o‘stiradi, natijada o‘g‘illari botir, dovyurak bo‘lib voyaga yetishadi. Endi bularning ustiga ilmli ekanligini ham qo‘shsak, ular naqadar barkamol yigitlar ekanligining guvohi bo‘lamiz. Biroq ularning otasi bu bilan ham kifoyalanib qolmaydi. U o‘g‘illarining yanada mukammal bo‘lishlarini istaydi. Shu sababli ularga yana uch narsani uqtiradi: «To‘g‘ri bo‘ling – bexavotir bo‘lasiz. Maqtanchoq bo‘lmang – xijolat tortmaysiz. Dangasalik qilmang – baxtsiz bo‘lmaysiz».

O‘g‘illari otalarining bu o‘gitlariga amal qilganlari uchun ham barcha xatarlardan omon chiqadi. Hatto podshoh o‘zining uch qizini ularga berib, og‘a-inilarni o‘ziga kuyov qilib oladi. Endi ular saroyda qolib, faqat yeb-ichib, farog‘atda yashasalar ham bo‘lardi. Podshohning o‘zi ularga shuni taklif qiladi. Biroq og‘a-inilar bunga rozi bo‘lmaydi. Nega?

Ertakni o‘qib chiqsangiz, buni o‘zingiz bilib olasiz.

UCH OG‘A-INI BOTIRLAR

(Ertak)

Bor ekan, yo‘q ekan, bir zamonda bir kishi bo‘lgan ekan. Boy ham, kambag‘al ham emas ekan. Uning uchta o‘g‘li bor ekan. Uchovi ham o‘qigan, oq-u qorani tanigan, yuzlari oyday, o‘zlari

toyday, yomon bilan yurmagan, yomon joyda turmagan ekan. To'ng'ichi yigirma bir yoshda, o'rtanchasi o'n sakkiz yoshda, kenjasi o'n olti yoshda ekan.

Otasi bir kuni ularni oldiga chaqirib, har birining peshanasini silab:

– O'g'illarim, men boy emasman, mendan qolgan davlat sizlarning maishatingiz uchun kifoya qilmaydi, mendan ortiq narsa umid qilib o'tirmanglar, o'zimdani keyin baxtsiz bo'lib qolmanglar deb, sizlarni o'qitdim. Yaxshi ot qo'ydim. To'y qildim, voyaga yetkazdim. Buning ustiga sizlarni yana uch narsa bilan tarbiya qildim. Birinchidan, sog'lom vujudli qilib o'stirdim – quvvatli bo'ldingiz. Ikkinchidan, yarog' bilan tanishtirdim – yarog' ishlatishtigacha usta bo'ldingiz. Uchinchidan, qo'rqitmay o'stirdim – qo'r-qoq bo'lmay, botir bo'ldingiz. Yana uchta narsani aytaman, qu-loqlaringizga olib, eslaringizdan chiqarmanglar. To'g'ri bo'ling – bexavotir bo'lasiz. Maqtanchoq bo'lmang – xijolat tortmaysiz. Dangasalik qilmang – baxtsiz bo'lmaysiz. Bundan boshqasini o'zingiz biling. Qora toyni, saman toyni, ko'k toyni asbob-anjomlari bilan tayyorlab qo'ydim. Xurjunlaringizni bir haftalik ovqat bilan to'lg'izdim. Baxtingiz yo'lda, topib olmoq uchun dunyoni ko'rgani yo'lga chiqing, dunyoni tanimay dunyo kishisi bo'lmaysiz. Baxt qushini ushlamoq uchun baxt oviga chiqing. Xayr, o'g'illarim, – deb turib ketdi.

Uch og'a-ini safarga otlandi. Yo'lda ular kechasi navbatma-navbat poyloqchilik qilib chiqishga kelishadi. Birinchi kecha To'ng'ich botir o'zlariga hujum qilmoqchi bo'lgan sherni o'ldiradi. Ikkinchi kecha O'rtancha botir ajdarni yengadi. Uchinchisi kecha Kenja botir podshoh xazinasiga tushmoqchi bo'lgan o'g'rilarni qirib tashlaydi. Ertasi kuni botirlar shaharga kirib, bir joyga qo'nadi.

Joy egasi bu botirlarni o'rdaga borishga taklif qildi. Bular piyoda asta-sekin o'rdaga bordi. Podshoh bularning musofir ekanligini bilib, alohida bir ziyatlangan uyga kirgizib qo'ydi. Boshqa musofir bo'lmaganidan, ularga juda diqqat-e'tibor bilan qarab, sir

olmoqni bir vazirga topshirdi. Vazir aytdi: «Bulardan to‘g‘ridan to‘g‘ri so‘rasak, ehtimol, aytnaslar, o‘z hollariga qo‘yib, tashqaridan quloq solib turamiz, nima desalar, so‘zlaridan sirini topamiz», – dedi. Bu xonada bulardan boshqa hech kim yo‘q edi. Bir vaqt dasturxon yozildi, xilma-xil noz-ne‘matlar keltirib qo‘yildi. Ikkinchi bir xonaning teshigidan podshoh bilan vazir quloq solib jim o‘tirishdi. Birozdan keyin uch og‘a-ini botirlar o‘zaro suhbat qila boshlashdi. To‘ng‘ich botir dasturxondagi ovqatni ko‘rsatib:

– Shu go‘sh t qo‘zi go‘sh t ekan, biroq shu qo‘zi it emib katta bo‘lgan, – dedi.

O‘rtancha botir aytdi:

– To‘g‘ri aytasiz, podshoh degani it go‘sh tidan ham qaytmaydi. Saralab yemoq faqirning ishi, qo‘yni boqib qo‘yibdimi? Men ham bir narsaga hayron bo‘lib turibman, mana shu shinnidan ham odam isi keladi.

Kenja botir aytdi:

– To‘g‘ri, podshohlik – qonxo‘rlik demakdir. Qon qo‘shilgan bo‘lsa, ehtimoldan uzoqmasdir. Lekin yomonning qoni bo‘lsaku, mayli, begunohning qoni qo‘shilgan bo‘lmasin. Men ham bir narsaga hayron bo‘ldim. Shu nonni taxlagan kishining otasi novvoy ekan, taxlovchi novvoyning o‘g‘li ekan.

– To‘g‘ri bo‘lsa kerak, – debdi To‘ng‘ich botir. – Podshoh bizni bu yerga o‘rda voqeasi bilan chaqirgan. Albatta, bizdan savol so‘rar, nima deymiz?

– Albatta, yolg‘on so‘zlamaymiz, – debdi O‘rtancha botir. – Bu voqeaga aralashgan bo‘lsak, aytnoq lozim.

Kenja botir:

– Uch kunlik yo‘lda qanday voqealarni ko‘rgan bo‘lsak, o‘rtaga tashlaydigan vaqt keldi, – dedi.

To‘ng‘ich botir birinchi kechada sher bilan olishganini aytnb, belidagi tasmasini o‘rtaga olib qo‘ydi. O‘rtancha botir ikkinchi kechadagi voqeani aytnb, nishona uchun tasmani o‘rtaga tashladi. Kenja botir uchinchi kechadagi voqeani aytnb, olgan narsalarini o‘rtaga tashladi.

Podshoh bilan vazir sirdan xabardor bo'lishdi. Faqat go'sht, shinni, non to'g'risidagi gaplarni tekshirib ko'rmoqchi bo'lishdi. Birinchi qo'ychivonni chaqirtirishdi. Podshoh qo'ychivondan so'radi:

- To'g'risini ayt, kecha so'yilgan qo'zining onasi itmidi?
- Podshohim, bir qoshiq qonimdan kechsangiz, aytaman.
- O'tdim, to'g'risini so'yla!
- Qishning o'rtasida bir qo'y tug'ib, o'zi o'lib qoldi, shu vaqtda bir katta itim ham tug'gan edi. Qo'zichoqqa rahmim keldi. Yetim qo'zini och qoldirgim kelmadi. Nochor o'sha itga emizdirib, katta qilgan edim. Boshqa qo'zi qolmagani uchun o'shani yuborgan-dim, – dedi.

Podshoh bog'bonni chaqirib:

- To'g'risini ayt, shinniga odam qoni qo'shilganmi? – dedi.
- Podshohim, bir qoshiq qonimdan o'tsangiz, bir voqea bo'lgan edi, aytardim, – dedi.

– Ayt, o'tdim, – dedi. Bog'bon:

- O'tgan yozda, bog'dagi uzumzorga har kecha bir odam o'g'irlikka tushib, sizga olib qo'ygan eng yaxshi uzumdan o'g'irlab olib keta boshladi. Bir kuni agar qo'limga tushsa, o'ldirib, shu tokning tagiga ko'mib qo'yay, deb qasd qildim. Bir kecha poylab yotdim. Yana keldi. Shashpar to'qmoq bilan boshiga urdim. Boshi pachoq-pachoq bo'lib ketdi. Hech kim bilgani yo'q. Shu tok tagiga chuqur kovlab ko'mib qo'ydim, kelasi yili tok kuchlanib, chunon hosil qildiki, bargidan ham uzumi ko'p edi. Lekin mazasida ozgina o'zgarish paydo bo'ldi. Men uzumdan sizga yubormay, butunicha shinni qilgan edim, – dedi.

Nonni podshoh o'zi taxlagan edi. Bu shohning otasi novvoy edi.

Podshoh haqiqatlar bilinganidan keyin bularning zakovatiga qoyil qolib, botirlarning oldiga kirdi. Salom berib ko'rishdi. Hech bir narsa so'ramay:

– Sizlarning hamma aytganlaringiz to‘g‘ri bo‘lib chiqdi, mening sizlarga muhabbatim ortdi. Botir mehmonlar, ijozat bersangiz, bir arzim bor edi, agar qabul qilsangiz, aytar edim, – dedi.

To‘ng‘ich botir:

– Aytganlaringiz to‘g‘ri kelsa, qabul qilarmiz, ayting! – dedi.

Podshoh:

– Mening uchta qizim bor, o‘g‘lim yo‘q. Men ertaga butun shaharni to‘yga chaqirib, qirq kun osh berib, qizlarimni sizlarga nikohlab bersam, mening o‘g‘illarim bo‘lib bunda qolsangiz, – dedi.

To‘ng‘ich botir:

– Xo‘p yaxshi aytasiz, lekin bizning ham shartimiz bor. Bizlar podshoh bolasi emasmiz. Otamiz boy ham emas. Sizning davlatingiz podshohlik bilan topilgan, biz qo‘l kuchi bilan tarbiya topganmiz. Elimiz bir bo‘lsa ham, tarbiyamiz boshqa. Qanday bo‘lar ekan? – dedi.

Podshoh:

– Men bir iqlimning podshohiman, sizni otangiz qo‘l kuchi bilan tarbiya qilib, sizday botirlarning otasi bo‘lgan ekan, mendan nima kamligi bor? Haqiqatda, mendan ortiqdir. Tarbiyangiz orqasida jahon podshohlari oshiq bo‘lib yig‘lab yurgan qizlarning otasi sizga o‘z qizlarini yig‘lab tutadi, – dedi.

Bular qabul qilishdi. Shaharda qirq kun to‘y-tomosha bo‘lib, botirlar podshoh qizlariga uylanishdi. Qizlar yo‘qotgan tillalariga gavhar qo‘shib oldilar. Yaxshi tarbiya orqasidan yigitlar baxt qushini qo‘lga kirgizdilar.

Podshoh hamma kuyovidan ham Kenja botirni ko‘proq yaxshi ko‘rardi. Kunlardan bir kun podshoh bir salqin joyda uxlab yotgan edi, yonidagi ariqdan ilon chiqib, podshohga zahar solmoqchi bo‘lib turganda, to‘satdan kelib qolgan Kenja botir uni ko‘rib, belidan qilichini sug‘urib, chopib, ikki bo‘lib tashladi. Yana qilichini qiniga solib turganida podshoh uyg‘onib qoldi. Dilida: «Qizimni berganimga qanoat qilmay, meni o‘ldirib, podshoh bo‘lmoq

xayoli bor ekan», – deb shubha qildi. Vazirga chiqib voqeani aytdi. Vazirning botirlarga hasad-advovati bo‘lib, qulay paytni kutib yurgan ekan, yaxshi bahona bo‘ldi.

Vazir podshohga:

– Shunday bebaho qizlaringizni, mendan bir maslahat so‘ramay, yaxshi tarbiya ko‘rgan deb, musofirlarga berib qo‘ydingiz, endi mana bir uchini sizga ko‘rsatdi. Eng yaxshi deb sevgan kuyovingiz sizni o‘ldirmoqchi bo‘lgan ekan, yana bir kuni boshqacharoq hiyla bilan sizni o‘ldirib qo‘yar, – dedi.

Podshoh vazirning so‘ziga ishonib:

– Zindonga solinsin! – deb buyurdi.

Kenja botirni zindonga solishdi. Kenja botirning qallig‘i juda xafa bo‘ldi. U botirni nihoyatda yaxshi ko‘rardi. Yig‘lab-yig‘lab kelinchakning yuzlari so‘liy boshladi.

Bir kuni qiz otasining oyog‘iga boshini qo‘yib, yig‘lab, qallig‘ini afv etishni so‘radi. Podshoh qizining yuzidan o‘tolmay, Kenja botirni zindondan oldirib keldi. Shunda podshoh Kenja botirga qarab:

– Botir, siz shunday vafosizmisiz? Ko‘rmayapsizmi, mening qizim sizga qanday mehribon. Shu qizimni ham rioya qilmay, qay ko‘ngil bilan meni o‘ldirmoqchi bo‘ldingiz? – dedi. Kenja botir podshohga qarab bir hikoya aytdi.

HIKOYA

Qadim zamonda bir podshoh bo‘lib, uning yaxshi ko‘rgan to‘tisi bor ekan. Podshoh to‘tisini shunday yaxshi ko‘rar ekanki, bir soat ko‘rmasa turolmas ekan. To‘ti ham podshohga juda mehribon bo‘lib, har turli shirin so‘zlar aytib, xursand qilar ekan. Bir kuni to‘ti podshohdan so‘rabdi:

– Mening Hindiston degan yurtda ota-onam, aka-ukam, opasingillarim bor, falakning gardishi bilan sizning dargohingizga kelib qolgan edim. Shukurlar bo‘lsin, aql-idrokim, yaxshi xulqim,

shirin so‘zim orqasidan sizday podshohga hamsuhbat bo‘ldim. Endi iltimosim shuki, meni qafasdan bo‘shatib, yigirma kunga javob bersangiz, olti kun borishim, olti kun kelishimga ketsa, bir hafta, ota-onam, aka-ukalarimni ko‘rib, diydoriga to‘ymog‘im uchun yetar.

Podshoh:

– Yo‘q, senga javob bersam, yana kelmay qolsang, men sog‘i-naman, juda xafa bo‘laman, – debdi.

To‘ti:

– Yo‘q, podshohim, sizning menga ko‘rsatgan iltifotingiz yomon yo‘lga boshlamaydi, qanday bo‘lsayam va‘da – ulug‘, muqaddas narsa, uni buzish yaramaydi. Va‘dani buzmoq – og‘ir gunoh. So‘z beraman – so‘zimda turaman, – debdi.

– Xo‘p bo‘lmasa, agar tezda kelsang, ikki haftaga ruxsat bera-man, – debdi podshoh.

– Xayr, endi qanday bo‘lsa ham chiqay, – deb to‘ti o‘n besh kunga ruxsat olibdi. Devorga qo‘nib turib xayrlashibdi. Janub tomonga qarab uchib ketibdi. Podshoh orqasidan qarab qolibdi. U to‘tining qaytib kelishiga ishonmas ekan.

To‘ti olti kun deganda Hindiston degan mamlakatga borib, ota-onalarining oldiga yetibdi. Bechora to‘ti juda xursand bo‘lib, tog‘dan tog‘ga, bog‘dan bog‘ga, shoxdan shoxga sakrab, uchib, o‘ynab-kulib, ota-onasining diydoriga to‘ydi, qarindosh-urug‘iga mehmon bo‘lib, uch kunni qanday o‘tkazganini bilmay qoldi. Ertasi yana qafas tomonga, tutqunlikka uchmog‘i kerak ekan. Ota-onasi, aka-ukalaridan ajralmoq juda og‘ir bo‘libdi. Bir tarafda va‘da bor, va‘daga vafosizlik xavfi turadi. Bechora to‘tining quvonchi tugabdi. Shodligi g‘amga almashibdi. Qanotlari so‘libdi. Ikkinchi qaytib kelish yo bor, yo yo‘q. Qarindosh-urug‘lar bir joyga to‘planishibdi. Hammasining ko‘zi g‘amli to‘tida ekan. Qanday bo‘lsa ham qaytmaslikni maslahat berishibdi.

To‘ti aytibdi:

– Yo‘q, yana qaytmoq uchun va‘da berganman, va‘daga vafo qilmasa bo‘ladimi?

Bir to‘ti aytibdi:

– Va‘da bergan podshohingda insof bo‘lsa, seni uch yil qamoqda saqlab, faqat ikki haftaga javob berarmidi? Seni sevar ekan, seviklisini qafasda tutmoq yarashadimi? Dunyoga qafasda turmoq uchun keldingmi? Bir kishining xushvaqtligi uchun erkinlikni qo‘ldan berma! Podshoh deganning marhamatidan qahri ortiq, podshoh bilan sherga yaqin bo‘lmoq hikmatdan emas.

Podshohning to‘tisi aytibdi:

– Menga bir yo‘l ko‘rsating, men ham erkinlikka chiqay, ham va‘da yolg‘on bo‘lmasin.

Ona to‘ti aytibdi:

– Shunday bo‘lsa men ham bir maslahat beraman. Bizning joyda bir daraxtning mevasi bor, har kim bir donasini yesa, qari chol bo‘lsa, yigitlik holiga, kampir bo‘lsa, qiz kabi yoshlik holiga qaytadi. Podshohga shundan uch donasini olib borgin, bu bebaho mevani berib, o‘zingning butunlay ozod etilishingni so‘ra, shoyad insofga kelib, butunlay ozod etsa, – debdi.

Bu gap ma‘qul tushibdi. Shu chog‘da uch dona meva olib kelibdilar. To‘ti uni changalida mahkam ushlab, xayrlashib, shimol tomonga qarab uchibdi. Qarindoshlari zo‘r umid bilan orqasidan qarab qolishibdi.

To‘ti olti kun deganda podshohning saroyiga yetib kelibdi. Podshoh bilan ko‘rishib, olib kelgan tortiqni unga beribdi, xosiyatlarini bir-bir aytibdi. Podshoh juda xursand bo‘libdi. Ozod qilmoqqa va‘da beribdi. Bir donasini xotiniga berib, ikki donasini vazirga ko‘rsatmoq uchun bir piyolaga solib qo‘yibdi. Ertasiga vazirga ko‘rsatib, xosiyatlarini aytibdi. Vazirning bunga hasadi kelibdi. Ichida xafa bo‘libdi. Ishni boshqacha yo‘lga burmoqni ixtiyor qilibdi:

– Siz bu parrandaning olib kelgan narsasini yemay turing, oldin bir tajriba qilib ko‘raylik, durust bo‘lsa yemoq, qochmaydi, – debdi.

Bu gap podshohga ma'qul tushibdi. Vazir vaqtini topib, piyoladagi ikki dona yoshartiruv mevasiga zahar aralashtirib qo'yibdi. Bir kundan keyin vazir aytibdi:

– Endi yoshartiruv mevasini bir tajriba qilaylik.

Buning uchun zindondan ikki nafar odamni olib chiqib yedirdilar. Ikkalasi shu zumdayoq o'libdi.

Vazir aytibdi:

– Agar siz yesangiz, nima bo'lardingiz?

– Men ham o'lardim, – debdi podshoh.

Bechora to'tini qafasdan olib chiqib, kallasini tanasidan uzib tashlabdilar.

Bir kuni podshoh bir odamni g'azab bilan o'ldirmoqchi bo'libdi. Bu kishi kekxa ekan. Qolgan bir dona mevani yemoqqa buyuribdi. Haligi odam mevani yegan ekan, oqargan sochlari tushib ketibdi, tishlari butun bo'lib, ko'zlarining nuri ortib, yigirma yashar yigit holiga kelib qolibdi. Podshoh vazirdan shubhalanib, piyolani olib kelib qaragan ekan, zahar qo'shilganligini bilibdi. Podshoh vazirni ham o'ldirib yuboribdi. Bechora to'tining begunoh o'lganiga qayg'uribdi, lekin ish o'tgan ekan. To'ti podshohga yaqin bo'lganining «mukofoti»nigina ko'ribdi.

– Endi men o'zimning qilgan yaxshiligimni aytay, – debdi Kenja botir va ariqdan chiqqan ilon voqeasini aytibdi. O'sha joyda ikki bo'linib yotgan ilon tanasini olib kelib ko'rsatibdi. Podshoh qilgan ishidan pushaymon bo'libdi. Kenja botirdan uzr so'rabdi.

Kenja botir aytdi:

– Olampanoh, endi ruxsat bersangiz, bizlar o'z yurtimizga qaytsak.

Podshoh yalinib-yolvorib qolishlarini so'radi. Uch og'a-ini qabul qilmadi.

– Biz saroy kishisi bo'lolmaymiz. Biz mehnat bilan, kasb-hunar bilan yashaymiz, – deyishibdi.

Podshoh:

– Bo'lmasa qizlarim qolsin, – degan ekan, qizlari ham rozi bo'lishmabdi.

Ular:

– Biz kuyovlarimizdan ajralmaymiz, ruxsat bersangiz, biz ham ular bilan birga ketsak, sizni ko‘rgani har yili kelib turamiz, – deyishibdi.

Podshoh nochor ruxsat beribdi. Botir yigitlar o‘z xotinlari bilan ikki yil deganda otalarining oldiga olti kishi bo‘lib kelibdilar. Botirlar otalari bilan quchoqlashib ko‘rishib, xotinlarini tanishtiribdi. Otasi ham bularning kelishini eshitib, uch bo‘lak hovlibog‘ tayyorlab qo‘ygan edi. Har birlari tayinlangan joyga ko‘chib kiribdi. Qizlar kuyovlari bilan rohat-farog‘atda yashab, murod-maqсадlariga yetibdi.

Savol va topshiriqlar

1. «Uch og‘a-ini botirlar» ertagi qanday ertaklar sirasiga kiradi?
2. Ota va o‘g‘illarning safar oldidan suhbatini mazmunini gapirib bering.
3. Otaning gapi bo‘yicha hayotda bexavotir, xijolat tortmay baxtli yashash uchun nimalarga amal qilish kerak?
4. Uch og‘a-ini xatti-harakatini tasvirlang. O‘zidan ko‘ra boshqalarning halovatini o‘ylash, fidoyilik ulardan qaysinisiga ko‘proq xos?
5. Kenja botir hikoyasidagi to‘ti va podshoh o‘rtasidagi kelishuv nima haqida edi?
6. Xiyonatkor vazir nima maqsadda podshohni to‘ti olib kelgan mevalarni yemay turishga ko‘ndirdi?
7. Uch og‘a-inining podshoh ziyofatidagi suhbatini rollarga bo‘lib o‘qing.

Qadrli bolalar, avvalgi darslarimizda «Uch og‘a-ini botirlar» ertagi bilan tanishgan, uning betakror badiiy olami, uch og‘a-ini va ularning qahramonliklari, go‘zal xulqi, odobi, aql-farosat egasi ekanliklaridan zavq olgan edik. Ushbu ertak mazmunidan talay kerakli xulosalar chiqardik, ertaklar shunchaki ko‘ngil ochish, ovunish uchun aytilmasligi va to‘qilmasligiga ishonch hosil qildik, ularning mavzu jihatidan hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, hayotiy-maishiy ertaklar, hajviy ertaklar kabi turlari borligini ham bilib oldik. Bu ertaklar orasida hayvonlar haqidagi ertaklar ham o‘z o‘rniga ega.

Hayvonlar haqidagi ertaklar barcha qiziqib tinglaydigan va o‘qiydigan fantastik hikoyalardir. Ulardagi asosiy mazmun majoziy tarzda tasvirlanadi, asar qahramonlari hayvonlar bo‘lsa-da, voqealar odamlar turmushi kabi kechadi. Hayvonlar haqidagi ertak personajlari – bo‘ri, tulki, sher, turli parranda va hasharotlar xuddi odamlarday harakat qiladilar, gapiradilar. Bunday ertaklarda tulki – ayyorlik va munofiqlik, ayiq – go‘l, laqmalik, bo‘ri – qonxo‘rlik, chumchuq – chaqimchilik ramzi sifatida xayolimizda muhrlanib qolgan. Agar e‘tibor bersangiz, bunday xislatlar hayvonlarda deyarli yo‘q. Bo‘ri, tulki yoki boshqa bir hayvon o‘z o‘ljasini qo‘lga kiritish uchun epchil, chapdast, ziyrak bo‘lishi mumkin, biroq ayyorlik, tilyog‘lamalik, chaqimchilik qila olmaydi. Bu ko‘proq hayvonlar vositasida majoziy mazmun – insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni ko‘rsatish uchun o‘ziga xos uslub. Xalqimizda birovning salbiy qilig‘i, muomalasi hamisha ham yuziga aytilmaydi, aniqrog‘i, birovning aybini ko‘rsatib tanbeh berishdan ko‘ra uni yomon odatlardan ogoh etish, qaytarish millatimizga xos xususiyatdir. Bema‘ni xulqli odamni yaxshi yo‘lga boshlash, tarbiyaga muhtoj insonni ezgu ishlarga undashda xuddi shu hayvonlar haqidagi ertaklar, ulardagi majoziy qahramonlar (bo‘ri,

tulki, eshak, xo‘roz kabi) qo‘l keladi. «Susambil» ertagi o‘z mazmuni bilan ana shunday asarlardan biridir.

Bu ertak o‘zbek xalq ertaklari orasida o‘zining tili, tasvir jozibasi, mavzusining muhimligi bilan ajralib turadigan asar. Avvalo, ertakda xalqimizning adolat va farovonlik hukm suradigan zamonlar haqidagi orzulari aks etgan. Ertakda Susambil adolat qaror topgan va hamma baxtli yashaydigan afsonaviy yurt timsoli sifatida tasvirlanadi. E’tibor bersangiz, eshakvoy yo‘lda yo‘ldosh bo‘layotgan har bir jonivorning: «Susambil qanday joy?» – degan savoliga «Susambil – o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, maza qilib yurasan», – deb javob beradi.

Ikkinchidan, jonivorlarning ko‘zlagan maqsadlariga erishishlarida ularning sabr-toqatli bo‘lganliklari, mashaqqatlarga chidashgani muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Mashaqqatlarga bardosh bergan jonivorlar jannatmakon go‘sha – Susambilga yetib keladilar, shu joyda rohat-farog‘atda umr kechiradilar.

Uchinchidan, jonivorlarning o‘zaro ahilliklari, birdamligi ularning tashqi dushman – bo‘rilar galasi hujumidan qutqaradi. Bo‘rilar podshohi Susambilni tashlab, yetti tog‘ning narigi tomoniga qochib ketadi.

Mazkur ertak nihoyatda ravon, xalqchil, shirali tilda yaratilgan. Ertak boshlanishidayoq kishini o‘ziga jalb etadi. Asar boshlanmasidagi an’anaviy kirish so‘z («Bor ekan-u yo‘q ekan, och ekan-u to‘q ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, o‘rdak surnaychi ekan, g‘oz karnaychi ekan»)ni olamizmi, tabiat tasviriga bag‘ishlangan o‘rinlarni olamizmi yoki personajlar – eshak, ho‘kiz, xo‘roz, kalamushlar, bo‘rilarning suhbatidagi dialoglarni olamizmi, barchasida jozibali tasvir, xalqona mutoyibaga boy nutq kishi diqqatini tortadi, o‘quvchi o‘zini voqealar ichida yurgandek his etadi. Yaxshisi, ertakni diqqat bilan o‘qib chiqing. Undan o‘zingiz uchun foydali xulosalar chiqara olishingizga ishonamiz.

(Ertak)

Bor ekan-u yo‘q ekan, och ekan-u to‘q ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, o‘rdak surnaychi ekan, g‘oz karnaychi ekan.

O‘tgan zamonda bir boy bor ekan. Uning eshagi va bir ho‘kizi bor ekan. Uning yeri ko‘p ekan, qarol-qo‘shchilariga ekin ektirib kun o‘tkazar ekan. Xo‘jayinning o‘g‘illari ko‘pincha eshakni minib yurar ekanlar. Xo‘jayin eshakka yarasha egar-to‘qim qildirib bergan ekan. To‘qimi gajimli, juda ham kelishgan ekan. Shunday qilib, bu eshakni xo‘jayin ham, xo‘jayinning bolalari ham yaxshi ko‘rib, suv o‘rniga sharbat, o‘t o‘rniga qora mayiz berib boqisharkan. Xayr, eshak suv o‘rniga sharbat, o‘t o‘rniga qora mayiz yeb maza qilaversin, endi gapni ho‘kizdan eshiting.

Xo‘jayin ho‘kizni ertadan kechgacha qo‘shga qo‘shar ekan. Ho‘kiz kechqurun qorni ochib, charchab qaytib kelsa, uning oldiga bir bog‘ quruq poyani tashlab qo‘yar ekan. Ho‘kiz bechora har kuni bir bog‘ quruq poyaga yo‘liqib, qorni ochib, qoni qochib, rangi to‘zib, ko‘p abgor¹ bo‘libdi. Bir kun ishdan kelib, poyani yegisi kelmay atrofqa qarasa, boyagi eshak suv o‘rniga sharbat, o‘t o‘rniga qora mayiz yeb, maza qilib yotibdi. Shunda ho‘kiz uning ovqatidan yegisi kelib, eshakdan:

– Hoy o‘rtoq, men ko‘p och qoldim, rahming kelmaydimi? Kel, menga ham ovqatingdan ber, – debdi.

Shunda eshakning rahmi kelib, ovqatidan beribdi. Eshakning oldida har doim ovqat ortib yotar ekan. Xo‘jayin erta bilan chiqib ko‘rsaki, eshakning oldida ovqati qolmabdi. «E, eshagimning ishtahasi endi ochilibdi», – deb ko‘p-ko‘p ovqat soladigan bo‘libdi.

Bir kuni xo‘jayin chiqib qarasa, eshakning ovqatini hadeb ho‘kiz kelib yeyayotgan emish.

¹ **Abgor** – toliqqan.

– Iye, hali sening qorning to‘yib, dimog‘ing ko‘tarilib qolibdi-ku, – deb ertasi kuni ho‘kizni eshakning o‘rniga qo‘yib, eshakni olib borib ho‘kizning o‘rniga qo‘shga qo‘shibdi.

Eshak sho‘rlik umrida qo‘shga qo‘shilmagan ekan, omochni tortishga ko‘p qiynalibdi. Oxiri taqdirga tan berib, qo‘shda yurishga ham ko‘nikib qolibdi. Kechgacha qo‘shda yurib charchab, qorni ochib uyga borsa, avvalgi ovqatlar yo‘q, sharbat o‘rniga bir paqir suv, mayiz o‘rniga bir bog‘ poya. Eshak bechora nochor yeyishga tushibdi.

Xayr, shunday qilib, xo‘jayin eshakni kuzgacha toza ham qo‘shga qo‘shibdi. Kuz bo‘lganda esa unga yuk ortib, uzoq-uzoq yerlarga boradigan bo‘libdi.

Bir kuni xo‘jayin eshakni minib bozorga boribdi. Bozordan bir qop tuz sotib olibdi. Tuzni eshakka ortib, ustiga o‘zi minib, yo‘lda ketayotsa, birdan havo aynib, yomg‘ir yog‘a boshlabdi. Hash-pash deguncha darrov yo‘llar loy bo‘lib ketibdi. Eshak bechora ustida tuz, uning ustiga xo‘jayin mingan, boz ustiga yuklar yomg‘irda ivib vazminlashgan, yomg‘irdan junlari ivib, yo‘lda arang yurib kelar ekan. Noinsof xo‘jayin loaqal eshakning oyog‘idagi taqasini ham yangilatib qo‘ymagan ekan. Taqasi siyqalanib qolgani uchun eshak loyda toyilib, turtinib borar ekan. Ustidagi og‘ir yuki bosib, darmoni qurib, buning ustiga xo‘jayin:

– Tez-tez yurmaysanmi? – deb qo‘lidagi xalacho‘pi¹ bilan bo‘y-niga niqtabdi, «xix-xix» deb, ikki oyog‘i bilan qorniga tepibdi. Eshak shu azob bilan borayotib yo‘lda bir buzuq ko‘prikka kelib qolibdi. Bechora eshak sirg‘ala-sirg‘ala ko‘prikning ustiga chiqqanida oyog‘i toyib, ko‘prikning teshigiga kirib qolibdi, ustdan xo‘jayin chalqanchasiga ag‘anab ketibdi. Shunda xo‘jayinning qahri kelib, chayonday zahri kelib, ko‘prikning tagidan bir so‘yilni² tortib olib, o‘lganning ustiga tepgan deganday: «Meni

¹ **Xalacho‘p** – uchli tayoqcha.

² **So‘yil** – uzun yo‘g‘on kaltak.

ag‘anatadigan senmisan», – deb bechora eshakni toza uribdi. Eshakning oyog‘ini ko‘prik qisgan, o‘zini yuk bosgan, buning ustiga kaltakning achchig‘i. Eshak bo‘ynini yerga solib, boshini loyga qo‘yib, ko‘zidan yoshini oqizib yotib qolibdi. Shunda uch-to‘rt yo‘lovchi yetib kelibdi. Eshakning ahvolini ko‘rib, yo‘lovchilarning rahmi kelibdi. Bitta yo‘lovchi:

– Hoy noinsof! Eshakning ahvoliga qarasang-chi, uni urib nima qilasan? Ustidagi yukini ol, bo‘lmasa o‘lib qoladi, – debdi.

Keyin yo‘lovchilar kelib, biri yukning ustidagi arg‘amchini qirqibdi, biri tuzni ag‘anatibdi, biri eshakning belidan ko‘tarib, yana biri dumidan ushlab, ko‘prikdan chiqarib olishibdi. Shundan keyin xo‘jayin tuzni ortib yana yo‘lga tushibdi. Eshak bechora shuncha azob bilan qorni ochib uyga zo‘rg‘a yetib boribdi. Borgandan keyin uydagilar: «Xo‘jayin yomg‘irda ivib kelibdilar, ko‘p azoblanibdilar», – deb uni qo‘llab-quvvatlab, issiq uyga olib kirib ketishibdi. Eshakni esa ochiq havoga bog‘lab qo‘yishibdi. Xo‘jayin o‘choqqa qo‘llarini toblab, isinib, yog‘li palovni yeb maza qilibdi. Eshakka esa «boyagi-boyagi, boyxo‘janing tayog‘i» deganday, bir bog‘ quruq poyani tashlashibdi.

Eshakning juda xo‘rligi kelib, shu ahvolda yuraverishga rozi bo‘lgisi kelmabdi. «Endi nima qilsam bo‘lar ekan? – deb o‘ylabdi. – Men shu xo‘jayinning qo‘lida tokay ezilaman, axir, xo‘jayin-nikidan chiqib ketsam, ochdan o‘lamanmi? Kel-e, shu yerdan boshimni olib ketayin!» – debdi.

«Endi qayoqqa borsam ekan?» – deb o‘ylabdi.

Eshak yoshligida onasidan: «Susambil degan mamlakat bor ekan, u joyda o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i mo‘l ekan. Unda birov bilan birovning ishi ham yo‘q, azob-uqubat ham yo‘q, ovqat mo‘l, qorning doim to‘yib yuradi», – degan gapni eshitgan ekan. Onasi bechora ko‘p orzu qilsa ham, Susambilga borolmay o‘lib ketgan ekan. Eshak o‘ylab-o‘ylab shu Susambilni topmoqchi bo‘libdi. O‘rnidan turib, chiranib tortib, boshvog‘ini uzib, osmonga

qarab bir hangrab olibdi. Keyin xo‘jayinning tashqi hovlisi bilan xayrlashib, yo‘lga tushibdi.

Bir odamning bir kam qirqta tovug‘i, bitta xo‘rozi bor ekan. Makiyonlar har kuni bir kam qirqta tuxum qilib berar ekanlar. Biroq egasi juda xasis odam ekan. Tovuqlarga loaqal uch kunda bir marta ham don sohib qo‘ymas ekan. Tovuqlar hovlida xashaklarni va go‘nglarni titib, shundan ovqat topib, qorin to‘yg‘azar ekanlar.

Bir kuni tovuqlar qo‘shnisining hovlisida donlab yurganda uning xotini ariq chetida oqshoq yuvib, qozonga solibdi. O‘sha yerda to‘rt-beshta oqshoq to‘kilib qolibdi. Buni xo‘roz ko‘rgan ekan, sekin kirib, haligi donlarni yeya boshlabdi. Shunda qo‘shnisining xotini ko‘rib, «Kisht-kisht, qirilgurlar, kisht», – deb otashkurakni otib yuboribdi. Otashkurak xo‘rozga tegib, uni bir necha marotaba yumalatib yuboribdi. Otashkurakning zarbidan xo‘roz ko‘p alam tortib, bir chekkaga borib yig‘labdi. Xo‘rligi kelib: «Xo‘jayin har kuni bir kam qirqta tuxum olsa, loaqal bitta tuxumning puliga don olib sochmasa, uning eshigi yoniga borsak, o‘zi ham, xotini ham «kisht-kisht» deb haydasa, boz ustiga qo‘shnilaridan ham kaltak yesang! Menga nima azob! Kel, shu yerda yurgandan ko‘ra dalalarga chiqib ketib, o‘sha yerda o‘zimcha tirikchilik qilsam nima bo‘ladi?» – debdi. O‘rnidan turibdi va «qu-qu-qu» deb qich-qiribdi. Keyin «pir» etib devorga qo‘nibdi, undan uchib ko‘chaga tushibdi-yu, dalaga qarab ketaveribdi.

Xo‘roz dala yo‘lida borayotgan ekan, uch ko‘chaning boshiga borib qolibdi. Uch ko‘chaning biridan boyagi eshak, ikkinchisidan xo‘roz chiqib kelibdi. Xo‘roz eshakka qarab:

– Assalomu alaykum, eshakvoy! – debdi.

Eshak:

– Vaalaykum assalom, xo‘rozvoy, – debdi.

Xo‘roz:

– Sizga yo‘l bo‘lsin? – deb eshakdan so‘rabdi.

Eshak:

– Susambilga, – debdi.

Xo‘roz:

– Susambil qanday joy? – debdi.

Eshak:

– Susambil – o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, maza qilib yurasan, – debdi.

Xo‘roz:

– Men ham borsam bo‘ladimi? – deb so‘rabdi.

Eshak:

– Xayr, bitta edim, sen bilan ikkita bo‘lamiz, yuraver! – debdi. Ikkovi boshidan o‘tganlarini bir-biriga gapirib ketaveribdi.

Endi boyagi ho‘kizga kelaylik. Xo‘jayini uni ho‘kizlar bilan urishtirib yurar ekan. Ho‘kiz juda urishqoq bo‘lib, hamma joyda dong‘i ketgan ekan. Bir kuni ho‘kiz urishtirish bo‘lib qolibdi. Shunda bu ho‘kiz yetti-sakkiz ho‘kizni qochiribdi. Endi bitta juda urishqoq ho‘kiz qolibdi. Xo‘jayin ho‘kizini bu ho‘kiz bilan ertasiga urishtirmoqchi bo‘libdi. Tongda xo‘jayin:

– Endi ho‘kizni urishtirishga olib boraman. Shoxini yog‘lab qo‘yay! – deb molxonaga chiqsa, ho‘kizning ikki ko‘zi yumuq, hadeb uxlayapti. Tushida katta bir yig‘in emish. Ho‘kizni xo‘jayini yig‘inga olib kirsam, haligi ho‘kiz buni yig‘indan quvib chiqarish uchun hamla qilib, yugurib qolibdi. Shunda buning achchig‘i chiqib, kelayotgan ho‘kizga hujum qilib uni bir suzibdi. Ho‘kiz shoxini yog‘layotgan xo‘jayinni suzib yuboribdi. Xo‘jayinning yog‘ kosasi bir tarafga, o‘zi ikkinchi tarafga uchib tushibdi.

Xo‘jayin hushidan ketibdi, hushiga kelgandan so‘ng:

– Hali meni suzadigan senmisan?! – deb ho‘kizni chunon uribdiki, qavarib chiqmagan joyi qolmabdi. Shunda ho‘kiz yotib yig‘labdi, xo‘rligi kelibdi: «Men xo‘jayining shuncha ishlarni qilib, qancha ho‘kizlar bilan urishib, ularni yengib, pul yutib bersam, u esa shugina hazilimni ko‘tarmay meni o‘larcha ursam, bu menga qanday xo‘rlilik?!» – debdi va: «Kel-e, men tokay xo‘rlilik tortaman, shu xo‘jayinnikidan ketsam, nima bo‘lar edi, ketaman!» – deb o‘rnidan turibdi, bir chiranib boshvoqni uzib, yo‘lga tushib-

di. Yurib-yurib bir joyga borsa, boyagi eshak ko‘rinibdi. Shunda ho‘kiz eshakni chaqirib, orqasidan yuguribdi. Eshak orqasiga qarasa, uzoqdan bir ho‘kiz uni to‘xtovsiz chaqirib kelyapti.

Eshak to‘xtab turibdi, ho‘kiz yetib kelibdi. Qarasa, o‘zining sherigi ekan.

Eshak:

– Ha, ho‘kizvoy, nima qilib yuribsan? – debdi.

Ho‘kiz aytibdi:

– Sendan keyin xo‘jayin meni ham toza azobladi. Men ham «bor-e» deb kelaverdim. Sen qayoqqa ketyapsan?

Eshak:

– Men Susambilga ketyapman, – debdi.

Ho‘kiz:

– Susambil qanday joy? – deb so‘rabdi.

Eshak aytibdi:

– Susambil o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, maza qilib yurasan!

Ho‘kiz:

– Bo‘lmasa men ham borsam bo‘ladimi? – debdi.

Eshak:

– Kelganing yaxshi bo‘libdi. Ikkita edik, uchta bo‘ldik. Yuraver! – debdi.

Ho‘kiz, eshak, xo‘roz uchovi boshidan o‘tganlarini bir-biriga gapirishib, hasratlashib ketaverishibdi. Necha kun yo‘l yurib, cho‘l-u biyobonga yetishibdi.

Cho‘lda hech kim yo‘q ekan. Bir joyda ikkita kalamush turar ekan. Ular oziq-ovqat kamligidan, ozgina ovqat topish uchun ko‘p joylarga borib, ko‘p yerlarni qazir ekanlar. Shunda qorin to‘yarto‘ymas ozgina ovqat topishar ekan. Bora-bora cho‘lda ovqat topilmay qolibdi. Bir kuni ikkala kalamush yeydigan ovqati yo‘q, qorni ochiqib, endi nima qilamiz deb, uyasining og‘ziga chiqib shumshayib o‘tirishganda, uzoqdan haligi eshak, ho‘kiz va xo‘roz ko‘rinibdi.

Bir kalamush ikkinchisiga aytibdi:

– Shu ko‘ringanlar yo‘lovchi bo‘ladi. Yur, ulardan yegulik olaylik. Zora rahmi kelib, biror narsa tashlab ketishsa, – debdi.

Ikkalasi yo‘lning ustiga chiqib turibdi. Ko‘ringan hayvonlar ham yetib kelishibdi. Shunda kalamush ulardan yegulik so‘rabdi.

Eshak turib:

– Ey birodarlar, biz ham sizlarga o‘xshash och qolganlardanmiz. Agar ovqat kerak bo‘lsa, biz bilan birga yuraveringlar, – debdi.

Kalamush eshakdan:

– Qayerga ketyapsizlar? – deb so‘rabdi.

Eshak:

– Biz Susambilga ketyapmiz, – debdi.

– Susambil qanday joy? – deb so‘rabdi kalamush.

– Susambilni aslo so‘rama! Susambil o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, maza qilib yurasan! – debdi eshak.

– Bo‘lmasa biz ham boraylik, – deyishibdi kalamushlar.

– Uchta edik, beshta bo‘ldik, yuraveringlar, – debdi eshak.

Mana endi bular beshovi boshlaridan o‘tgan sarguzashtlarini bir-biriga gapirishib, Susambilga ketaveribdilar.

O‘sha cho‘lda bir gala ari bor ekan. Ular ham ovqat yo‘qligidan och qolib, nima qilarini bilmay, osmonda g‘o‘ng‘illab uchib ketayotgan ekan, birdan haligi Susambilga ketayotgan besh jonivorga yo‘liqishibdi. Arilar bularni ko‘rib: «Uh, mana ovqatning konidan chiqdik, keragini olib qol!» – deb chaqqani kirishibdi.

Shunda eshak:

– Ey ukalar, sizlar ham bizga o‘xshash och qolib qiynalganga o‘xshaysizlar. Bizning tanamizda shira qolgani yo‘q. So‘rganlaring bilan hech narsa chiqmaydi. Shiramizni xo‘jayinlarimiz so‘rib olgan. Agar ovqat kerak bo‘lsa, biz bilan yuraveringlar! – debdi.

Shunda arilar bularning ahvolini ko‘rib, bular ham bizga o‘xshagan och qolganlardan ekan, deb qayoqqa ketishayotganini so‘rabdi.

– Biz Susambilga ketyapmiz, – deyishibdi.
– Susambil qanday joy? – deb so‘rabdi arilar.
– Susambil o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, maza qilib yurasiz, – deyishibdi.

– Bo‘lmasa biz ham boraylik, – debdi arilar.
– Mayli, beshta edik, ko‘p bo‘ldik, – deyishibdi.

Shunda bular hammasi: «Susambil, qaydasan?» – deb boshidan o‘tganlarini gaplashib, hasratlashib ketaveribdilar. Yo‘lda ketayotib: «Qachon Susambilga yetamiz?» – deb, yuraklari jig‘il-lab, goho-goho eshakdan: «Yana bir gapirib bering, Susambil qanday joy o‘zi?!» – deb so‘rashar ekan. Eshak ham Susambilni maqtab, ularning ko‘nglini ko‘tarar ekan.

Bular:

– Susambilga borsak unday qilamiz, bunday qilamiz! – deb o‘zlaricha shirin-shirin xayollar surib borishar ekan.

Bular yo‘l yuribdi, yo‘l yursa ham mo‘l yuribdi. Oxiri dimog‘-lariga Susambilning xushbo‘y shabadasi urilibdi. Susambilga ham yetib kelishibdi.

Susambil juda ham keng, bepoyon bir joy ekan. Havosi juda toza, narigi yoqda ulkan tog‘ bo‘lib, uning shabadasi doim g‘irillab kelib turar ekan. Yerda ko‘m-ko‘k maysalar, bedalar yashnab yotibdi. Bir yoqda bug‘doy, arpa; bir yoqda qovun-tarvuzlar, bir taraf keta-ketguncha bog‘: unda uzum, anjir, o‘rik, shaftoli va turli-tuman mevalar g‘arq pishgan. Ariqlarda zilol suv sharqiraydi. Borganlarning bag‘riga shamol tegibdi.

Shunda bu bechoralar juda ham xursand bo‘lib ketishibdi. Xursandlikdan ba‘zilari yig‘lab olishibdi. Ular ko‘p och qolishgan ekan. Har qaysisi istagan ovqatini yeb, qornini to‘yg‘azib, vaqtlarini xushlashib, so‘ngra salqin bir joyga kelib dam olishibdi. Yo‘l azobi – go‘r azobi, deganday, rosa charchab qolishgan ekan, shu salqin joyda yotib uzoq uxlashibdi.

Uyqudan turib qo‘l-betlarini yuvib, yana xohlagan ovqatlarini yebdilar. Shu bilan bular Susambilga kelib ko‘p rohatlanib qolishibdi.

Susambilning bir tomoni baland tog‘ bo‘lib, unda kiyik deysizmi, ishqilib, ko‘p jonivorlar yashar ekan. Tog‘ning bir joyida esa bir to‘da bo‘ri turar ekan. Bir kuni bo‘rilarning podshohi ularni to‘plab, bazm qilib, ichkilik ichib, kabob qilib yeb o‘tirgan ekan. Shunda bo‘rilarning podshohi uzoqdan haligi eshak bilan ho‘kizni ko‘rib qolibdi.

– Uh, bizga barra kabob topildi, huv ana, o‘tlab yuribdi. Uch-to‘rtta bo‘lib borib shularni olib kelinglar, kabob qilib yeymiz, – debdi.

Bo‘rilarning ichida bitta hovliqmasi bor ekan, u turib aytibdi:

– Shugina narsaga uch-to‘rtta bo‘ri borishining nima keragi bor? Bitta o‘zim borib olib kelaman! – debdi.

Bo‘rilarning ichida yana bitta hovliqmasi bor ekan. Haligi bo‘rining gapini eshitib, shartta o‘rnidan turib:

– Hov, nima deyapsan o‘zing? Men turganda sen qayoqqa borasan? O‘tir joyingda! Men o‘zim borib olib kelaman! – debdi.

Bunga u bo‘rining achchig‘i kelibdi:

– Meni pisand qilmayapsan, sendan nima kamligim bor?! – deb bir-ikki daf qilibdi. Shu yerda ikkovi olishib ketibdi.

Shunda bo‘rilarning podshohi turib:

– Hoy muttahamlar, urishmanglar! Bor, ikkoving olib kel! – debdi.

Shu bilan ikkovi chopqillashib ketishibdi. Bular ketayotganlarida bizning susambilliklarimiz o‘tlab yurishgan ekan. Bir vaqt ho‘kiz yerdagi ko‘katni yeb, og‘zini to‘ldirib, boshini ko‘tarib, o‘tni chaynab, tog‘ tomonga qarab, uzoqdan chopib kelayotgan ikkita bo‘riga ko‘zi tushibdi. Shunda ho‘kizning yuragi shuvullab ketibdi. U qo‘rqib og‘zidagi o‘tini yerga tashlab, sheriklarini chaqiribdi. Sheriklari ham bo‘rilarni ko‘rishibdi. «Endi nima qilamiz? Qochamizmi, turamizmi?» – deb maslahatlashibdilar.

Eshak:

– Qochsak, quvib yetib oladi, yaxshisi qochmaymiz, – debdi.

Ho‘kiz aytibdi:

– Basharti oldimizga kelsa, nima qilamiz?

Shunda xo‘roz:

– Men daraxtning tepasiga uchib chiqib ketaman, – debdi.

Kalamushlar:

– Biz yerni kovlab, kirib ketamiz, – debdilar.

Eshak:

– Hangrab turaveraman, – debdi.

Arilar:

– Biz ro‘para kelganini chaqib, hamma yog‘ini shishirib tashlaymiz! – debdi. Ho‘kizga arilarning gapi juda ham yoqib tushibdi:

– Bo‘lmasa sizlar jon boricha chaqinglar. Qolganlarini menga qo‘yib beringlar! – debdi.

Bular maslahatni bir qilib turaverishibdi.

Bir zumda bo‘rilar yetib kelibdi. Bo‘rining haligi hovliqmasi sherigiga:

– Huv anavini sen ko‘tar! Mana buni men ko‘taraman, – deb ho‘kizga qarab yuguribdi.

Shunda ho‘kiz orqasiga qaytib turib, bo‘riga qarab yugurib borib bir suzganda, bo‘ri «dod» deb yetti dumalab tushibdi. Buni ko‘rib sherigi yugurib kelgan ekan, ho‘kiz uni ham qattiq suzib tashlabdi. Kalamushlar qo‘rqanlaridan yerni kovlab kirib ketishga urinibdi. Yer toshloq, qattiq ekan, ular kovlab kirolmabdilar, bir zumda allaqancha joyni o‘yib yuboribdilar.

Xo‘roz bo‘lsa daraxtga chiqib olib, hadeb «qu-qu-qu» deb qichqiraveribdi.

Arilar har ikkala bo‘riga yopishib chaqaverishibdi-chaqaverishibdi, bir zumda do‘mbira qilib shishirib tashlashibdi. Bo‘rilar shunda ham qochmay, jonholatda kelib, ho‘kizga yopishibdi. Ho‘kiz ularni suzaverib, a‘zoyi badanini yara qilib tashlabdi. Eshak bo‘lsa nariroqda bor ovozi bilan hangrab, nari borib-beri kelib turaveribdi.

Bir vaqt bo‘rilar olishib-olishib charchashibdi. Qarasa, ho‘kiz bilan arilar o‘ldirib qo‘yadigan. Shunda dastlab haligi hovliqma

bo‘ri qochishga tushibdi, orqasidan bunisi ergashibdi. Bular shu qochganicha podshohning oldiga yetib borishibdi. Bu bo‘rilarning hamma yog‘i yorilgan, qonlari oqqan, ari chaqqan yuzlari shishib, ko‘zlari ko‘rinmaydigan bir ahvolda ekan. Podshoh va sheriklari bularning ahvolini ko‘rib, rangi o‘chib, qoni qochib, iyaklari qaltirab, ko‘zlari yaltirab qolibdi.

Podshohi:

– Sizlarga nima bo‘ldi? – deb so‘rabdi.

– Ey taqsir, bular barra kabob emas, boshga kelgan balo ekan! – deyishibdi.

– Ha, nima bo‘ldi? – desa, bo‘rining biri:

– Bular bizning jonimizga qasd qilib kelgan ekan. Bularning ichida Munkarnakiri, uning bir juft go‘rkovi ham bor ekan. Munkarnakir gurzisi bilan bir urganda, agar sher bo‘lsa ham, necha dumalab ketadi, – debdi.

Bo‘rining yana biri:

– Ey mahmadona! Sen tek tur! O‘zim gapiraman. Bularning ichida Azroil ham bor ekan. Jonni olish uchun nayzasini suqsa, a‘zoyi badaning achishib, shishib ketar ekan, – debdi.

Endi bunisi:

– He, sen bilmaysan! Bular go‘rkovi bilan kelgan ekan. Hali biz o‘lmay turib, har birimizga yettitadan go‘r qazib qo‘yishibdi, – debdi.

Unisi aytibdi:

– Sen ko‘rmabsan! Bular so‘fisi bilan kelgan ekan. Hali biz o‘lmay turib, daraxtning tepasiga chiqib, hadeb odamlarni janozaga chaqiryapti.

Unisi:

– Lekin bularning ichida bir kattasi bor ekan. Unisi eshoni bo‘lsa kerak. Bizga yaqinlashmadi, lekin nariroqda turib ish o‘rgatib, bularga baqirib turdi. Agar unisi ham kelganda, biz mutlaqo o‘lar edik, – debdi.

Boʻrilar bularning aft-angorini koʻrib, gaplarini eshitib, qoʻrqib vasvasaga tushibdilar.

Podshohi:

– Endi nima qilamiz? – debdi. Haligilar:

– Ey taqsir, agar baloga duchor boʻlaylik, kunimiz bitibdi, oʻlaylik desangiz, turaveramiz. Boʻlmasa qochamiz. Bular bizning orqamizdan quvsa, halizamon yetib keladi, – debdi.

Buni eshitib boʻrilarning podshohi yana qoʻrqibdi.

– Boʻlmasa turinglar, joʻnaymiz, – debdi.

Shunda hamma boʻrilar bu joyga kelmay, har yoqqa tirqirab yurganlarini ham topib kelib, Susambil togʻini tashlab qochib, yetti togʻning narigi yogʻiga oʻtib ketishibdi.

Susambilliklar endi tamom erkinlikka chiqib, ogʻzi oshga tegib, sal kunda semirib ketibdilar. Ular goho xoʻjayinlarinikida koʻrgan kunlari esga tushsa, oʻkinib, bu yerdagi rohatlarni koʻrib sevinib, Susambilning ovini ovlab, dovini dovlab, maza qilib yurishaveribdi. Shu bilan murod-maqсадlariga yetishibdi.

Savol va topshiriqlar

1. «Susambil» ertagi qaysi ertaklar turkumiga kiradi?
2. Eshak, xoʻroz, hoʻkizni xoʻjayinlari uyini tashlab ketishga nima majbur etdi?
3. Susambil qanday yurt? Jonivorlar nima uchun unga intildilar?
4. «Susambil» ertagidagi hazil-mutoyiba, qochiriq maʼnosidagi soʻzlarni topib adabiyot daftaringizga koʻchirib oling. (Masalan, hoʻkizning xoʻjayini haqidagi, boʻrilarning hayvonlarni qoʻlga olish haqidagi balandparvoz gaplari kabi.)
5. Ertakdagi jonivorlarning ahilligini nimalarda koʻrdingiz?
6. Ertakni rollarga boʻlib oʻqing.
7. «Mening sevimli ertagim» mavzusida insho yozing.

ERTAK HAQIDA TUSHUNCHA

Qadrli bolalar, shu kungacha maqollar, ibratli hikoyatlar, hadislar, sharqona hikmatlar bilan oshno bo'ldingiz. Xalq og'zaki ijodida yana shunday ajoyib janr mavjudki, u ertak deb ataladi.

Ertak aytuvchilarni qadimda «ertakchi», «matalchi» deb atashgan. E'tibor bersangiz, ertaklarda ijobiy qahramon, albatta, yovuzlik, adolatsizlik, zulm ustidan g'alaba qozonadi, yaxshilik tantana qiladi. Chunki ertak qahramonlari xalq orzu-umidlarini, manfaatini ifodalaydi.

Ertaklar turli mavzularda bo'lishi mumkin. Ular shartli ravishda hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, hayotiy-maishiy ertaklar, hajviy ertaklarga bo'linadi.

Hayvonlar haqidagi ertaklardagi asosiy mazmun majoziy, ya'ni ko'chma ma'noga ega bo'ladi. Masalan, ayyorlik va munofiqlik tulki, qonxo'rlik, laqmalik bo'ri orqali ifoda etiladi. Sehrli ertaklarda voqealar sehr-jodu, fantastik uydirmalar asosiga qurilgan, asar qahramonlari har narsa qo'ldan keladigan mo'jizakor kimsalar, jonlantirilgan narsa yoxud hayvonlardan iborat bo'ladi. Xalqimiz yaratgan xayoliy hikoyalar orasida shunday turkum ertaklar borki, ularni biz hayotiy-maishiy ertaklar deb ataymiz. Bunday ertaklardagi voqealarning aksariyati hayotga yaqin, hayotdan olingan. «Zumrad va Qimmat», «Oygul bilan Baxtiyor», «Ziyod botir», «Tohir va Zuhra», «Ozodachehra», «Farhod va Shirin», «Malikayi Husnobod», «Uch og'a-ini botirlar» ana shunday ertaklar sirasidan.

Ertaklarni ham tinglaymiz, ham o'qiymiz, dedik. Tinglaydigan ertaklarimiz professional ertak aytuvchilar, ya'ni ertakchilar tomonidan qiziqarli tarzda hikoya qilinadi. Ertakchilar shunchaki hikoya qilmaydilar. Har bir ertakchi u yoki bu ertakni qayta yaratadi, desak, xato bo'lmaydi. O'zbek adabiyotida xalq ertaklari

asosida yaratilgan she'riy, nasriy asarlar teatr va kinoda ham o'z aksini topgan. Qiziqarli ertaklar asosida yaratilgan sahna asarlari, kinofilmlar, multfilmlarni sevib tomosha qilmoqdasiz.

«Ertaklar – yaxshilikka yetaklar», degan naql bor xalqimizda. Ular shunchaki ko'ngil ochish vositasi, ermak emas, balki ajoyib suhbatdosh, bizni faqat ezgulikka undovchi, zavq-shavq bag'ishlovchi ma'naviy manbadir.

Savol va topshiriqlar

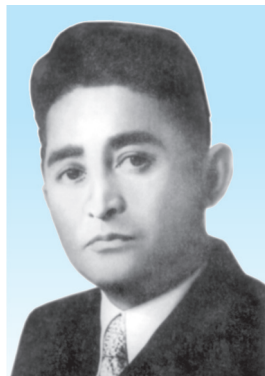
1. Qanday asarlarni ertak deb ataymiz?
2. Ertaklar qanday turlarga bo'linadi?
3. Sehrli ertaklar haqida gapirib bering.
4. Qaysi ertaklarni majoziy ertaklar deymiz?
5. Kattalardan eshitgan biror ertakni sinfdoshlaringizga aytib bering.

Foydalanilgan asosiy manba:

O'zbek xalq ertaklari. 2-jild. – T.: O'zbekiston Davlat nashriyoti, 1963.

Hamid OLIMJON

(1909–1944)

O‘zbek she’riyatining yorqin vakillaridan biri Hamid Olimjon bor-yo‘g‘i 34 yil umr ko‘rgan bo‘lsa-da, o‘zidan boy adabiy meros qoldirgan. Uning asarlari jami o‘n jildni tashkil qilishi ham shoirning qanchalik sermahsul ijodkor bo‘lganini ko‘rsatadi. Hamid Olimjon qobiliyatli rahbar va olim ham edi. U o‘ttiz yoshga yetar-yetmas O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasini boshqardi, o‘ttiz uch yoshida akademik unvonini oldi.

Hamid Olimjon 1909-yil 12-dekabrda Jizzax shahrida tug‘ildi. Jizzax ham yurtimizning Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm vohalari singari ko‘plab xalq baxshilarining vatani hisoblanadi. Bu yerdagi xalq sayillari, to‘ylar, turli yig‘inlar hozir ham baxshilar ishtirokisiz o‘tmaydi.

O‘tgan asrning boshlarida, odamlarning uyida radio-televizor tugul, oddiygina elektr chirog‘i bo‘lmagan zamonlarda kishilar sham va qora chiroq yorug‘ida kun kechirardilar. Ayniqsa, uzoq qish kechalari xalq kitoblari, turli dostonlar o‘qilar, bir uy bolalar ham bu ma’rifat nuridan bahramand bo‘lib o‘sardilar.

Hamid Olimjonning onasi Komila aya juda ko‘p doston va ertaklarni yod bilardi. Ularni eshitgan yosh Abdulhamidning xayolida qadimgi asarlar qahramonlari xuddi qayta jonlanardi. Dostonlarning shirali tili, bir-biridan qiziq voqealari uning butun xayolini egallab olardi. Hamid Olimjon bu zavqli tunlarni bir umr

yodda saqlab qoldi va o‘zi yozgan dostonlardan biri – «Oygul bilan Baxtiyor»da bu sehrli tunlarni shunday esga oldi:

*Bolalik kunlarimda,
Uyqusiz tunlarimda
Ko‘p ertak eshitgandim,
So‘ylab berardi buvim.
Esimda o‘sha damlar:
O‘zi uchar gilamlar,*

*Tohir-Zuhra, Yoriltosh,
Oyni uyaltirgan qosh...
Buvimning har qissasi,
Har bir qilgan hissasi
Fikrimni tortar edi,
Havasim ortar edi.*

Hamid Olimjondagi tug‘ma iste’dodning ko‘z ochishida, uning keyinchalik mashhur shoir bo‘lib yetishuvida mana shu ezgu havas, albatta, katta rol o‘ynagan.

Hamid Olimjon Jizzaxdagi Narimonov nomidagi boshlang‘ich maktabni tugallab, o‘sha davrda (1932-yilga qadar) O‘zbekistonning poytaxti bo‘lgan Samarqand shahriga bordi. U yerda avval pedagogika bilim yurtida (1923–1926), keyin Pedagogika akademiyasida (1926–1931) tahsil oldi. Ko‘plab ijodkor yoshlar to‘plan-gan bu o‘quv dargohlarida Abdulhamid yozgan she‘rlar do‘stlari tomonidan qizg‘in kutib olinardi. Ilk mashqlaridanoq ko‘pchilikni o‘ziga qaratgan talaba shoirning dastlabki she‘rlari Samarqandda chop etiladigan «Zarafshon» gazetasida 1926-yilda bosilgan. Uning «Ko‘klam» nomli birinchi she‘rlar to‘plami 1929-yilda o‘z o‘quv-chilari qo‘liga yetib bordi. Shu tariqa o‘zbek adabiyotida yana bir umidli ijodkor dunyoga keldi.

Hamid Olimjon ham zamonaviy, ham tarixiy mavzularda samarali ijod qilardi. Uning «Muqanna» nomli tarixiy, «Jinoyat» deb nomlangan zamonaviy mavzudagi she‘riy dramalari bor. Hozirgi kunda xalqimizning sevimli qo‘shiqlariga aylangan g‘azallari, ko‘plab tarjima asarlari mashhur. Ayniqsa, ona yurti – O‘zbekiston tabiati, uning zahmatkash xalqi mehnatini sharaflab yozgan she‘rlari o‘zining samimiyligi, ohangdorligi, o‘quvchining eng nozik tuyg‘ularini qo‘zg‘ata olishi bilan zamonlar sinovidan o‘tib kelmoqda.

Hamid Olimjon onasidan eshitgan ertak va dostonlar hamda xalq tarixini o'rganish jarayonida orttirgan bilimlarini umumlashtirib, 1937-yilda «Oygul bilan Baxtiyor» nomli mashhur dostonini yaratdi.

OYGUL BILAN BAXTIYOR

(*Ertak-doston*)

Doston, hikoyamiz boshida aytganimizdek, shoirning bolalik davri esdaliklari bilan boshlanadi. Uzun tunlar jim yotib onasidan tinglagan ertaklarni eslar ekan, shoir ularning kuchini o'zida sezganini aytadi.

Aziz bolalar, shu o'rinda bir muhim masalaga e'tiboringizni tortmoqchimiz. Gap shundaki, garchi shoir «Oygul bilan Baxtiyor» ertagini onasidan eshitganini aytsa-da, bugun Siz o'qiyotgan ertak-dostonning chuqur mazmuni, go'zal satrlari uni badiiy qayta ishlagan shoir mahoratining mevasi ekanini aslo unutmasligimiz kerak.

Endi dostonning o'ziga qaytamiz.

Juda qadim zamonda, Jambil degan yurtida nihoyatda og'ir ahvolga tushgan xalq o'zini qul qilgan xon zulmiga qarshi bosh ko'taradi. Bu qo'zg'olonga keksa qul Darxon va uning mardona qizi Oygul boshchilik qilardi.

II

Jambil degan tomonda,
Juda qadim zamonda
Qullar isyon qildilar.
Jangga kirib qo'shinlar,
Urushib oyu kunlar
Dunyoni qon qildilar.
Tinchlik tugab och elda,
Mamlakat qoldi selda.
Dahshat ichra yonib xon

Har tomon qildi farmon.
To'xtamay dovul qoqdi,
Maydonlarga o't yoqdi.
O'z holiga qilib or,
Tikib qator-qator dor,
Ko'zlariga to'lib qon,
Zambaraklar bo'shatdi,
Tani zaharga botdi.
Jambil eli ko'p zamon
To'polon bo'lib yotdi.

Bir g‘azab ichra joni,
Jambilning zolim xoni
Kechar elning qonida.
Qullarning isyonida
O‘tardi oyu kunlar.
Qonga g‘arq bo‘lib tunlar
Chayqar og‘riq boshini,
Ochlar to‘kib yoshini
Olishardi kun-u tun.
Yalang‘ochlar ham butun
Berardi maydonda jon –
Talab qilib haq va non.
Aslo qo‘rqmay o‘limdan,
O‘ch olardi zulmdan;
Sira qilmay andisha
Chopardi qo‘lda tesha;
Birovi ushlab kosov,
Savalardi kelsa yov.

Boltasi bor birining –
O‘lim kelmas unga teng.
Agar duch kelsa shu choq
Ag‘darardi bo‘lsa tog‘.
Cho‘ri bo‘lgan otinlar,
Qul atalgan xotinlar,
Kumushday oppoq soqol
Ko‘kragini bosgan chol,
Yosh go‘daklar, juvonlar,
Navqiron pahlavonlar
Jon olardi berib jon
Va qancha-qancha qurbon
Yotar edi qoq yerda,
Tanlari burda-burda.
O‘tib yuzlab-minglab yil,
Bunday tarixni Jambil
Ko‘rmagandi umrida...

Kuchlar teng bo‘lmagani tufayli qo‘zg‘olonchilar mag‘lubiyatga uchrab, isyonchilar boshchisi Darxon qizining ko‘z o‘ngida zolim xon tomonidan qatl etiladi.

Saroyda xizmat qiladigan, xondan juda ko‘p jabr-u jafo ko‘rgan Tarlon ismli keksa qul zindonda yotgan Oygulni qutqarishga jazm etadi. Qizni sandiqqa solib daryoga oqizib yuboradi. Sandiqqa Oygul uchun yetadigan non ham solib qo‘ygan edi.

Bolalar, bundan oldingi darslarda siz ertaklarning sehrli olamiga sayohat uyushtirgan edingiz. Hamid Olimjon ham onasi aytib bergan ertaklar ichida «Tohir va Zuhra»ni eslaydi. Yodingizda bo‘lsa, o‘sha ertakda ham bosh qahramonlardan biri Tohir Amudaryoda sandiqda oqib ketadi. Bundan ko‘rinadiki, ertaklar orasida o‘xshash manzaralar tez-tez uchrab turar ekan.

Daryoda uch oy oqqan sandiq nihoyat Jurjon degan yurtga kelib qoladi. Daryo qirg'og'iga o'tin tergani kelgan bir kambag'al chol sandiqni tutib, suvdan olib chiqadi. O'rog'i yordamida sandiqning bir chetini zo'rg'a ochgach, uning ichidan odam tovushi kelayotganidan cho'chib ketgan sodda chol, odamlar orasida ochay deb, sandiqni bozorga olib boradi va boshi baloga qoladi. Odamlar uni o'g'ri gumon qilib ushlashadi va podshoh saroyiga olib kelishadi. Oddiy odamlar taqdiriga befarq, bag'ritosh podshoh esa sandiq ichidagi narsa nima ekanini oxirigacha surishtirmay, sho'rlik cholning tanini boshidan judo qiladi. Podshoh askarlari esa sandiqni ochib, og'zilari ochilib qoladi:

X

Oygul turishi bilan
Saroy charaqlab ketdi,
Hamma yoq bo'lib ravshan,
Uylar yaraqlab ketdi.
Oy deganda yuzi bor,
Kun deganda ko'zi bor
Bir go'zal qiz qarshida,
Bebaho edi juda.
Qaldirg'och qoshlaridan,
To'nib qarashlaridan
Hayot sochilar edi,
Gullar ochilar edi.
Podshoning aqli shoshdi,
O't ichida tutashdi.
Har tomonga yugurdi,
Dam o'tirdi, dam turdi.
Bunday go'zal yulduzni,
Bunchalik barno qizni
Aslo ko'rmagan edi,

Ishrat surmagan edi.
U chandon yaqin kelib,
Yeb qo'yguday tikilib:
«Sen menga tekkin», – dedi.
Qiz undan jirkanardi,
Ichi o'tda yonardi.
Podshodan qilardi or,
O'zini sezardi xor.
Ishlatib u bir hiyla,
Topib qulay vasila,
Ketmakka qildi qaror:
«Mayli, tegayin senga,
Buning uchun sen menga
Qirq kun muhlat bergaysan,
Ozgina tin bergaysan.
Juda ham holdan ozdim,
Sandiqda o'layozdim!»
Podsho sira ko'nmadi,
Qiz degani unmad.
Axiri qiz uch kunga

Qo'y, deb yolvordi unga.

Hamon bo'lmadi rozi:

«Barcha tosh-u tarozi

Bir kunga chiday olur,

O'ynab g'aming tarqalur.

So'ngra to'yni qilurmiz,

Er-u xotin bo'lurmiz».

Qiz go'yo ko'ngan kabi

Podshoga indamadi.

Podsho ham qizga endi

Hech bir narsa demadi.

Qo'shilib qirq qizlarga

Oygul tashqari chiqdi,

Ko'zi tinib bo'zlarga

Sho'rlikni qayg'u yiqdi.

Ichidan yona-yona

Cho'milmoqni bahona

Qilib, Oygul qizlarni

Daryoga olib bordi.

Qirq qizlar birin-birin

Yechina boshlar ekan,

Aytib bir-birin sirin

Pichinglar tashlar ekan,

Yuzi gul, sochi sunbul –

Bizning qayg'uli Oygul

Biroz o'ylab turdi-da,

Ko'zini chirt yumdi-da,

O'zini suvga otdi,

Shu ondayoq u botdi.

Oygulni Jayhun baliq

Oldi-yu yutib ketdi.

Tomog'idan qilchalik

Op-oson o'tib ketdi...

XI

Go'zal yurt Susambilda

Bir podachi bor edi.

U mashhur edi elda,

Nomi Baxtiyor edi.

Go'zal edi va chinor

Qomatiga edi zor.

Ko'kraklari butun bir

Oftobni yashirardi.

Tanlarida bir umr

O't lovullab turardi.

Qilichday o'tkir edi,

Rustam kabi zo'r edi.

Ammo elda xor edi,

Kambag'al, nochor edi.

U doim boqib poda

Yurar edi sahroda.

Cho'llarda yashar edi,

Qirlardan oshar edi.

Qalbida ming turli dog',

Ko'z yoshi bulog'-bulog'

Suv yoqalab borarkan,

Har tomonga qararkan,

Baliq ovlab daryoda

Yurganlarga yo'liqdi.

Shu choqda uning sodda

Ko'ngli juda toliqdi:

«Jinday non bormi?» – dedi.

Baliqchi tanti edi:

«Yo'qdir berar nonimiz,

Lekin kuyar jonimiz.

Mayli, shu safar to'rga

Chiqqanin ol o'zingga.

Uzun umring bor bo'lsin,
Bola, baxting yor bo'lsin».
Rozi bo'ldi Baxtiyor
Va toleyida shu bor
Jayhun ilinib qoldi,
Ulkan baliqni oldi.
Ikki ho'kizga ortib,
Oldindan o'zi tortib,
Uyga tomon yo'l soldi,
Baliqchi kulib qoldi.
Hovliqib tolib keldi,
Uyiga olib keldi.

XII

«Ota», – dedi u, darhol
Hozir bo'ldi qari chol
Va ota-bola ikkov
Baliqqa soldilar dov.
Otasi pichoq soldi,
O'g'li oybolta soldi.
Baliq qornin yorganda,
Pichoq belga borganda,
Chol birdan cho'chib qochdi,
Baxtiyor g'azab sochdi.
Baliq qornida shu on
Tebranib u yon-bu yon,
Oygul ko'zini ochdi
Va Baxtiyorni ko'rdi,
Boshiga qon yugurdi.
Qora ko'zlari yonib,
Bir muhabbat uyg'onib,
Qalbi jizillab qoldi,
Qizardi, begap qoldi.

Tanasini qurshab o't,
Qip-qizil, misli yoqut,
Titraguchi lab qoldi.
Hayronlikda ko'p zamon,
Jim qoldilar uchovlon.
Oxirida qiz turib
Ularga ta'zim qildi,
Cholga qarab egildi.
Ular yaqin keldilar,
Kim ekanin bildilar.
Oygul: «Non bormi?» – dedi.
Podachi tanti edi:
«Nonimiz yo'qdir bilsang,
Ozgina sabr qilsang,
Baliqni pishirarmiz,
Birgalashib yeyarmiz».
Oygul unga, xo'p, dedi.
Cholga gapi ko'p edi:
«Ota, qabul qilsangiz,
O'g'lingizga tegayin,
Siz har narsa desangiz,
Men bo'ynimni egayin».
Chol dovdirab hang-u mang,
Javobiga qoldi tang:
«Qizim, bizda hech pul yo'q,
Mol-u dunyo butkul yo'q.
Qandayin to'y qilamiz?
Seni nima bilamiz?»
«Men dunyo so'ramayman,
Boy odamga bormayman.
Siz xohlasangiz agar,
Boshingizdan to'kay zar...»

XIV

... Oygul daryoda baliq
Qornida yotganida,
Ikki katta halqalik
Gavhar topuvdi unda.
Qadrini bilgan edi,
Ehtiyot qilgan edi.
Tongda u yo‘qlab cholni,
Arz etdi ushbu holni,
Chol o‘zini unutdi.
«Mana buning birini
Bozorga sotib keling.
Bilib uning sirini,
Oltinga botib keling».
U bozorga jo‘nadi,
Yursa yo‘li unadi.
Chol ushlagancha gavhar
Bozorda yurar ekan,
Xaridor so‘rar ekan,
Bitta katta savdogar
Xabardor bo‘lib qoldi,
Cholga yopishib oldi,
Gavharga changal soldi.
Bir sandiq oltin berib,
Cholni jo‘natib qoldi...

Yori Baxtiyor bilan Susambilni jannatmisol yurtga aylantirgan
Oygulning yodidan o‘z eli Jambil, uning ezilgan xalqi, nohaq
o‘ldirilgan otasining xotirasi ketmas edi.

XVIII

Oygul ko‘ngli beg‘ubor
Hurlikni aylab shior,
Ham yo‘ldoshi, ham yori,

XV

Oltinni otga ortib,
O‘zi kuchanib tortib,
Susambilga boshladi,
Devday qadam tashladi.
Oltinlarning barini
To‘plab yosh-u qarini
Chaqirib go‘zal Oygul,
Yashnab misoli bir gul,
Baxtiyori yonida,
Otash yonib qonida
Kattakon kengash ochdi,
Lablaridan dur sochdi...
Ertasi to‘da-to‘da,
Guras-guras bo‘lib el
Kela berdi bog‘lab bel.
Xotinlar, yosh bolalar,
Barcha amma-xolalar
Kela berdilar ishga.
Oygul yangi turmushga
Boshlab, osh-u non berdi,
Jonsizlarga jon berdi...

Yonida Baxtiyori,
Yasharkan Susambilda,
Qayg‘u yo‘q ekan dilda,
Jambilni o‘ylar edi,

Qul cholni so‘ylar edi.
Qullarning qasosini
Olurman, deb ahd qilgan.
Xonlikning asosini
Buzurman deb jahd qilgan
Isyon quchog‘idagi
Chog‘larini eslardi.
Gunohsiz qalbidagi
Dog‘larini eslardi.
Ziyoda bo‘lib dardi
Ko‘z oldidan o‘tardi:

Och qullarning isyoni,
Jambilning qonxo‘r xoni,
Otasining qilichda
Tirqirab qolgan qoni.
Ko‘kka chiqib fig‘oni
O‘tday tutashib ichda...
Eng so‘ng Oygul, Baxtiyor
Qildilar shunday qaror:
«Jambilga o‘t ochamiz
Xonning qonin sochamiz».

Xalqini xon zulmidan xalos qilish niyatida Oygul katta qo‘shin bilan Jambilga hujum qiladi va g‘alabaga erishadi. Qonxo‘r xondan qutulgan elga Tarlon otani rahbar etib tayinlaydi, o‘zi esa kelin bo‘lib borgani Susambilga – suygan yori Baxtiyorning yurtiga qaytadi:

Qul Tarlon shodligidan
To‘xtolmadi yig‘idan,
Barcha hayron edilar.
Ular kelib Oygulga:
«Bizlarni Susambilga
Olib ketgin, – dedilar. –
Bu xonlardan kuydik ko‘p,
Beklardan o‘rtandik xo‘p,
Biz Jambilda turmaymiz,
Bu yerlarda yurmaymiz.
Bizni qo‘sh o‘z elingga,
El bo‘lamiz biz senga...»
Oygulga alaminini,
Barcha chekkan g‘amini
El aytib yig‘lar edi.

Oygul nazar tashladi,
Shunday bir so‘z boshladi:
«Zolim xon quchdi o‘lim,
Endi sizga yo‘q zulm.
El, osoyish yasharsiz,
Va bekoyish yasharsiz.
Susambilni qo‘yinglar
Va Jambilni suyinglar,
Siznikidir tuprog‘i,
Sizniki tosh-u tog‘i.
Xon bo‘lmasa Jambilda,
Qayg‘u ham bo‘lmas dilda.
Mana bu ota Tarlon
Hammangizga bosh bo‘lur.
Sizlar uchun berar jon,

Har yerda yo‘ldosh bo‘lur». Oyguldan jahon-jahon
El barcha rozi bo‘ldi,
Qalbi shodlikka to‘ldi.
Qirq kecha-yu qirq kunduz,
Barcha erkak, xotin-qiz
O‘ynab bayram etdilar;
Zolim xonni yo‘qotib,
Qayg‘ularini otib,

Murodiga yetdilar.
Shundan so‘ng bizning Oygul,
Yashnab misoli bir gul,
O‘z Baxtiyori sari,
O‘z sevgan yori sari
Susambilga yo‘l oldi.
El karnay-surnay chalib,
Zambaraklar bo‘shatib,
Uni uzatib qoldi.

Ko‘ryapsizki, aksariyat ertaklarda bo‘lgani singari, bu asarda ham razolat ustidan ezgulik, zulm va nohaqlik ustidan esa adolat g‘alaba qildi. Biroq bu g‘alaba boshqa ertak-afsonalardagi singari osonlikcha, afsonaviy sehrgarning sirli tayoqchasi yordamida qo‘lga kiritilgani yo‘q. Balki tinimsiz qilingan harakat, qullik va xo‘rlikka bo‘y bermaslik kabi xalqimiz ruhiyatiga xos bo‘lgan mardona kurash oxir-oqibat Oygul va uning yurtdoshlarini ozodlikka olib chiqdi. E’tibor bersangiz, garchi asarning bosh qahramonlari Oygul bilan Baxtiyor hisoblansa-da, tadbirkor, erksevar Oygulning oqilona harakatlarigina voqealarning aynan shu tarzda tugashiga zamin yaratadi. Siz tarix darslarida jasur momomiz To‘maris haqidagi tarixiy afsonani o‘rgangan edingiz. Ko‘ryapsizki, To‘maris bilan Oygul tabiatida o‘zbek qiz-juvonlariga xos mardonalik, tantilik, tadbirkorlik fazilatlarini yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ulardagi bu sifatlar ba’zi erkaklarga ham ibrat bo‘lishi mumkin. Shu ma’noda bu qahramonlar ruhiyati, yurt ozodligi yo‘lida olib borgan kurashi o‘rtasidagi o‘xshashlikka jiddiy ahamiyat bering.

«Oygul bilan Baxtiyor» ertak-dostoni, agar e’tibor bergan bo‘lsangiz, juda ravon, qiyinchiliksiz o‘qiladi. Buning sababi asar yetti bo‘g‘inli she’riy yo‘lda yozilgani bilangina izohlanmaydi. Hamma gap – Hamid Olimjon qalami kuchi bilan qayta yaratilgan badiiy tilning xalq tiliga juda yaqinligi, bu til o‘xshatish, jonlanti-

rish, qiyoslash va yana boshqa juda ko‘plab she’riy san’atlar ila mohirona bezalgani, boyitilganidadir.

Masalan, misralar oxirida keladigan ohangdosh so‘zlar – qofiyalardagi bir tovush o‘zgarishi orqali mazmun rang-barangligiga erishishni qator misollarda yaqqol ko‘ramiz. Jambil elining qonxo‘r xoni, zulmga qarshi bosh ko‘targan xalqqa rahbarlik qilgan keksa Darxonning boshini tanasidan judo qilib, uning go‘zal qizi Oygulga tikilishi:

*Qizning oldida bu xirs
Ko‘rsatib yovvoyi hirs, –*

deya tasvirlanadi. «Xirs» fors-tojik tilida «ayiq» degani bo‘lsa, «hirs» – insonning xunuk nafsini ifodalaydigan tushunchadir. Demak, xon o‘zining jism-u joni bilan qo‘pol, hissiz, yirtqich maxluqqa qiyos qilinsa, uning bokira Oygulga qarashida shunday tabiatli kimsalarga xos bo‘lgan pastkash nazar mujassam etiladi.

Shu o‘rinda bir muhim narsaga diqqat qilishingiz foydalidir. Hamid Olimjon yuqoridagi usuldan faqat misraning jozibadorligi, she’r bezagi uchungina foydalanmaydi. Balki asardagi har bir tashbih ostida kuchli mantiq yotadi. Shoir o‘z qahramonlari xarakteriga mos sifatlarni, tasvirlanayotgan manzara yoki holatga uyg‘un o‘xshatishlarni topadi. Jumladan, yovuz xonning insoniy qiyofani yo‘qotib, hayvonsifat kimsaga aylanib borishi butun asar davomida ko‘z oldimizda yaqqol gavdalanadi. Muallif bu qarashni boyita borib, xonning qo‘lga olinishini ham aynan hayvon saqlanadigan joyda «amalga oshiradi»:

*Soqchilar zolim xonni,
Bu ajoyib hayvonni
Og‘ilda ushladilar,
O‘lguday mushtladilar...*

Dostondagi shunga o‘xshash yana bir badiiy topilmaga e’tibor bering. Oygulning baliq qornidan topib olgan gavharini sotish

uchun bozorga tushgan Baxtiyorning otasini ustomon savdogar «Cholni qo‘ymay holiga, Olib chiqib xoliga» gaplashadi...

Hamid Olimjon xalq iboralari, maqollarini asari bag‘riga tabiiy singdirib yuborgan. Masalan:

*«Faryod chekkan jonini
Qo‘ymoqqa topmadi joy»;*
*«Men ham qulman, qanotim
Senikiday qirqilgan»;*
*«Oy deganda yuzi bor,
Kun deganda ko‘zi bor»;*
*«Yuzi gul, sochi sumbul –
Bizning qayg‘uli Oygul»*

va boshqalar.

Shoir bosh qahramonlar qiyofasini chizishda ham xalq og‘zaki ijodi an‘analariga sodiq qoladi, ularni yanada sayqallaydi. Mana, birgina misol. Siz bilan bizga doston voqealariga endi kirib kelayotgan cho‘pon yigit Baxtiyor «tanishtirilmoqda». Shoir avval-boshdan yigitni «go‘zal edi» deb ta‘riflaydi. Lekin bilasizki, «go‘zal» sifati ko‘proq qizlarga nisbatan ishlatilib, uni yigitlar ta‘rifida qo‘llash g‘alatiroq tuyuladi. Xo‘sh, unda Baxtiyorning «go‘zalligi» nimada edi? Shoir o‘z qahramonini bejiz bunday atamaganini o‘sha misraning o‘zidan boshlaboq asoslaydi. Baxtiyorning go‘zalligi – uning metinday tanasiga chinorlar ham havas qilishida, bu yigit alpday tik turganida quyoshni ham o‘zining zabardast gavdasi bilan to‘sib qo‘ya olishida, butun vujudida kuch va g‘ayrat olovday lovullab turishida, so‘zi va qarashlarida, qilayotgan mehnatida keskir qilichday irodaning kuchi yaqqol sezilib turishida. Shoir o‘z qahramoniga bergan barcha ta‘riflarini jamlab, uni Sharqning buyuk afsonaviy qahramoni «Rustam kabi zo‘r edi», – deydi. Mana, Baxtiyorning chin go‘zalligi nimada!

Biroq shunday pahlavon yigit zamonasi zayli bilan «xor edi, kambagʻal, nochor edi». Mana shu adolatsizlik, hayotning shu «teskariligi» tufayli ham uni oʻzgartirish kerak edi. Baxtiyordek aslida baxt uchun tugʻilgan yigitlar va Oyguldek oy qizlarni chinakam baxtiyor yashashiga toʻsqinlik qiladigan yovuz kuchlarga qarshi kurashish lozim edi. Qahramonlarimiz Oygul bilan Baxtiyor nafaqat oʻzlarining, balki butun xalqning ozodlik va hurlik sari harakat qilishida rahnamolik koʻrsatadilar hamda shu yorugʻ niyatlariga yetishadilar.

Hamid Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor» dostonini yaratish jarayonida orttirgan tajribalari uning keyinchalik bitgan «Zaynab va Omon», «Semurgʻ», «Roksananing koʻz yoshlari» singari doston va balladalarida juda qoʻl keldi. Shoir bu asarlarida ham bir-biriga oʻxshamaydigan, turli xarakter va taqdir egalari boʻlgan inson qiyofalarini jonlantirdiki, ular bilan kelgusi hayotingiz davomida, albatta, tanishasiz.

Isteʼdodli ijodkor Hamid Olimjon, afsuski, juda qisqa umr koʻrdi. U 1944-yil 3-iyul kuni Toshkent viloyatining Doʻrmon qishlogʻida joylashgan «Yozuvchilar bogʻi»dan shaharga qaytayotganda avtomobil halokatiga uchrab, vafot etdi. Shoirdan uning oʻlmas sheʼr-u dostonlari, drama va ilmiy maqolalari bizga meros boʻlib qoldi.

Savol va topshiriqlar

1. Hamid Olimjonning shoir boʻlib yetishishidagi eng muhim sabablarni izohlashga harakat qiling.
2. Siz oʻqigan ertak va afsonalarda bir-biriga oʻxshash voqealar uchraydimi? Bu oʻxshashliklarning sababi nimada deb oʻylaysiz?
3. Maktabingiz kutubxonasidan Hamid Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor» ertak-dostonini topib, toʻliq oʻqib chiqing.
4. Dostonning ravon oʻqilishiga nimalar hisobiga erishilganini misollar bilan koʻrsatishga harakat qiling.

5. Asarning qaysi qahramoni o'z ozodligi, baxt-u saodati yo'lida ko'proq harakat qiladi? Buning sababi nimada deb o'ylaysiz?
6. Ertak-dostondan o'zingizga eng ma'qul bo'lgan lavhani yod oling. Uni sinfda o'qib berar ekansiz, sizga yoqqan satrlarini izohlashga harakat qiling.

Foydalanilgan asosiy manba:

H. Olimjon. Tanlangan asarlar. – T.: O'zbekiston Davlat nashriyoti, 1951.

Nazariy ma'lumot

ERTAK-DOSTON HAQIDA TUSHUNCHA

Biz avvalgi darslardan ertaklarning nima ekanligi, ularning qanday turlari borligini bilib olgan edik. Siz «doston» degan so'zni eshitgan, ularni o'qigan ham bo'lsangiz kerak, albatta. Voqealarni ma'lum bir sujet asosida bayon qilib beruvchi yirik she'riy asarlar doston deb ataladi. Dostonlar yaratilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **xalq dostonlari** va **adabiy dostonlar**. **Xalq dostonlarining** muallifi aniq bo'lmaydi. U baxshilar tomonidan kuylanadi va og'izdan og'izga, avloddan avlodga o'tganda ba'zi bir o'zgarishlarga uchrashi mumkin. **Adabiy dostonlarning** esa muallifi aniq bo'ladi, ya'ni ular shoirlar tomonidan ijod qilinadi.

Badiiy adabiyotda, xususan, bolalar adabiyotida ertak-doston degan janrga ham duch kelamiz. Xo'sh, ertak-doston nima?

Nomidan ham ko'rinib turibdiki, ertak-doston o'zida ham ertaklarning, ham dostonlarning xususiyatlarini mujassam etadi. Ertak-dostonlar, asosan, shoirlar tomonidan yaratiladi. U mazmunan ertakka, shaklan esa dostonga yaqin turadi. Ya'ni voqealar xuddi ertakdagi kabi boshlama, voqealar rivoji, tugallanmadan tashkil topadi. Ammo bu voqealar nasriy usulda emas, balki she'riy usulda bayon etiladi.

Ertak-dostonlar qanday ehtiyojdan kelib chiqib yaratiladi?

Shoirlar har qanday ertakni ham she'rga solavermaydilar. Avvalo, bu ertakning sujeti juda qiziqarli, voqealar rivoji tarang bo'lishi kerak. Shoir uni o'z iste'dodi, dunyoqarashidan kelib chiqib, o'z davrining muammolariga moslashtiradi. Shuningdek, ijodkor ertak-doston yaratar ekan, unga asos bo'lgan ertak voqealarini she'riy usulda aynan bayon etib bermaydi. Ertakdagi voqeaga o'zidan nimadir qo'shishi, nimanidir o'zgartirishi, nimanidir tushirib qoldirishi mumkin.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, barcha ertak-dostonlar ham xalq ertak va afsonalari asosida yaratilavermaydi. Bu voqealarni shoirning o'zi o'ylab topishi, ya'ni hali mavjud bo'lmagan mutlaqo yangi asar yaratishi ham mumkin. Ertak-dostonlar ba'zan she'riy ertaklar deb ham ataladi.

Jahon adabiyotida Ubayd Zokoni, Aleksandr Sergeyevich Pushkin, Korney Chukovskiy, Samuil Marshaklar ertak-dostonlarning ajoyib namunalarini yaratgan. O'zbek adabiyotida Abdulla Avloniy, Qudrat Hikmat, Zafar Diyor, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, Quddus Muhammadiy, Po'lat Mo'min kabi ijodkorlar ertak-doston janrining rivojiga munosib hissa qo'shgan. Bugungi kunda ham ijodkorlar tomonidan diqqatga sazovor ertak-dostonlar yaratilmoqda.

Maqsud SHAYXZODA

(1908–1967)

Hurmatli o‘quvchilar! Sizlar har yili ulug‘ bobokalonimiz, buyuk shoir va mutafakkir hazrat Alisher Navoiy sharafiga bag‘ishlab adabiy kechalar o‘tkazganingizda u zotni ta’riflab: «G‘azal mulki-ning sultoni», – deb ataysiz. Ana shu ta’rifni ilk bor qo‘llagan ijodkor shoir Maqsud Shayxzoda bo‘ladi.

O‘zbek adabiyotining XX asrdagi ulkan vakillaridan biri Maqsud Ma’sum o‘g‘li Shayxzoda ikki xalqning – o‘zbek va ozarbayjon xalqlarining farzandidir. Maqsud Shayxzoda 1908-yil Ozarbayjonning Agdash (Oqtosh) shahrida ziyoli oilada tug‘ilgan. Yosh Maqsud tug‘ilgan shahrida maktab ta’limini olgach, Ozarbayjon poytaxti Bokudagi Oliy pedagogika institutiga sirdan o‘qishga kiradi. 1925-yildan muallimlik qila boshlaydi. 1928-yilda u Ozarbayjonni mustaqil davlatga aylantirish haqidagi erkin fikrlari uchun ayblanib, Toshkentga badarg‘a qilinadi. Ayni shu davrdan boshlab to umrining so‘ngiga qadar Shayxzodaning butun hayoti O‘zbekiston bilan bog‘lanadi. U avval turli gazeta va jurnallar tahririyatlarida, Til va adabiyot institutida, 1938-yildan umrining oxirigacha Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti o‘zbek mumtoz adabiyoti kafedrasida o‘qituvchi bo‘lib ishladi.

Shayxzodaning dastlabki ijod namunalari 1929-yildan e’lon qilina boshlandi. 30-yillarda shoirning «O‘n she’r», «Undoshla-

rim», «Uchinchi kitob», «Jumhuriyat» nomli to‘plamlari dunyo yuzini ko‘radi. Ana shu to‘plamlari bilan Shayxzoda o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos shoir sifatida taniladi.

Shoirning ijodi 40-yillarda, Ikkinchi jahon urushi davrlarida, ayniqsa, rivojlandi. Fashizmni yo‘q qilish, tinchlikni saqlash, xalqni matonatga da‘vat etish shoirning o‘sha yillarda chop etilgan «Kurash nechun», «Jang va qo‘shiq», «Kapitan Gastello», «Ko‘ngil deydiki» kabi to‘plamlarining bosh mavzusi bo‘ldi. Shu yillarda Shayxzoda ijodining yana bir ajoyib namunasi «Jaloliddin Manguberdi» tarixiy dramasi yaratildi.

Shayxzoda urushdan keyingi yillar tinch hayot va yaratuvchanlik zavqini kuylagan she‘rlardan iborat «O‘n besh yilning daftari», «Olqishlarim», «Zamon torlari», «Shu‘la», «Chorak asr devoni» kabi to‘plamlarini nashr ettiradi. 1957-yilda qadim poytaxtimiz Toshkent haqida teran falsafiy va nihoyatda ehtirosli tuyg‘ularga boy «Toshkentnoma» dostonini yozadi. Tarixiy mavzulardagi izlanishlarini davom ettirib, 1960-yilda «Mirzo Ulug‘bek» tragediyasini yaratadi. Asarda buyuk bobokalonimiz, falakshunos olim, ulug‘ Amir Temurdan so‘ng temuriylarning eng mashhur vakili Mirzo Ulug‘bek siymosi muhabbat bilan tasvir etiladi. Uning inson va shoh, shoh va olim, ota sifatidagi qiyofasi ochib beriladi. Bu obrazni Milliy teatrimizning buyuk aktyori Shukur Burhonov katta mahorat bilan ijro etgan.

Mazkur asarlar yaratilishidan avvalroq, 50-yillarning boshlarida Maqsud Shayxzoda ham «qatag‘on» siyosatining qurboni bo‘lib, «xalq dushmani» degan tuhmatlar bilan qamaladi. Keyinroq ko‘p halol insonlar qatori Shayxzoda ham ozod etilgach, irodasini bukmay, qizg‘in ijod bilan mashg‘ul bo‘ldi. She‘rlar, doston va dramatik asarlar bilan birga Shekspir, Pushkin, Lermontov, Mayakovskiy, Nozim Hikmat kabi jahon adabiyoti namoyandalari ijodidan tarjimalar qildi. Olim sifatida Alisher Navoiy she‘riyati haqida chuqur ilmiy tadqiqotlar yaratdi.

Shoir 1967-yilning 19-fevralida xastalikdan vafot etdi. Uning vafotidan so‘ng olti jildlik «Asarlar»i nashr etildi. Mustaqillik

yillarida Maqsud Shayxzodaning ijodi va qilgan xizmatlari haqiqiy qadr topib, 2001-yilda u «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlandi.

«ISKANDAR ZULQARNAYN» ERTAK-DOSTONI HAQIDA

O'zbek adabiyotida she'riy ertak-dostonlar yaratish tajribasi boy tarixga ega. Folklor asarlarini, ya'ni xalq orasida og'izdan og'izga o'tib, keng tarqalgan ijod namunalarini shoirlarimiz tomonidan o'z zamonalariga moslab qayta ishlab, she'riy shaklga solish an'anasi Furqat, Abdulla Avloniy, Elbek, Qudrat Hikmat, Zafar Diyor kabi shoirlarimiz ijodida uchraydi. Bu adabiy janrda, ayniqsa, Hamid Olimjon yuksak mahorat ko'rsatgan. Uning 30-yillarda yaratilgan «Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg' yoki Parizod va Bunyod» kabi ertak-dostonlari yosh kitobxonlar o'rtasida juda mashhur. Do'sti Hamid Olimjon kabi Maqsud Shayxzoda ham xalqimiz o'rtasida keng yoyilgan «Iskandar Zulqarnayn» ertagini adabiy jihatdan qayta ishlab, uning tarbiyaviy ahamiyatini kuchaytirib, she'riy shaklga soladi.

Milodgacha, ya'ni yangi kalendar bo'yicha hisoblangan hozirgi ikki ming yillik tarixga qadar bo'lgan davrlarda qadim Yunonistonda Aleksandr Makedonskiy nomli buyuk bir shoh-fotih o'tgan. U juda ko'p mamlakatlarni bosib olib, u yerdagi barcha moddiy va ma'naviy boyliklarni talagan, odamlarni qul qilgan. U uzoq janglar qilib, hozirgi O'rta Osiyo yerlarini ham o'ziga bo'ysundirgan.

Maqsud Shayxzoda aynan xalq tomonidan berilgan sifat – Iskandar Zulqarnayn, ya'ni shoxli Iskandar haqidagi rivoyatni o'rganib, uni g'oyaviy va badiiy jihatdan boyitib, she'riy doston yaratdi. Unga ko'ra Iskandarning boshida shoxi bor ekan. Uni hech kim bilmas ekan. Qaysi sartarosh sochini olsa, ertasiga gumdon qilinar ekan. Oxiri ish shungacha boribdiki, mamlakatda sartarosh qolmabdi. Oxirgisini olib kelibdilar...

Iskandar unga debdi:
«Ustarangni tayyorla,
Sochlarimni qirq – tashla,
Ehtiyot bo‘l ham jiddiy!»
So‘ngra ochsa qalpoqni,
Sartarosh nima ko‘rdi:
Yorilib ketdi o‘ti –
Boshda ko‘rdi qo‘sh shoxni.
Iskandar unga dedi:
«O‘ldirmayman seni man,
Yolg‘iz qolding yurtda san,
(Rostakam u toq edi),
Biroq tiling tiymasang,
Ayta ko‘rsang sirimni,
Go‘rda ko‘rgin yeringni,
Tez juvonmarg bo‘lasan!»
Nima qilsin bechora,
Qo‘lida bormi chora?
Ko‘nib qoldi noiloj...
Har kun, har kun kelardi,
Shu edi uning ishi,
Dunyoda ikki kishi
Mudhish sirni bilardi.
Sartaroshning dilida
Bu – bir dard, bu – yuk edi,
Tog‘lardan buyuk edi –
Rostni ko‘msang yurakka,
Parchalab chiqar yana.
Topib bir kun bahona,
Qovushajak u erkka.
Bir tun sho‘rlik sartarosh
Bir dalaga chiqipti,
Har tomonga boqipti.
Xilvat ekan tog‘- u tosh,
Bor edi bunda bir choh,

Qadim chog‘dan yodgor,
O‘tmish, keksa asrlar
Karvonlarga qo‘ningoh.
Atroflarin o‘t tutgan,
Tubi suvsiz va quruq,
Shunday qadim bir quduq –
Ki, ajal ham unutgan.
Usta o‘zin shodlanib
Choh labiga yiqipti.
Boshin chohga suqipti,
Dilida hasrat yonib –
Chohga bir so‘z aytipti:
– Voydod, dunyolar shohi
Iskandarning bor shoxi!
So‘ngra tinchib qaytipti,
Qo‘rg‘on qarab chopipti.
Asta qochgan nomard deb,
O‘chdi dildan bu dard deb,
Ko‘ngli orom topipti.
O‘tib ketmish u chog‘dan
Ming yilliklar qush kabi,
O‘smir ko‘rgan tush kabi.
Chohni bosib tuproq-qum
Bunda o‘sgan g‘arovzor,
Qamishlar qator-qator
Go‘yoki lashkari Rum...
Bir kun oshiq bir cho‘pon
Poda haydab yo‘l bosib
(Shu ekan taqdir-nasib!)
Qamishlarga qiziqqan.
Bir nozik va sarvqomat
Qamishni yoqtiripti,
Pichoq bilan qiripti,
Nay qilay deb nihoyat,
Uni kuyga moslapti,

Xullas, xo‘p nay sozlapti.
Nayni labga olipti,
Endi chalay deb g‘azal,
Eshitsin dildor go‘zal,
Hayhot, garang qolipti:
Bosilganda panjasi
Naydagi pardalarga,
Zo‘r berib o‘pkalarga
Chiqmapti natijasi.
Faqat naydan bir ovoz:
– Voydod, dunyolar shohi
Iskandarning bor shoxi!

Hadeb qilibdi parvoz...
Cho‘pon hayron qolipti:
Iskandar emas ho‘kiz,
Negadir boshda mo‘giz?!
Gap har yon tarqalipti.
Shunday xizmat qilib nay
Ochilipti shoh siri,
Laqabning yana biri
To‘qilipti ko‘p o‘tmay.
Iskandarni – Zulqarnayn
O‘sha chog‘dan hamma der,
Ya‘niki – qo‘sh shoxli er.

Asar muallifi mashhur rivoyatni she‘riy shaklga solarkan, dunyoda hech bir yomonlik jazosiz qolmaydi, tuban ishlarni qanchalik yashirmang, u baribir bir kuni oshkor bo‘ladi, degan ibratli g‘oyani ilgari suradi. Bu fikrni biz ertakda sirni oshkor etgan nay misolida, uning mohiyatidagi ramziy ma‘nodan anglaymiz.

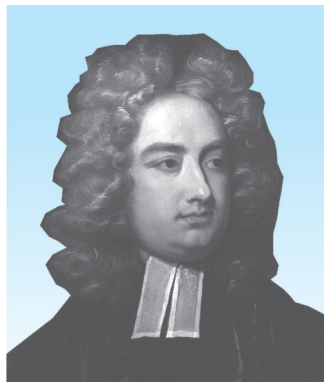

Savol va topshiriqlar

1. Maqsud Shayxzodaning hayoti va ijodi haqida so‘zlab bering.
2. Shoirning qanday doston va she‘riy to‘plamlarini bilasiz?
3. Maqsud Shayxzodaning dramatik asarlaridagi tarixiy voqealar va tarixiy shaxslar haqida so‘zlab bering.
4. «Iskandar Zulqarnayn» dostonidagi qahramonlar obrazlari orqali ijodkor qanday ibratli fikrlarni ifoda etgan?
5. Dunyoda hech qanday yomonlikni yashirib bo‘lmasligi dos- tonda qaysi ramz orqali o‘z ifodasini topgan?

Foydalanilgan asosiy manba:

M. Shayxzoda. Asarlar. 2-jild. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Ada- biyot va san‘at nashriyoti, 1971.

Jonatan SVIFT

(1667–1745)

Buyuk ingliz adibi Jonatan Svift 1667-yilda Irlandiyaning poytaxti Dublinda tug'ildi. Otasidan erta ajralgan yosh Jonatan uzoq yillar muhtojlikda kun kechiradi. Badavlat qarindoshlarining ba'zan ko'rsatadigan yordamini hisobga olmaganda uning tirikchiligi nochor edi. Tabiatan tirishqoq, ilmga tashna Jonatan o'n to'rt yoshida maktabni bitirgach, Dublin universitetining diniy bilimlar fakultetiga o'qishga kiradi, uni bitirmay Angliyaga ketadi. U bir necha yil Qirollikning sobiq ministri Vilyam Templning saroyida kotib bo'lib ishlaydi. Templning boy kutubxonasidan foydalanish Svift dunyoqarashining kengayishida muhim omil bo'ladi. Keyinchalik Svift universitetni bitiradi, dissertatsiya yoqlab, magistrlik unvonini qo'lga kiritadi.

Svift badiiy ijod bilan shug'ullana boshlaydi. Uning ilk asarlari tezda xalq o'rtasida shuhrat qozonadi. Adibning ketma-ket «Kitoblar jangi», «Bochka cho'pchagi», «Movutfurush xatlari» kabi hajviy kitoblari nashr etiladi. Biroq Sviftga haqiqiy shuhratni uning «Gulliverning sayohatlari» romani olib keldi. Asarning to'liq nomi «Lemyuel Gulliverning jahondagi bir necha olis mamlakatlarga, avvalo, jarroh, keyinchalik esa bir necha kemalar kapitani sifatida qilgan sayohatlari» deb atalib, u 1726-yilda yaratilgan.

Roman ajoyib-g'aroyib voqealarga, kulgili holatlarga boy. Asar bir qarashda shunchaki kulgi uchun bitilgandek tuyulsa-da, uning

zamidagi achchiq kinoya, zaharxanda yotibdi. Muallif bu asar orqali Angliya davlatining tartib-qoidolari, urf-odatlar ustidan kuladi. «Gulliverning sayohatlari» romani to'rt qismdan tashkil topgan. Birinchi qismda Gulliverning liliputlar – mitti odamlar mamlakatidagi sarguzashtlari hikoya qilinadi. Mitti odamlarning hayot tarzi, davlat tartiblari Angliyanikiga o'xshash. Mitti odamlar yashaydigan mamlakatda ham qirol, ministrlar, harbiylar, dengiz floti va turli-tuman qonunlar mavjud. Liliputiya ham Angliya-dagi kabi partiyalar bor. Ular ham Angliyadagidek o'z manfaatlarini o'ylab janjallashadilar, bahslashadilar. Bu partiyalar baland poshnalilar va past poshnalilar deb ataladi. Mazkur partiyalar va-killari qanchalik mitti bo'lsalar, ularning maqsad va o'ylari ham o'zlari kabi arziyasiz va jo'n. Ularning siyosatlari orasidagi farq poshnalarining baland yoki past bo'lganligida. Liliputiya davlatining qo'shni Blefusku davlati bilan nizolari sababi ham arziyasiz va kulgili – ular tuxumni qaysi tomonidan chaqishda kelisha olmaydi. Birlari tuxumni uch qismidan sindirish kerak, desa, birlari poynak qismidan sindirish kerakligini uqtiradi. Swift ularning bu kelishmovchiliklari arziyasiz va bachkana ekanligi ustidan kularkan, ayni paytda Angliyadagi diniy, siyosiy parokandalik sabablari hech qanday ahamiyatga molik bo'lmagan ixtiloflar ekanini uqtirgandek bo'ladi.

Romanning ikkinchi qismida Gulliverning ulkan odamlar yurti – Brobdingnegga sayohati hikoya qilinadi. Bu mamlakatda Gulliver teskari holatga tushadi – Liliputiya-dagi odamlardan nafratlan-gan bo'lsa, ushbu mamlakat odamlarining tanti, olijanob, ma'rifatparvarligiga qoyil qoladi.

Asarning uchinchi qismi Gulliverning olimlar mamlakati – Laputadagi sayohatlariga bag'ishlangan. Bu yerdagi Buyuk aka-demiya bilan tanishib, umri behuda sarflanayotgan olimlar ishi-ni ko'radi. Ularning real hayotdan ajrab, foydasiz ixtirolar bilan bandligi muallif kulgisini qo'zg'aydi. Ayniqsa, bir olimning bod-ringdan quyosh energiyasini ajratib olib, undan yoz sovuq kelgan-

da foydalanishga ahd qilganini, yana bir «alloma»ning uyni poydevoridan emas, tomidan boshlab qurish kashfiyoti haqidagi loyihasi – buning isboti sifatida hasharotlar – asalari va oʻrgimchak faoliyati misol qilib keltirilganini koʻrib kishi oʻzini kulgidan tiya olmaydi. Yozuvchi haqiqiy olimlar ustidan emas, soxta fan kishilari ustidan kuladi.

Romanning toʻrtinchi qismi Gulliverning guignnmlar mamlakatiga qilgan sayohati haqida. Muallif Gulliverning bu sayohatini oʻtkir zaharxanda, nafratli kulgi bilan tasvirlaydi. Bu mamlakatda inson qiyofasidagi ikki oyoqli maxluqlar – yexular va aqlli, dono, halol mehnat bilan kun koʻruvchi otlar yashaydilar. Yexular jirkanch, hazar qiladigan darajada tuban kimsalar. Ular Sviftning Angliyadagi vatandoshlarini eslatadi. Ular oʻz manfaatlari uchun bir-birlarini halok qilishga tayyor.

Asar bilan tanishadigan boʻlsangiz, romanda Svift tasvirlagan mamlakatlar dunyo xaritasida yoʻq. Bu shaharlar badiiy uydirma mahsuli, ularni yozuvchining oʻzi oʻylab topgan. Adib yashagan jamiyatda tanqidiy fikr bildirish, amaldorlar kirdikorlarini ochiq aytish juda xavfli edi. Svift oʻzi yashagan Angliya qirolligidagi barcha kamchiliklar ustidan xayoliy mamlakatlar odamlari xatti-harakatlarini fosh qilish orqali kuladi.

Buni asardan keltiriladigan quyidagi parcha mazmunidan ham bilib olsangiz boʻladi.

GULLIVERNING SAYOHATLARI

Birinchi qism

LILIPUTIYAGA SAYOHAT

BIRINCHI BOB

Men Nottingempshirda tugʻilganman, u yerda otamning uncha katta boʻlmagan mulki bor edi. Yoshim oʻn toʻrtga toʻlganda otam meni Kembrij shahridagi Imanuel kollejiga oʻqishga yubordi. U

yerda uch yil bilimlarni zo‘r hafsala bilan o‘rgandim. Biroq kollejda o‘qishim uchun mablag‘ yetkazib berishga otamning qudrati yetmay qoldi, shuning uchun u meni u yerdan olib, Londondagi mashhur vrach Jems Betsga shogirdlikka berdi, undan to‘rt yil ta‘lim oldim. Otam har zamonda yuborgan pullarning hammasini navigatsiya hamda matematikaning boshqa sohalarini o‘rganishga sarfladim. Bu fanlar hamma sayohatda qo‘l kelishi mumkin, men esa taqdir meni sayohatchi qiladi, degan fikrga qattiq ishongandim. Mister Betsnikidan ketib, uyga – Nottingempshirga qaytib keldim. Otam, tog‘am Jons hamda boshqa qarindosh-urug‘larimizning qo‘llab-quvvatlashi tufayli qirq funt to‘plashga muvaffaq bo‘ldim va ma‘lumot olishni davom ettirish uchun Leydenga jo‘nashga ahd qildim. Qarindosh-urug‘larim menga har yili o‘ttiz funtdan pul yuborishga va‘da qilishdi. Leyden shahrida, uzoq sayohatlarda asqatib qolishini bilib, ikki yil-u yetti oy meditsinani o‘rgandim.

Leydendan qaytgach, saxovatli ustozim mister Betsning yordamida kapitan Eybregem Pannell qo‘mondonlik qilayotgan «Qaldirg‘och» kemasiga jarroh bo‘lib ishga kirdim. Ana shu kema uch yarim yil xizmat qildim. Levant va boshqa mamlakatlarga sayohat qildim. Yurtinga qaytgach, Londonga ko‘chib kelishga jazm etdim. Mister Bets bu fikrimni judayam ma‘qulladi va meni bir qancha bemorlarga tavsiya etdi. Men Old-Juridagi uncha katta bo‘lmagan uyning bir qismini ijaraga oldim, Nyugetstritda yashovchi paypoqfurush mister Edmund Bertonning qizi miss Meri Bertonga uylanib, to‘rt yuz funt sep oldim.

Oradan ikki yil o‘tgach, saxovatli ustozim Bets vafot etdi; mao-shim keskin kamayib ketdi. Do‘stlarim juda oz edi, ko‘pgina hamkasblarimning bema‘ni qiliqlariga taqlid qilishga esa vijdonim yo‘l qo‘ymadi. Shuning uchun ham xotinim, ba‘zi tanish-bilishlarim bilan maslahatlashib, yana dengizchi bo‘lishga ahd qildim. Olti yil mobaynida kema jarrohi bo‘lib ishladim, ikkita kema almash-tirdim, Ost hamda Vest-Indiyaga bir necha marta sayohat qildim. Ana shu xizmatda o‘z ishlarimni ancha o‘nglab oldim.

Safarga ketayotganda ko'plab kitob olar va bo'sh vaqtlarimni qadimiy hamda yangi eng yaxshi yozuvchilarning kitoblarini o'qishga bag'ishlardim. Qirg'oqqa chiqqanda esa yerli aholining urf-odatlarini kuzatardim, tillarini o'rganardim. Xotiramning yaxshiligi tufayli bularni osongina o'zlashtirib olardim.

Keyin sayohatim uncha muvaffaqiyatli bo'lmadi. Dengiz me'damga tegdi, xotinim, bola-chaqalarim bilan uyda qolmoqchi bo'ldim. Men dengizchilar orasida bo'lib, ko'proq tajriba orttirish niyatida Old-Juridan Fetter-Leynga, u yerdan Uoppingga ko'chdim, lekin mo'ljolim amalga oshmadi. Uch yillik behuda kutishdan keyin «Ohu» kemasining egasi kapitan Vilyam Pritchardning naf keltiradigan taklifini qabul qildim: u bilan Janubiy dengizga jo'nadim.

Biz Bristoldan 1699-yil 4-mayda yo'lga chiqdik. Avvaliga sayohatimiz juda muvaffaqiyatli bo'ldi. Hamroh shamol kemamizni oldinga yo'naltirdi. Ko'p o'tmay Ost-Indiya tomon yo'l oldik. Xuddi shu paytda dahshatli bo'ron ko'tarildi. Dovul bizni Vandimen Yeridan shimoli g'arb tomonga qarab surib ketdi. Biz janubiy kenglikning 30° 2'ida edik. Ekipajimizdagi o'n ikki kishi o'ta charchash hamda maza-matrasiz ovqatdan vafot etdi, boshqalar ham haddan tashqari holdan toygandi. 5-noyabr kuni (o'sha yerlarda yozning boshlanishi) qattiq shamol kemamizni hamon oldinga haydab borishda davom etdi; hamma yoqni qalin tuman qoplagandi. To'satdan kemadan qandaydir yarim kabelt uzoqroq masofada to'lqinlar urilib pishqirayotgan joy ko'rindi. Shiddatli shamol kemani o'z og'ushiga olib, qoya sari surib boraverdi; biror chora ko'rish uchun vaqt o'tgan edi. Kema shitob bilan borib toshga urildi va bir zumda chil-chil bo'ldi.

Ekipajdan olti kishi, shu jumladan, men ham dengizga qayiq tushirishga, kema va qoyadan uzoqlashishga muvaffaq bo'lgandik. Mening hisobimga ko'ra eshkak eshib faqat uch milya yurdik. Keyingi kunlarda kemada shunchalik qattiq ishlagan edikki, eshkak eshishga ham darmonimiz yetmay qoldi. Biz eshkaklarni uloqti-

rib, o‘zimizni to‘lqinlar ixtiyoriga topshirdik. Yarim soatdan keyin shimoldan esgan qattiq shamol qayig‘imizni ag‘darib tashladi. Qayiqdagi hamrohlarimga ham, shuningdek, xalos bo‘lish umidida qoyada yoki kemada qolganlarga ham nima bo‘lganini bilmayman. Fikrimcha, ularning hammasi halok bo‘lgan bo‘lsa kerak.

O‘zim esa suvga dumalab tushgach, shamol va oqim yo‘nali-shida boshim oqqan tomonga qarab suzaverdim. Bir necha marta suv tubini paypaslab ko‘rdim. Nihoyat, juda holdan toyib, to‘lqinlar bilan olishishga kuchim yetmay qolganda oyog‘im yerga tekkani-ni sezdim.

Xuddi shu paytga kelib bo‘ron ham ancha tindi. Suv tubi shunchalik qiyalik ekanki, sohilga yetguncha bir milya masofagacha suv kechib borishga to‘g‘ri keldi. Shunda kech soat sakkizlar bo‘lsa kerak. Men mamlakat ichkarisiga yarim milyacha yurib bordim, biroq uy yoki u yerda yashovchilardan nom-nishon ham topolmadim. Charchashdan, issiqdan hamda kemani tark etish paytida yarim pint aroq ichib olganimdan qattiq uyqum keldi. Juda ham past hamda mayin ko‘kat ustiga cho‘zildim va qattiq uyquga ketdim, umrim bino bo‘lib bunaqa qattiq uxlamagandim.

Mening hisobimga ko‘ra uyqum to‘qqiz soatdan oz davom etmagan bo‘lsa kerak, chunki uyg‘onganimda hamma yoq yop-yorug‘ edi. Men o‘rnimdan turmoqchi bo‘ldim, biroq qimirlay olmadim. Qo‘l-oyoqlarim yerga mahkam chirmab tashlanibdi; o‘zim osmonga qarab yotardim. Uzun va qalin sochlarim ham yerga bog‘lab tashlangan edi. Ayni paytda butun gavdam – qo‘ltig‘imdan soningacha ingichka chilvirlar bilan tortib bog‘langanligini sezdim. Men faqat osmonga qaray olardim, xolos; quyosh omonsiz kuydirar, ko‘zlarimni qamashtirardi. Qulog‘imga allaqanday noaniq shovqin chalindi, lekin tepaga qarab yotganimdan hech narsani ko‘ra olmadim.

Ko‘p o‘tmay qandaydir bir jonli narsa chap oyog‘imdan o‘rma-lab, asta-sekin ko‘kragimga chiqqanini, iyagimga yaqinlashib kelganini sezdim. Ko‘z qirimni tashlab, qo‘liga o‘q-yoy ushlagan,

sadoq osgan, bo‘yi bir qarich ham kelar-kelmas odamni ko‘rdim. Uning orqasidan o‘shanga o‘xshash yana qirqta odam kelayotganini ham payqadim. Hayratdan qattiq baqirib yubordim, ustimdan yerga sakrab tushgan odamchalarning ba‘zilari mayib bo‘lishdi. Biroq ko‘p o‘tmay ular yana qaytishdi. Bitta botirroq‘i yuzimga shu qadar yaqin keldiki, uni ro‘yirost ko‘rdim. Hayron bo‘lganini izhor qilib qo‘lini ko‘tardi. Ko‘zlarini olaytirdi, aniq, lekin chinqiriq tovush bilan: «Gekina degul!» – dedi. Boshqalar ham bu so‘zni bir necha marta takrorlashdi, lekin men o‘shanda uning ma’nosini bilmadim.

Kitobxon osongina tasavvur etayotgan shu muddat ichida juda noqulay ahvolda yotdim. Nihoyat, ozgina urinib, chap qo‘limni chirmab turgan arqonni uzib, arqon bog‘langan qoziqlarni yerdan sug‘urib tashladim. Qo‘limni ko‘zimga olib bordim, shu payt meni bog‘lab tashlashda naqadar ustalik qilinganini sezdim.

Boshimni keskin burib, menga behad azob berayotgan, chap tomondan sochimga bog‘lab qo‘yilgan chilvirlarni sal bo‘shatdim. Endilikda boshimni o‘ng tomonga sal burishga imkon tug‘ildi. Biroq mitti odamchalar yana qochib ketishdi, ulardan birortasini ham ushlay olmadim.

Shundan so‘ng quloqni teshib yuboradigan darajada qichqiriqlar yangradi. Shovqin tingach, kimningdir: «Tollgo fonak!» – deb xitob qilganini eshitdim. Shu zahotiyoy yuzlarcha yoy o‘qlari chap qo‘limga sanchilganini sezdim. O‘qlar menga ignadek sanchilardi. Yangidan yana o‘q uzishdi. Endi ular, bizning Yevropada bomba otganday, osmonga qarab o‘q uzishardi. Tanamga (garchi buni uncha sezmasam-da) o‘q yomg‘iri yog‘ildi. Bir nechta o‘q yuzimga kelib tegdi, yuzimni qo‘lim bilan to‘sib oldim. Diqqatpazlik va og‘riqdan ingradim, bo‘shalish uchun yana harakat qildim. Biroq bu odamchalar oldingisidan ham kuchliroq qilib yana o‘q uzishdi; ulardan ba‘zilari biqinimga nayza suqa boshladi, lekin baxtinga nayzalar qo‘tos terisidan tikilgan kamzulimni tesha olmadi.

Men to qorong'i tushgunga qadar qimirlamay yotgan ma'qul, deb o'yladim. Qorong'ida, chap qo'lim yordamida bo'shalib olishim uncha qiyin emas. Bordi-yu bu mamlakat odamlarining hammasi ham shu ko'rib turganlarim singari mitti bo'lsa, menga qarshi qo'yiladigan har qanday armiyani bir yoqlik qilishga qudratim yetadi, deb o'ylashga to'liq asosim bor edi.

Ammo taqdir menga boshqacha boqdi. Jim yotganimga ishonch hosil qilgan odamlar o'q uzishni to'xtatishdi, lekin qulog'imga chalinayotgan shovqin-surondan ularning soni ancha ko'payganini bildim. O'ng tomonda, qulog'imning naq ro'parasida qandaydir taqillash ovozlari eshitildi – nimadir qurishayotganga o'xshashardi. Ming mashaqqat bilan o'sha tomonga boshimni burdim va o'zimdan to'rt yard uzoqroqda bo'yi bir yarim fut keladigan minbarga ko'zim tushdi. Minbarga o'sha yerlik odamlardan to'rt-beshtasi bimalol sig'ardi. Ulardan biri, eng zodagoni bo'lsa kerak, uch mulozim kuzatuvida minbarga chiqdi, uzundan uzoq nutq so'zlab, menga murojaat qildi, lekin uning birorta ham so'zini tushunmadim.

Shuni eslatib o'tish kerakki, bu amaldor gapini boshlashdan oldin uch marta: «Langro degul san!» – deb qichqirdi. Bu so'zlarni eshitgan zahotiyoyq ellikka yaqin odam menga yaqinlashib, sochimga bog'lab qo'yilgan chap tomondagi arqonlarni kesib tashlashdi. Bu boshimni o'ng tomonga burishga va gapirayotgan odamning tashqi qiyofasi hamda qo'l harakatlarini bimalol ko'rishga imkon berdi.

Ko'rinishdan u qirq yoshlarda bo'lib, bo'yi safdoshlarinikidan balandroq edi. Ulardan biri – mening o'rta barmog'imday keladigani, ehtimol, u mahram bo'lsa kerak – xojasining uzun etagini ushlab turar, qolgan ikkitasi esa ikki tomonda tik turishardi. U chinakam notiq singari gapirardi. Nutqda ba'zan do'q, ba'zan va'da, achinish, muruvvat ohanglari yangrardi. Men eng itoatkor qiyofada qisqa javob qaytardim, so'ng chap qo'limni ko'tardim, quyoshga boqdim, go'yo uni o'zimga guvoh ekanligini anglatdim. Men ochlikdan o'lar holatga yetgandim (oxirgi marta halokatga

uchramasimizdan bir necha soat avval kemada ovqatlanganman), shu vajdan sabrsizligimni bosa olmadim va odob qoidalariga zid bo'lsa-da, ovqat yegim kelayotganini bildirib, tez-tez barmog'imni og'zimga olib bordim.

Gurgo (keyin bilishimcha, amaldorlarni shunday deb atasharkan) meni yaxshi tushundi. U minbardan tushib, yon tomonlarimga bir nechta narvon qo'yishni buyurdi. Turli xil noz-ne'matlar solingan savatlarni ko'targan yuzdan ortiq odam narvondan yuqoriga ko'tarilib, og'zim tomon ravona bo'lishdi.

Ovqatlar, mening haqimdagi xabar yetib borishi bilanoq, podshohning amri bilan bu yerga yetkazib kelingandi. Ne'matlar turli-tuman jonivor go'shtidan tayyorlangan edi, biroq ta'miga qarab, qaysinisi qanday jonivor go'shti ekanligini ajrata olmadim. Bu yerda kurak, son, biqin go'shtlari bor edi. Ular ko'rinishdan qo'y go'shtini eslatsa-da, kattaligi arang turna qanotiday kelardi. Men ulardan ikki-uchtasini har biri miltiq o'qiday keladigan uchta nonga qo'shib birdaniga og'zimga solardim. Odamchalar menga juda chaqqonlik bilan xizmat qilishar va bo'yimdan, ishtahamning karnayligidan mamnun bo'lishib, ming xil imo-ishoralar qilishardi.

Qornim to'ygach, biror narsa ichgim kelganligiga ishora qildim. Bular juda ham ziyrak, kashfiyotchi xalq ekan. Yegan ovqatimga qarab, meni oz narsa bilan qondirib bo'lmasligini bilishib, odatdan tashqari epchillik bilan arqon yordamida bochkalardan eng kattasini ustimga tortib chiqarishdi, qo'limga yumalatib olib borishdi va og'zini ochishdi. Bochkada chorak litrcha vino bor edi, uni bir ko'tarishda ichib yubordim. U burgund vinosiga o'xshasa-da, mazasi ancha yaxshi edi. Ular ikkinchi bochkani ham olib kelishdi, buni ham oldingisi singari ichib, yana so'radim, lekin ularda boshqa vino topilmadi...

Rostini aytsam, ular tanamda u yoq-bu yoqqa yurishayotganida dastavval qo'limga tushgan qirq yoki ellik kishini ushlab olib, yerga uloqtirish vasvasasi ham qo'zg'aldi. Ammo ular meni ancha

azobga qo'yishganini, boshimga bundan ham battar azoblarni solishlarini, ularga bo'ysunishga va'da berganimni o'ylab, bu fikrlarni miyamdan chiqarib tashladim. Bundan tashqari, xarajatlarining yuziga qaramay, meni bu qadar siylagan xalq mehmondo'st odamlar toifasidan bo'lmog'i kerak, deb hisobladim...

Oradan biroz vaqt o'tgach, qarshimda ulug' martabali zot – imperator hazratlarining elchisi paydo bo'ldi. Elchi janobi oliylari ko'pgina mulozimlari kuzatuvida oyog'imdan chiqib, yuzim tomon yura boshladi. U imperatorning muhri bosilgan ishonch yorlig'ini ko'zimga yaqin olib kelib ko'rsatdi, menga qarab nutq so'zladi. Elchi qiyofasida g'azab alomati ko'rinmasdi, ammo o'ta qat'iyatlilik bilan o'n minutcha gapirdi. Gap orasida qo'li bilan bir tomonni ko'rsataverdi. Keyinroq bilishimcha, gap oliy hazratlari davlat kengashi bilan birgalikda meni bu yerdan yarim milya nari-dagi poytaxtga olib kelishga qaror berganligi ustida borgan ekan.

Uning nutqiga javoban men ham bir necha so'z aytdim, biroq uni hech kim tushunmadi. Shunda men imo-ishora tiliga o'tdim. Men bo'sh qo'limni boshqa qo'limga, so'ng boshim va tanamga qo'ydim, bu bilan erkinlik olmoqchi ekanligimni bildirdim. Nazarimda, oliy janoblari bu xatti-harakatlarni yaxshi angladi, shekilli, chunki yo'q degan ishorani bildirib bosh chayqadi, meni asir sifatida olib ketishlarini imo bilan uqtirdi. Ayni paytda, menga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lishlarini ham pisanda qildi.

Shu payt, arqonlarni uzib tashlashga yana bir urinib ko'raymikan, deb o'yladim. Biroq terimga sanchilgan yoy o'qlari tufayli yaralar bilan qoplangan yuz va qo'llarimning achishib og'rishi meni bu niyatdan qaytardi. Buning ustiga dushmanlarim tobora ko'payib borayotganligini sezdim. Shu sababli menga nisbatan ko'ngillari xohlaganicha munosabatda bo'lishlari mumkinligini imo bilan tushuntirdim. Shundan keyin Gurgo hamda uning mulozimlari menga odob bilan ta'zim qilishdi va ancha xursand bo'lishib, uzoqlashishdi.

Ko‘p o‘tmay quvnoq hayqiriqlar yangradi, «Peplon selai» so‘zi tez-tez takrorlanib turdi. To‘satdan meni qo‘riqlayotganlar o‘ng yonboshimga ag‘darilishga imkon beradigan qilib chap tomondagi arqonni bo‘shatishganini payqadim. Bundan ilgariroq qo‘l va yuzlarimga qandaydir xushbo‘y malham surtib chiqishgan va o‘q tekkan joylardagi og‘riq darhol qolgandi. Rohatlanib, uyqum kela boshladi. Keyin aytib berishlariga qaraganda, sakkiz soatga yaqin uxlabman. Buning ajablanadigan joyi yo‘q edi, chunki vrachlar imperatorning buyrug‘iga ko‘ra vinoga uxlatadigan dori solib qo‘yishgandi...

Bu odamlar ajoyib matematiklar ekan, ular bilimlarning mashhur homiysi imperatorning qo‘llab-quvvatlashi va rag‘batlantirishi tufayli mexanika sohasida ulkan kamolotga erishishgandi. Podshoh ixtiyorida xodalar va boshqa og‘ir narsalarni tashiydigan g‘ildirakli har xil mashina bor. Bu yerda, qurilishbop yog‘och beradigan o‘rmonzorlar bor joyda, uzunligi to‘qqiz fut keladigan eng yirik harbiy kemalar qurish odat tusiga kirib qolgan ekan. Keyin kemalarni ana shu mashinalarga yuklab, dengizga olib borishar ekan.

Besh yuz duradgor va injenerga darhol ana shu mashinalardan eng kattasini yasash topshirilgan ekan. Buyruq juda qisqa muddatda bajarilgan. Qirg‘oqqa chiqqanimga to‘rt soat bo‘lar-bo‘lmas mashina orqamdan jo‘natilgan. Men turgan joyga mashinaning yetib kelishini xalq shodon qiyqiriqlar bilan kutib oldi. Bu – balandligi uch duym, uzunligi yetti va eni to‘rt futga yaqin, yigirma ikki g‘ildirakli yog‘och platforma edi. Uni mening gavdamga parallel ravishda qo‘yishdi.

Eng mushkul narsa meni ko‘tarib, platformaga yotqizish edi. Ular yerga har biri bir fut balandlikdagi saksonta xoda qoqishdi, keyin ishchilar bo‘ynim, qo‘lim, tanam va oyoqlarimga son-sanoqsiz ilmoqli bog‘larni bog‘lashdi; ilmoqlardan pishiq chilvir o‘tkazib, ularni xodalar ustiga o‘rnatilgan chig‘ir tepasidan olib o‘tishdi. Eng baquvvat ishchilardan to‘qqiz yuz kishi chilvirni tor-

ta boshladi. Shunday qilib, uch soat o'tar-o'tmas meni aravaga olishdi va unga mahkamlab bog'lashdi.

Bularning hammasini menga keyin aytib berishdi. Uyqu dori sharofati bilan qattiq uyquga ketib, bu ishlarning birontasini ham sezmabman.

Ilgari aytganimdek, meni to'rt milya naridagi poytaxtga olib borish uchun saroy otxonasidan har birining bo'yi yarim duym keladigan eng katta otlardan bir yarim mingtasi kerak bo'ldi...

Butun kunni yo'l yurish bilan o'tkazdik. Tunaydigan joyda aravamning ikki tomoniga besh yuzga yaqin gvardiyachi qo'yildi. Ularning yarmi mash'ala, qolganlari esa sal turishga intilsam o'q uzish uchun o'q-yoyni shay qilib ushlab turardi.

Quyosh chiqishi bilan yana yo'lga tushdik, tush paytida shahar darvozasidan ikki yuz yard berida edik. Imperator saroydagi barcha arkoni davlati bilan bizga peshvoz chiqdi, lekin oliy tabaqa amaldorlar oliy hazratlarining ustimga chiqib, o'z hayotini xavf-xatar ostida qoldirishiga qat'iy qarshilik ko'rsatishdi.

Arava qirollik bo'yicha eng katta deb hisoblangan ibodatxona yonida to'xtadi. Bundan bir necha yil muqaddam ana shu ibodatxonada dahshatli qotillik yuz bergan. Mahalliy xalq o'ta xudojo'y bo'lganligidan ibodatxonani harom bo'ldi, deb unga kirmay qo'ygan. Ibodatxonani yopishib, u yerdagi ashho va ziynatlarni olib chiqishgan, u ancha vaqtdan beri bo'm-bo'sh yotgan. Ana shu yerga meni joylashtirmoqchi bo'lishdi.

Ibodatxonaning shimolga qaragan eshiklarining balandligi to'rt futga, eni ikki futga yaqin bo'lib, osongina sig'ishim mumkin edi.

Eshiklarning har ikki tomonida yerdan bor-yo'g'i olti duym balandlikda ikkita deraza bor edi. Chap derazadan saroy temirchilari yevropalik xonimlar soatining zanjiri yo'g'onligidagi to'qson bitta zanjirni o'tkazib, ularning uchini chap oyog'imga o'ttiz oltita osma qulf bilan mahkamlab bog'lab qo'yishdi. Katta yo'lning boshqa tomonida, ibodatxona ro'parasida balandligi besh fut kela-

digan minora turardi. Imperator eng yaqin amaldorlari bilan meni yaxshiroq ko‘rish uchun minora ustiga ko‘tarildi. Meni ko‘rish uchun alohida hisobga ko‘ra ibodatxona yoniga yuz mingdan ortiq shaharlik to‘plandi. Ularning o‘n mingdan ortig‘i menga chirmashib oldi, deb o‘yladim. Biroq ko‘p o‘tmay buni man etib, chirmashganlarga o‘lim jazosi berilishi haqidagi buyruq chiqarildi. Temirchilar o‘z ishlarini tugallab, meni aravaga bog‘lab turgan arqonlarni qirqishdi, umrimda hech qachon his etmagan chuqur qayg‘uli kayfiyatda o‘rnimdan turdim.

O‘rnimdan turib, u yoq-bu yoqqa yurganimni kuzatib turgan xalqning shovqin va hayrati ta‘rifga sig‘maydi. Meni bog‘lab qo‘yilgan zanjirning uzunligi ikki yardga yaqin bo‘lib, oldinga yoki orqaga yurish tugul yarim doira yasab harakat qilish, emaklab ibodatxona ichiga kirish, u yerda uzala tushib yotish imkoniga ham ega edim.

IKKINCHI BOB

O‘rnimdan turib, atrofga nazar tashladim. E’tirof qilib aytamanki, umrim bino bo‘lib bunaqa ajoyib va g‘aroyib manzarani ko‘rmaganman. Atrofim nuqul bog‘ning o‘zginasi; har biri qirq kvadrat fut keladigan, devor bilan qurshalgan dalalar gulzorga o‘xshaydi. Bu dalalarning ba‘zilari o‘rmon bilan qoplangan bo‘lib, daraxtlarning balandligi yetti futdan oshmasdi. Chapda esa teatr dekoratsiyasini eslatuvchi shahar yastanib yotardi.

Bu odatdan tashqari go‘zal manzarani tomosha qilarkanman, imperator minoradan pastga tushdi, otliq yonimga keldi. Bu jasorati uchun uni falokat bosishiga sal qoldi. Ot meni ko‘rishi bilan oq hurkib, ikki oyog‘ida tik turdi; chamasi ustiga tog‘ yurib kelayotganday tuyulgan bo‘lsa kerak. Imperator ajoyib chavandoz bo‘lgani uchun egardan yiqilmay qoldi. Shu payt uning baxtiga mulozimlar yugurib kelishdi. Ular irg‘ishlayotgan otning jilovidan tutib, oliy hazratlarining otdan tushib olishiga yordamlashishdi. Imperator o‘zini bamaylixotir tutardi. U kiyim-boshlarining

u yoq-bu yog‘ini to‘g‘rilab, har tomonimdan o‘tib, boshimdan oyog‘imgacha ko‘zdan kechira boshladi. U hozir-u nozir bo‘lib turgan oshpazlarga va saroy xizmatkorlariga menga ovqat hamda ichimlik berishni buyurdi. Ular ovqat va vino solingan aravani qo‘lim yetadigan masofagacha g‘ildiratib kelishdi. Men bu ne‘matlarni pok-pokiza tushirdim. Aravalarning yigirmatasida taomlar, o‘ntasida ichimliklar bor edi. Har bir aravadagi taom menga ikki-uch luqma bo‘ldi, xolos, ichimlikni esa o‘nta ko‘zadagisini bitta aravaga qo‘yib birdaniga ko‘tardim; qolgan vinolarni ham ana shu alfozda ichdim...

Xonimlar va saroy amaldorlari juda yaxshi kiyinishgandi. Uzoqdan rang-barang kiyingan bu olomon zarbof va kumushrang ip bilan tikilgan yubkaning yerga yozib qo‘yilishini eslatardi.

Imperator oliy hazratlari menga tez-tez savol bilan murojaat qilib turdi. Men javob qaytarardim, biroq u ham, men ham bir-birimizning gapimizdan hech narsa tushuna olmasdik. Shunda u arkoni davlat ichidagi ruhoniylar va yuristlarga (kiyimlaridan shunday bo‘lishsa kerak deb o‘yladim) men bilan muloqotda bo‘lishga amr qildi. Men, o‘z navbatida, ular bilan o‘zim bilgan hamma tillarda: nemischa, gollandcha, lotincha, fransuzcha, ispancha, italyanча gaplashdim, biroq bu urinishlar hech qanday natija bermadi.

Oradan ikki soat o‘tgach, saroy ahli jo‘nab ketdi, men kuchaytirilgan soqchilar nazorati ostida qoldim – ular menga yaqinlashishga zo‘r berib urinuvchi, hattoki beodob avom xalqdan saqlashi lozim edi. Uyim eshigi oldida – yerda o‘tirganimda menga qarab yoydan o‘q uzishdek uyatsizlikka borib yetuvchilar ham topildi. O‘qlardan biri chap ko‘zimga sanchilishiga sal qoldi.

Bunday surbetlikdan jahli chiqqan polkovnik bemaza qiliq qiluvchilardan oltitasini ushlashga buyruq berdi. Jazolash uchun ularni mening qo‘limga berishga ahd qildi. Soldatlar to‘polonchilarni nayzalar halqasiga o‘rab olib, men tomon haydab kelishdi. Men ularning hammasini birdaniga o‘ng qo‘lim bilan changalladim,

beshtasini kamzulimning cho‘ntagiga soldim, oltinchisini tiriklayin yeb qo‘ymoqchiday og‘zimga olib bordim. Bechora jon talvasasida chinqirdi, cho‘ntagimdan qalamtaroshimni olganimda esa polkovnik bilan ofitserlar g‘oyat tashvishda qolishdi. Biroq ko‘p o‘tmay ularning ko‘ngli o‘rniga tushdi. Men o‘z asirimga mehr bilan boqib, uni bog‘lab turgan arqonlarni kesdim-da, avaylabgina yerga qo‘ydim; u bir zumda juftakni rostlab, qochib qoldi. Qolganlarini ham birin-ketin cho‘ntagimdan olib, xuddi shu yo‘sinda qo‘yib yubordim. Mening marhamatimdan qorovullar ham, olomon ham mamnun bo‘lganligini payqadim. Ozor yetkazuvchilarga nisbatan tutgan yo‘lim saroydagilarda men haqimda yaxshi taassurot tug‘dirdi.

Tun boshlanishi bilan hech bir qiyinchiliksiz uyimga kirib oldim va quruq yerga cho‘zildim. Imperatorning maxsus buyrug‘i bilan men uchun ko‘rpa-yostiq tikishgunga qadar ikki haftagacha shu alfozda hayot kechirdim. O‘rtacha kattalikda olti yuzta ko‘rpa keltirishdi, uyimda ish qizib ketdi. Bir yuz ellikta ko‘rpani bit-ta qilib tikishdi, shunday qilib, uzunasiga ham, eniga ham menga to‘g‘ri keladigan to‘shak hosil bo‘ldi; ana shunaqangi to‘rtta to‘shakni ustma-ust qo‘yishdi; biroq bundan tosh yotqizilgan yer yumshab qolmadi. Xuddi shu usulda ustimga yopinadigan ko‘rpa, choyshablar ham tayyorlandi. Allaqachonlar muhtojlikka ko‘nikib qolgan odam uchun bu ham harna edi.

Men haqimdagi xabar qirollik bo‘yicha yoyilishi bilanoq meni ko‘rish uchun hamma yoqdan boyonlar, bekorchilar va har narsaga qiziquvchi odamlar daryoday oqib kela boshladi. Qishloqlar huvullab, dala ishlari to‘xtab qoldi, uy ishlari izdan chiqdi. Agar oliy hazratlari oqilona yo‘l tutmaganda, buning oqibati voy bo‘lardi. Imperator meni ko‘rib bo‘lganlarning hammasi darhol uyga qaytishi haqida buyruq berdi; ularga saroyning alohida ruxsatisiz ikkinchi marotaba uyimga ellik yard masofagacha yaqinlashish qat’iy man etildi. Bu farmoyish ba’zi ministrlar uchun yirik daromad manbayiga aylandi.

Huzurimdan ketgach, imperator kengash chaqirdi, unda menga qanday munosabatda bo‘lish masalasi muhokama qilindi. Mening yaqin do‘stlarimdan biriga aylangan saroy aslzodasidan keyinroq bilishimcha, davlat kengashi anchagacha bir fikrga kelolmapti. Bir tomondan zanjirlarni parchalab yuborishimdan qo‘rqishibdi, boshqa tomondan esa meni boqish ancha qimmatga tushishi va mamlakatda ocharchilik boshlanishidan hadiksirashibdi. Kengashning ba‘zi a‘zolari meni ochdan o‘ldirishni yoki zaharli o‘q otib, yo‘q qilishni astoydil talab qilishibdi. Biroq bu taklif rad etilibdi, shunday ulkan jasad poytaxtda va butun qirollikda vabo tarqalishiga sababchi bo‘ladi, deb ko‘nishmabdi.

Kengash avji qizib turgan paytda zalning katta eshigi yonida bir nechta ofitser paydo bo‘libdi; ulardan ikki nafari majlisga qo‘yilibdi va ular mening jig‘imga tekkan olti to‘polonchiga nisbatan qanday yo‘l tutganim xususida to‘liq ma‘lumot berishibdi. Bundan oliy hazratlari ham, davlat kengashi a‘zolari ham juda ta’sirlanib ketishibdi.

Imperator o‘sha zahotiyoq farmon chiqarib, poytaxtdan to‘qqiz yuz yard masofagacha bo‘lgan joyda joylashgan qishloqlar zimmasiga har kuni ertalab mening dasturxonimga oltita novvos, qirqta qo‘y va tegishli non hamda vino bilan birga boshqa yeguliklar keltirishni yukladi. Bularning hammasiga belgilangan narx bo‘yicha oliy hazratlarining xazinasidan haq to‘landi. Shuni ta’kidlab o‘tish kerakki, bu podshoh, asosan, o‘z mulkidan keladigan daromadlar hisobiga yashaydi, faqat do‘ppi tor kelib qolgan paytlardagina yordam so‘rab fuqarolariga murojaat qiladi...

Uch haftadan keyin liliputlar tilini o‘rganishda katta yutuqlarni qo‘lga kiritdim. Shu muddat ichida imperator huzurimga tez-tez tashrif buyurib, menga ta’lim berayotgan ustozlarimga bajonidil yordam qildi. Biz bir-birimiz bilan bimalol gaplashadigan bo‘lib qoldik. Dastlabki o‘rgangan so‘zlarim oliy hazratlaridan meni ozod etishini so‘rash istagi bo‘ldi. Bu so‘zlarni har kuni imperator oldida tiz cho‘kib takrorlayverdim. Iltimosimga imperator sal

dudmalroq javob qildi. Men uning gaplaridan, mening ozod qilinishim uchun davlat kengashining roziligi zarurligini va, eng avvalo, men «lyumoz kelmin pesso deemarlon empozo», ya'ni u va uning imperiyasi bilan urushmasligim, tinch-totuv yashashim haqida qasamyod qilishim lozimligini arang bilib oldim. Biroq mening ozod etilishim sharoitga bog'liq ekanligini, shu vajdan sabr-qanoat qilishni, o'zining ham, fuqarolarining ham ko'z o'ngida yaxshi nom qozonish uchun xizmat qilishimni pisanda qilib qo'shib qo'ydi.

Kunlarning birida u alohida amaldorlarga meni tintuv qilish uchun buyruq bersa, buni haqorat deb bilmasligimni iltimos qildi. Ulkan gavdamga yarasha o'ta xavfli qurol taqib yurishimga uning ishonchi komilmish. Men oliy hazratlaridan bu xususda ko'ngli to'q bo'lishini iltimos qildim hamda uning ko'z oldida hamma cho'ntaklarimni ag'darib ko'rsatishga tayyor ekanligimni aytdim. O'z fikrimni qisman so'zlar, qisman imo-ishora bilan uqtirdim. Imperator imperiya qonuniga binoan tintuv ikkita amaldor tomondan o'tkazilishini aytdi.

«Qonunning bu talabi sizning roziligingizsiz va yordamingizsiz bajo keltirilmaydi, albatta, – dedi u, – lekin sizni o'ta muruvvatli, adolatli kishi deb bilganim uchun manovi amaldorlarni bamayli-xotir qo'lingizga topshiraman. Biz olib qo'ygan buyumlar mamlatimizdan ketayotganingizda qaytarilib beriladi yoki ularga qancha narx qo'ysangiz, shuncha haq to'lanadi».

Men har ikkala amaldorni qo'limga oldim-da, kamzulimning cho'ntagiga solib qo'ydim. Ular bu cho'ntakni tekshirib bo'lishgach, boshqalariga soldim. Men ularga ikkita soat hamda o'zimdanda boshqa hech kimga kerak bo'lmaydigan maydachuyda saqlanadigan yashirin cho'ntagimdan boshqa hammasini ko'rsatdim. Soat cho'ntaklarimdan birida kumush soat, boshqasida bir necha dona oltin tanga solingan hamyon bor edi. Amaldorlar qo'lga qog'oz, qalam va siyoh olib, nima topgan bo'lishsa, hammasini ro'yxatga olishdi. Ro'yxat tuzib bo'lingach, ular mendan

pastga tushirib qo'yishni iltimos qilishdi. Ular o'z ro'yxatlarini imperatorga topshirishdi...

Mana shu ro'yxat imperatorga o'qib berilganda, oliy hazratlari unda ko'rsatilgan ba'zi bir buyumlarni berishimni nazokat bilan taklif qildi. Eng avvalo, u qilichimga ishora qildi. Men o'sha zahoti qilichni yechib, qin-pini bilan topshirdim. Bu orada imperator uch ming saralangan askarga (o'sha kuni ular oliy hazratlarini qo'riqlashardi) yoylarni shay tutgan holda meni qurshashni buyurdi. Lekin men buni payqamadim, chunki ko'zim oliy hazratlarida edi.

Imperator qilichni yalang'ochlashimni iltimos qildi. Men iltimosni bajo keltirdim, qilichni boshim uzra bir necha bor aylan-tirdim. Soldatlar hayrat va dahshatga tushib, baqirib yuborishdan o'zlarini tiya olishmadi. Qilich dengiz suvidan sal zanglab qolgan bo'lsa-da, harholda durust yaraqlardi. Qilichga tushgan quyosh nurlari charaqlab, atrofdagilarning ko'zini qamashtirib yubordi. Barcha podshohlardan ham botirroq oliy hazratlari men kutgandan ko'ra ozroq qo'rqdi. U menga qilichni qiniga solishni va o'zim bog'langan zanjirdan olti fut nariroqqa imkoni boricha sekinroq tashlashni amr etdi.

Keyin u, ular ichi kovak ustun, deb atagan to'pponchalarimni ko'rsatishni talab qildi. Men to'pponchani chiqardim, imperatorning iltimosiga ko'ra uning qanday ishlatilishini qo'limdan kelganicha tushuntirdim. Keyin uni porox bilan o'qladim (porox xalta zich berkitilgani uchun u qup-quruqligicha qolgan ekan), imperatorni qo'rqmang, deb ogohlantirdim-da, osmonga qarab o'q uzdim. Bu safar qilichdan qo'rqqandan ko'ra battarroq qo'rqib ketishdi. Yuzlarcha odamlar o'q yeb o'lganday yerga yiqildi. Hatto imperator oyoqda tik turgan bo'lsa-da, anchagacha o'ziga kelolmadi. Men ikkala to'pponchamni ham, o'q-dori solingan xaltachani ham topshirdim. Oliy hazratlariga o'q-dorini olovdan uzoqroq saqlashni tayinladim, u sal uchqun tegsa alanga olib, imperator saroyini portlatib yuborishini aytdim.

Soatimni ham berdim. Imperator uni zo‘r qiziqish bilan tomosha qildi, so‘ng ikkita eng kuchli gvardiyachisiga soatni halqasidan yog‘och o‘tkazib olib ketishni buyurdi. Gvardiyachilar soat halqasidan yog‘och o‘tkazib, Angliyada pivo solingan bochkani ko‘targanday, yelkalarida ko‘tarib ketishdi. Hammasidan ham imperatorni soat mexanizmlarining uzluksiz shovqini va minut milining harakati hayratga soldi. Liliputlar bizdan ko‘ra ancha ravshan va yaxshi ko‘rishadi: oliy hazratlari minut milining doimiy harakatda ekanligini bir zumda payqadi. U bu mashina nima uchun xizmat qilishini aniqlashni olimlarga topshirdi. Biroq olimlar hech qanday xulosaga kelolmasligini kitobxon shundog‘am tushunib turgan bo‘lsa kerak. Ularning hamma taxminlari haqiqatdan ancha yiroq edi.

Savol va topshiriqlar

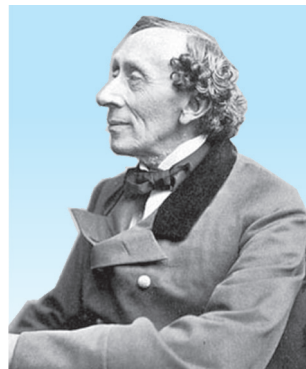
1. Jonatan Svift ijodi, u yashagan davr haqida nimalarni bilasiz?
2. J. Svift ijodining shakllanishida kimning yordami katta bo‘ldi?
3. «Gulliverning sayohatlari» asarining to‘liq nomini ayting.
4. Asar qachon yaratilgan va u necha qismdan iborat?
5. Asarda Liliputiyadagi qaysi partiyalar haqida gap ketadi?
6. Liliputiya va Blefusku mamlakatlari o‘rtasidagi ixtilofning sababi nimada?
7. Svift nima uchun asar voqealari kechgan mamlakatlarni to‘qib chiqarishga majbur edi?

Foydalanilgan asosiy manba:

J. Svift. Gulliverning sayohatlari. – T.: «Yangi asr avlodi», 2014.

Hans Kristian ANDERSEN

(1805–1875)

Gʻarb adabiyotidagi ertakchi adiblar orasida daniyalik buyuk ertaknavis Hans Kristian Andersen alohida oʻrin tutadi.

Andersen 1805-yil 2-aprelda Daniyaning Odens shahrida kambagʻal etikdoʻz oilasida dunyoga keldi. Andersen oilasi muhtojlikda kun kechirardi. Boʻlajak ertakchining bolaligi muhtojlik va yupunlikda oʻtadi. Biroq yupun va nochor ahvoliga qaramay, yosh Andersen koʻproq oʻqish, oʻrganish payida boʻldi. Otasi vafot etgach, oʻn toʻrt yoshli Andersen Daniya poytaxti Kopengagenga keladi. Bu yerda ham oʻqish, izlanishda boʻladi. Dastlab u teatrga qiziqadi. Bu sohada jiddiy shugʻullanishga ahd qiladi. Aktyor boʻlish rejasi amalga oshmagach, oʻzicha kichik-kichik sahna asarlari yozadi, ularni shahar teatrlariga taklif qilib koʻradi. Kopengagen teatrlaridan birining direktoriga uning yozganlari maʼqul boʻladi, shekilli, u pyesalarni sahnalashtirmasada, qaysidir mulohaza bilan yosh muallifni qoʻllab-quvvatlashga qaror qiladi. Andersen uning tavsiyasi bilan teatrdan stipendiya oladi va unga Lotin maktabida bepul tahsil olish huquqi beriladi. Soʻngroq Andersen Kopengagen universitetida oʻqiydi.

Oʻqish-oʻrganishda suyagi qotgan yosh Andersen uzoq-uzoqlarga sayohat qiladi. U Yevropa, Osiyo, Afrikaning qator mamlakatlarida boʻladi. Oʻzi uchun qiziq tuyulgan har bir narsani koʻz bilan koʻrib, qoʻl bilan ushlab koʻrmaguncha koʻngli joyiga

tushmasdi. Bundan tashqari, sayohatlari davomida zamonasining mashhur shoir va adiblari, san'atkorlari bilan uchrashdi. Gyugo, Balzak, Dyuma, Dikens, Geyne, Rossini, Vagner, List kabi buyuk ijodkorlar bilan muloqotda bo'ldi.

1835-yilda adib o'zining birinchi yirik asari – «Improvizator» romanini e'lon qiladi. Roman o'quvchilar orasida mashhur bo'lib ketdi. Biroq bu mashhurlik bundan keyingi muvaffaqiyatlar oldida hech narsa bo'lmay qoldi. Gap shundaki, adibning o'sha yili bosib tarqatilgan dastlabki ertaklar to'plami kutilmaganda unga katta shuhrat keltirdi. Boshda ertaklarini o'quvchilar yoqtirishiga o'zi ham ishonmagan yosh ertaknavis adib bu to'plamdan so'ng bolalar va kattalar birday qiziqib o'qiydigan ertaklar yaratishga qodir ekanligiga amin bo'ldi va bundan keyingi umrini ijodning shu sohasiga bag'ishladi. Unga yaratgan ertaklari olamshumul shuhrat keltirdi. «Bolalarga aytilgan ertaklar», «Yangi ertaklar», «Tarixlar», «Yangi ertaklar va tarixlar» to'plamlari Andersen nomini dunyoga mashhur qilib yubordi.

Jahon adabiyotida munosib iz qoldirgan ertakchi adiblar ko'p. Andersen o'shalarning biridir. Xo'sh, uning bolalar va kattalar uchun e'zozli ertaknavis ekanligining sababi nimada? Bu savolga javobni uning maftunkor ertaklaridan izlash kerak. Andersen ertaklari shunchaki xayoliy voqealar tasviri emas, aksincha, jonli hayot bilan bog'liq real hikoyalardir. Ularda real buyum va hodisalarga fantastik tus beriladi, jonlantiriladi, harakatga keltiriladi. Masalan, «Duymchaxon», «Suv parisi», «Qor malikasi», «Bulbul» ertaklaridagi talqin jonli inson muhitiga yaqinlikda berilsa, «Bronza to'ng'iz», «Kumush tangacha» ertaklarida jonsiz ashyolar harakatga kelib, odamlarday so'zlaydilar, bu esa kishida qiziqish uyg'otadi. Va muhimi, o'quvchi ertaklardan behisob zavq olishdan tashqari, o'zi uchun kerakli xulosalar – qissadan hissa chiqaradi, tarbiyalanadi. Ham zavq beradigan, ham o'yga toldiradigan chinakam hayotiy ertaklar

yaratish an'anasi aynan Andersen ijodi bilan boshlandi, desak mubolag'a bo'lmas. Bu ertaklarda g'alamislik, ikkiyuzlamachilik, loqaydlik, kibr-havo, dangasalik va landavurlik, johillik kabi salbiy sifatlar tanqid qilinadi, rahmdillik, aqllilik, fidoyilik, sobitqadamlik, oqibatlilik singari ijobiy fazilatlar ulug'lanadi.

Hans Kristian Andersen o'zining ajoyib ertaklari bilan hozirgi kungacha butun dunyoni lol qoldirib kelyapti. U yaratgan o'lmas qahramonlar adibga katta shuhrat keltirdi. Siz uning ertaklari sujeti asosida ishlangan kinofilmlar, sahna asarlarini ko'p ko'rgansiz. Duymchaxon, Irkit o'rdakcha, Bulbul, Kay, Gerda, Suv parisi kabi obrazlar sof insoniy orzular bilan xalq ertaklariga xos xayoliy sarguzashtlarning uyg'unlashib ketganligi tufayli barchamizning sevimli qahramonlarimizga aylangan. Eng yaxshi bolalar yozuvchilari uchun Andersen nomidagi Xalqaro oltin medalning ta'sis etilishi ham jahon jamoatchiligining buyuk ertakchiga hurmatining belgisidir. Endi hassos ertakchining «Qor malikasi» va «Bulbul» ertaklari to'g'risida fikr yuritsak. Avvalo «Qor malikasi» haqida.

«Qor malikasi» Andersenning eng mashhur ertaklaridan biri. Ertak bir jodugarning g'alati ko'zgu yasagani, bu ko'zguda barcha yaxshi, go'zal narsalar yomon, xunuk bo'lib ko'rinishi, barcha yaramas, xunuk narsalar esa, aksincha, chiroyli, go'zal bo'lib ko'rinishi haqidagi voqea bilan boshlanadi. Jodugarning shogirdlari bu ko'zguni butun dunyo bo'ylab olib yuradilar. Juda katta kashfiyot qilindi, endi dunyo butunlay yangicha ko'rinadigan bo'ladi, deb jar soladilar. Bu bilan Andersen bir bema'ni, qabih narsa paydo bo'lsa va uning oldi olinmasa, u butun dunyoga, barcha odamlarga salbiy ta'sirini ko'rsatishi mumkin, degan fikrni ilgari suradi. Darhaqiqat, jodugarning shogirdlari bu ko'zguni osmonga ham olib chiqmoqchi, ya'ni uni ilohiylashtirmoqchi bo'ladi. Biroq yovuzlikning umri uzoqqa cho'zilmaydi. Ko'zgu ham qancha yuksakka ko'tarilsa, shuncha

qiyshayib boradi va oqibatda sinib, million-million bo‘laklarga parchalanib ketadi. «Bir chimdim tuz bir xum asalni buzar», degan naql bor xalqimizda. Ana shu ko‘zguning kichik bir zarrasi kimning ko‘zi-yu yuragiga tushsa, shu kishi loqayd, sovuqqon, atrofdagilarga befarq bo‘lib qoladi. Uning ko‘ziga barcha go‘zal, yaxshi narsalar xunuk, yomon ko‘rina boshlaydi.

Ertak qahramonlaridan biri Kayning ham yuragi va ko‘ziga ana shu ko‘zgu parchasi tushib qoladi. Natijada u buvisini masxaralaydigan, qo‘ni-qo‘shnilar ustidan kuladigan, chiroyli gullarni toptaydigan bolaga aylanib qoladi. Hatto hamisha o‘zi birga o‘ynaydigan do‘sti – Gerda ismli qizchaga ham qo‘pollik qiladi. Kayning bu qiliqlarini ma’qul ko‘rib, Qor malikasi uni shimoldagi o‘z saroyiga olib ketadi.

Andersen bu yovuz, tuban, sovuqqon kuchlarga mehr-muhabbat, tirishqoqlik, ezgu maqsad yo‘lida har qanday mashaqqatlarga dosh berish kabi yuksak tuyg‘ularni qarama-qarshi qo‘yadi. Gerda – ana shunday oliyjanob fazilatlariga ega bo‘lgan qiz. U Kayni izlab borar ekan, yo‘lda kishilar xotirasini zaiflashtirib qo‘yadigan sehrGAR bog‘iga, hamma narsa to‘kin-sochin bo‘lgan shahzoda va malika saroyiga, har qanday yovuzlikdan qaytmaydigan qaroqchilar to‘dasiga duch keladi. Lekin uning Kayga bo‘lgan mehri, uni izlab topishga bo‘lgan intilishi shu qadar kuchliki, sehr-jodu ham, to‘kin-sochin hayot ham, o‘lim dahshati ham uni o‘z maqsadidan qaytara olmaydi. U dadillik bilan Qor malikasi saroyiga yetib boradi. Yo‘lda unga qudratli qor lashkarlari qarshi chiqadi. Lekin qizcha o‘z shijoati bilan tabiatning bu yovuz kuchlari ustidan ham g‘olib chiqadi va Kayni topadi. Gerdaning muhabbati shu qadar haroratliki, uning ko‘z yoshlari Kayning ko‘ksiga tushib, uning yuragidagi ko‘zgu parchasini eritib yuboradi, Kay yana o‘z asl holiga qaytadi.

Ular o‘z uylariga qaytishda hech qanday xavf-xatarga duch kelmaydilar. Chunki Kay ham, Gerda ham barcha mashaqqatlarni

yengib o'tgan, jamiki yomonliklar ustidan g'alaba qilgan edi. Endi ularning baxtli bo'lishga haqlari bor.

Andersenning ko'pgina ertaklarida tabiat manzaralari juda jonli, qahramonlar ruhiy holatiga mos tasvirlanadi. Masalan, Gerda Kayni izlab daryoda suzib borayotganida asov to'lqinlar uning hayotiga qanchalik xavf-xatar solsa, qirg'oqdagi dov-daraxtlar, qushchalar qizga shunchalik taskin-tasalli berib, uni jasoratga chorlagandek tuyuladi. SehrGAR ayolning bog'idagi gullab yotgan gilolar, quyoshning bu daraxtlar ortiga asta-sekin botib ketishi, bog'da anvoyi gullarning ochilib yotishini kuzatar ekanmiz, bunday maftunkor joyda har qanday kishi ham hamma narsani unutib yuborishiga ishonamiz.

Andersen ertaklarida hamisha hayotga muhabbat, har bir voqea-hodisadan yaxshilik, go'zallik izlash ruhi ustun turadi. Masalan, Gerda borib qolgan bog'dagi sehrGAR ayol unga yomonlik qilishni istamaydi, faqat shunday bir qizchani orzu qilgani uchun uni o'zi bilan olib qolmoqchi bo'ladi. Hatto Qor malikasi ham Kayni o'zining qandaydir jozibasi bilan maftun etadi, unga yomonlikni ravo ko'rmaydi. Agar Kay muz bo'laklaridan «mangulik» degan so'zni yoza olsa, uni ozod qilishga, butun olamni unga baxsh etishga va'da beradi. Nega? Chunki barcha ezgu, oliyjanob, go'zal narsalar mangu. Aksincha, hamma yovuzliklar, qabihlik va razolatlar o'tkinchi. Agar Kay ana shu yovuzlik va qabohatlarni yengib o'tib, ezgulik, go'zallikka erisha olsa, u mangulikka erishgan bo'ladi.

H.K. Andersen ijodidagi «Bulbul» ertagi ham buyuk ertakchi yaratgan go'zal asarlardan biridir. Bu ertakni go'zallik va ezgulikni ulug'lovchi, soxtalik va qabihlikni qoralovchi, bu illatlarning inqirozi muqarrarligi haqidagi asar, desak yanglishmaymiz.

H.K. Andersen «Bulbul» ertagida ham, «Qor malikasi»da bo'lgani kabi chinakam insoniy tuyg'ularni, yurakdan aytilgan so'zlarning mo'tabar ekanligini ta'kidlaydi. Soxtalikni, tilyog'-

lamalikni, sun'iylikni qoralaydi. Buyuk ertakchi insonning xatti-harakatidagi tabiiylik, fidoyilik, oqibatlilik har qanday to'siqni yengib o'tishi, mo'jizalar yaratishga qodirligini «Bulbul» ertagi voqealari orqali isbotlay olgan. Ertak voqealarini sinchiklab kuzatadigan bo'lsak, bulbul chinakam san'atni tushuna olgan, undan ta'sirlangani uchun imperatordan minnatdor bo'ladi. Hukmdorga sodiq do'st bo'lib qoladi. Ertakda ta'kidlanganidek, unga boshidagi toji uchun emas, insoniy dardni tushuna olgan qalbi uchun xayrixoh bo'ladi. Eng og'ir damda yordamga kelib, o'limdan qutqazadi.

«Bulbul» ertagi kishini qalbakilikdan, ikkiyuzlamachilikdan, yolg'onchilikdan qaytaradi. Inson qalbini tushunib yashashga, har bir narsadan go'zallik topa olishga undaydi.

Hans Kristian Andersen ertaklarini iste'dodli ijodkor, rus hamda ozarbayjon adabiyotining mohir tarjimoni, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi Usmon Qo'chqor ona tilimizga o'giran.

BULBUL

(Ertak)

Aziz o'quvchim, senga kunday ravshanki, Chin-mochin degan mamlakatning imperatori ham, fuqarolari ham xitoylardan. Bu voqea qadim zamonlarda bo'lib o'tgan, shunga qaramay, u butunlay unutilib ketmasdan turib, bilib olsang, albatta, yaxshi bo'ladi-da! Imperatorning saroyi dunyodagi eng yaxshi saroy ekan; chiroylilikka chiroyli-yu, ammo juda nozikligidan biror yeriga qo'l tegizib bo'lmas ekan. Imperatorning bog'ida eng anvoyi gullar o'sarkan, gullarning eng yaxshilariga kumush qo'ng'iroqchalar osilgan bo'lib, ular shabada esganda jaranglab, sayr etuvchilarning e'tiborini tortib, bahridilini ocharkan. Ana shunday ajoyib bog' ekan bu! Bog' uzoq-uzoqlarga cho'zilib

ketganidan oxiri qayerdaligini hatto bog‘bonning o‘zi ham bilmas ekan. Bog‘ning bir tomoni qalin o‘rmonga tutashib ketgan bo‘lib, ichkarisida chuqur ko‘llar bor ekan va o‘rmon moviy dengiz yoqasigacha cho‘zilgan ekan. Kattakon daraxtlarning suv uzra osilib turgan shoxlari ostidan kemalar o‘tarkan. Ana shu daraxtlarning qalin shoxlari orasida bir bulbul yasharkan. Bulbul shu qadar go‘zal sayrar ekanki, uning qo‘shig‘ini eshitib o‘tirgan kambag‘al baliqchi o‘zining qayg‘u-tashvishlarini ham, suvga solgan to‘rini ham unutib yuborarkan. U kutilmaganda: «Yo Parvardigor, hayot naqadar yaxshi!» – deb uzun so‘lish olar ekan. So‘ng yana tirikchiligi esiga tushib, baliq tutish bilan mashg‘ul bo‘larkan. Ertasiga kechqurun baliqchi bulbul sayrog‘ini eshitib yana: «Yo Parvardigor, hayot naqadar yaxshi!» – deb yuborarkan.

...Xitoy imperatori saroyiga yetti iqlimdan sayyohlar kelib, hammasi g‘aroyib chinni saroyini, jannatsimon bog‘ni maqtashar ekan. Bulbul xonishini eshitishganida esa sayyohlar: «Bu yurtning eng yaxshi g‘aroyiboti mana shu!» – deyisharkan.

Sayyohlar o‘z yurtlariga qaytib borishganida ko‘rgan-kechirganlarini odamlarga gapirib berisharkan. Olimlar Chin mamlati imperatorining saroyini va bog‘ini ta’riflay turib, albatta, bulbulni ham tilga olib o‘tishar, hatto u diyorning eng yaxshi g‘aroyiboti shu deyisharkan; shoirlar moviy dengiz bo‘yida, o‘rmonda yashovchi qanotli kuychini madh etib, ajoyib qasidalar yozisharkan.

Olim-u shoirlarning kitoblari jahon bo‘ylab tarqalibdi va ba’zilar Chin imperatorigacha yetib boribdi. Chin imperatori o‘zining oltin taxtida savlat to‘kib, kitoblarni o‘qib o‘tirar, har daqiqa mamnunlik bilan bosh chayqab qo‘yardi, o‘zining poytaxtini, saroyini, bog‘ini maqtashgani unga yoqar edi-da. «Ammo hammasidan ham g‘aroyibi – bulbul!» – degan gap bor edi kitoblarda.

– Nima-nima? – ajablendi imperator. – Bulbul? Nega men uni bilmayman? Bu qanaqasi? Axir, mening bog‘imda shunday bir qush yashasa-yu, nima uchun men bundan bexabarman? O‘ziming bog‘imdagi qushni birovlarining kitoblaridan bilsam-a?

Shunday deb imperator o‘zining xos a‘yonlaridan birini huzuriga chaqirtirdi. Bu amaldor shunchalar o‘ziga bino qo‘yardiki, agar biror odam u bilan gaplashishga va biron narsani so‘rashga jur‘at qilsa, faqat «uf-f» deb javob berardi. Bu esa hech qanday ma‘noni anglatmas edi.

– Aytishlaricha, bizning mamlakatimizda bir ajoyib qush bor ekan, uning oti bulbul ekan, – dedi imperator. – Ana shu bulbulni mening buyuk mamlakatimning eng yaxshi g‘aroyiboti deb hisoblasharkan! Nima uchun bu qushning borligini biror marta menga aytmagansizlar?

– Xudo haqqi, men bu to‘g‘rida eshitganim yo‘q! – dedi bosh vazir. – Hech qachon bunday qushni saroy a‘yonlariga tanishtirmaganlar!

– Amrimiz shuki, bulbulni shu bugun kechqurunoq saroyimga keltiringlar! U kuylab, bizni xushnud etsin! Menda qanday ajoyibot borligini butun dunyo bilsa-yu, men o‘zim bilmasam! – dedi imperator.

– Shunday qush borligini hatto eshitmagandim, – takrorladi bosh vazir. – Ammo endi uni, albatta, qidirib topaman!

Qidirib toparmish! Juda oson ekan-da?!

Imperatorning bosh vaziri zinalardan balandga chiqib, pastga tushib, xonama-xona, dahlizma-dahliz yugurib-yelib, uchragan har kimsadan bulbulni so‘rab-surishtirdi, lekin hech kim uning daragini bilmadi. Birinchi amaldor imperator oldiga qaytib kelib: «Bulbul deganlari yo‘q narsa, uni kitob yozuvchilar to‘qib chiqarishgan», – dedi.

– Janobi oliylari, kitobda nimaiki yozilsa, hammasiga ishonavermang, boshqacha aytganda, bu ko‘zbo‘yamachilikdan boshqa narsa emas!..

– Lekin bu kitobni menga eng qudratli Yaponiya imperatori sovg‘a qilib yuborgan, unda yolg‘on gap bo‘lishi mumkin emas! – e’tiroz bildirdi Chin imperatori. – Men bulbul navosini tinglashni xohlayman! U shu bugun kechqurunoq huzurimda bo‘lishi kerak! Men unga oliy darajada xayrixohligimni bildirmoqchiman! Agar aytilgan fursatda bulbul shu yerga keltirilmas ekan, kaltak bilan hamma saroy a’yonlarining qorniga urdirajakman!

– Uf-fl! – dedi bosh vazir va yana zinalardan balandga chiqib, pastga tushib, xonama-xona, dahlizma-dahliz yugura boshladi; saroy amaldorlarining ko‘pchiligi uning orqasidan ergashib, yugura boshlashibdi – axir, hech kim qorniga kaltak yeyishni xohlamas edi-da! Hammaning tili uchida bir savol: butun dunyo biladigan, lekin saroyda biror jon zoti bilmaydigan qanaqa qush ekan u?

Nihoyat, oshxonada ishlaydigan bir qizaloqdan qushning daragini eshitib qolishdi:

– Yo xudoyim, bulbulni bilmaysizlarmi? Uning sayrashini eshitmaganmisiz? Men bechora, kasalmand oyijonimga tushlik ovqatdan qolgan-qutganlarni eltib berishga ruxsat olganman. Oyijonim shundoqqina dengiz yoqasida yashaydi. Men u yerdan qaytayotib charchab qolsam, o‘rmonda maysalar ustida o‘tirib, maza qilib bulbul xonishini eshitaman! Shunday paytda ko‘zlarimdan duv-duv yosh oqadi, onajonim bag‘rida orom olayotganday sevinib, ichimga sig‘may ketaman!..

– Oshpaz qizalog‘im! – dedi bosh vazir. – Agar bizga bulbul qayerdaligini ko‘rsatib bersang, seni saroy oshxonasidagi yaxshigina mansablardan biriga o‘rnashtirib qo‘yaman. Imperatorning qanday taom yeyishini tomosha qilish uchun ham ruxsat olib beraman! Bulbul shu bugun oqshom saroyga taklif etilgan!

Shunday qilib, mansabdorlar oshpaz qiz yetakchiligida o‘rmonga yo‘l olishdi. Saroyning deyarli barcha mansabdorlari bulbulni izlashga tushdi. Ancha yo‘l yurishganida dalada o‘tlab yurgan sigirning mo‘-mo‘lashini eshitib qolishdi.

– O! Bulbul degani shu ekan-da! – deyishdi yosh amaldorlar. – Shunday kichik jonivorning ovozi shu qadar kuchliligini qaranglar! Lekin biz bu qushning ovozini ilgariyam eshitgandaymiz!

– Sizlar sigirning mo‘-mo‘lashini eshitdinglar, – dedi qizaloq. – Hali bulbulning oshyoniga yetganimiz yo‘q!

Yo‘lda hovuzdagi qurbaqaning vaqillashini eshitib qolishdi.

– Naqadar ajoyib! – dedi saroy mansabdori. – Nihoyat, bulbul ovozini eshitdim! Xuddi ibodatxonamizdagi qo‘ng‘iroqlarning tovushiga o‘xshaydi-ya!

– Yo‘q, bular qurbaqalar! – dedi qizaloq. – Lekin endi bulbulning oshyoniga yetay deb qoldik!

Nihoyat, bulbulning sayrashini eshitila boshladi.

– Mana endi bulbul sayrayapti, – dedi qizaloq. – Eshitinglar, eshitinglar! Ana, bulbulning o‘zi! – Shunday deya qizaloq daraxt shoxida o‘tirgan mittigina, jimitgina qushchani ko‘rsatdi.

– Nahotki shu bulbul bo‘lsa?! – dedi imperatorning bosh vaziri. – Uni chiroyliroq bir narsa deb o‘ylabman! Aft-angori juda oddiy ekan-ku! Chamasi, biryo‘la shuncha dongdor amaldorlarni ko‘rganidan rangi o‘chib ketdi shekilli, boyaqishning!

– Bulbuljon! – deb qichqirdi qizaloq. – Oliyhimmat imperatorimiz qo‘shig‘ingni eshitgilari kelib qolibdi!

– Juda yaxshi, – dedi bulbul va shunday ajoyib kuyladiki, eshitganlarni sel qilib yubordi.

– Xuddi chinni qo‘ng‘iroqlarning jarangiga o‘xshaydi! – dedi bosh vazir. – Shunday jajji tomoqchani titrashidan chiqqan tovushni qarang-a! Ajabo, uning qo‘shig‘ini ilgari eshitmagan ekanmiz-a! Bu qush saroyda juda katta obro‘ topadi!

– Imperatorga yana bir marta sayrab beraymi? – so‘radi bulbul. U imperatorni shu yerda deb o‘ylagan edi.

– Ajoyib-g‘aroyib bulbuljon, – dedi imperatorning bosh vaziri, – shu bugungi oqshomda saroyda o‘tkaziladigan bayramga sizni lutfan taklif etish vazifasi zimmamga yuklanganidan o‘zimni baxtiyor hisoblayman! Shak-shubha yo‘qki, siz g‘aroyib qo‘shig‘ingiz bilan hazrati oliylarini maftun etgaysiz!

– Mening qo‘shig‘imni yam-yashil o‘rmonda eshitish maroq-
liroq, – dedi bulbul, lekin imperator uni qasrga taklif etganini
bilib, jon-dili bilan borishga rozi bo‘ldi.

Imperator saroyida bayramga katta tayyorgarlik ko‘rilayotgan
edi. Chinni devorlarda va oyoq ostida son-sanoqsiz oltin
fonuslarning shu‘lari jimirlardi; uzun dahlizlarda shoxchalari-
ga qo‘ng‘iroqchalar ilingan anvoyi gullar qator qilib qo‘yilgan-
di. Xizmatchilarning yugur-yuguridan, taraq-turuqidan va g‘iril-
lab esgan yelvizakdan jaranglayotgan qo‘ng‘iroqchalarning
tovushi odamlarning ovozi bosib ketardi. Kattakon zalning
to‘rida, imperator taxtida o‘tirgan joyga oltin qo‘ndiq o‘rnatilgan-
di. Amaldorlarning hammasi jam bo‘lgan; oshpaz qiz ham eshik
oldida turardi; endi unga saroy oshpazi degan unvon berilgandi.
Bezakli liboslar kiyib, yasan-tusan qilib olgan hamma odamlar
jajji, qoramtir qushdan ko‘zlarini uzmasdi. Imperator ana shu
jajji qushga hurmat ko‘rsatib, bosh irg‘ab qo‘yardi.

Bulbul shunday dilbar bir navo qildiki, imperatorning ko‘zla-
riga duv-duv yosh kelib, yonoqlariga oqa boshladi; qush-
ning qo‘shig‘i yuraklarga jiz etib borardi. Imperator xursand
bo‘lganidan o‘zining oltin tuflisini mukofot qilib, bulbulning
bo‘yniga osib qo‘yishga qaror qildi. Bulbul: – Qo‘shig‘imni
eshitganingizning o‘zi men uchun mukofot, deb oltin tuflidan
bosh tortdi.

– Imperatorning ko‘zlaridan yosh oqqanini ko‘rdim, bundan
ortiq mukofot bo‘lmaydi, – dedi bulbul. – Imperatorning ko‘z
yoshida katta qudrat bor. Xudo shohid, menga bundan ortiq
mukofot kerakmas!

Kunlardan birida imperatorga sovg‘a keltirishibdi. Sovg‘a
o‘ramining ustiga «Bulbul» deb yozilgandi.

– Bizning mashhur qushimiz to‘g‘risida yana bitta yangi kitob
chiqarishibdi, – dedi u.

Lekin qog‘ozga o‘rog‘liq narsa kitob emas, g‘aroyib bir quti-
cha ekan. Qutichaning ichida xuddi rostakam bulbulga o‘xshash,

lekin patlari-yu qanotlariga dur-u gavharlar, marvaridlar-u boshqa javohirlar qadalgan sun'iy bulbul bor edi. Bu qushning murvati burab qo'yilsa, rostakam bulbulning qo'shiqlaridan birini kuylab, oltin bilan kumushday tovlanayotgan dumini likillatib qo'yardi. Qushning bo'yniga bog'langan lentada «Xitoy imperatorining bulbuli oldida Yaponiya imperatorining bulbuli ip esholmaydi» degan yozuv bor edi.

– Naqadar ajoyib qush! – deyishdi bir og'izdan barcha amaldorlar va shu zahoti Yaponiya imperatorining elchisini «Imperatorning favqulodda bulbullar yetkazib beruvchi vakili» degan unvon bilan mukofotlashdi.

– Endi ikkala bulbul birga kuylashsin, ajoyib duet bo'ladi, – deyishdi amaldorlar.

Ammo ish yurishmadi. Jonli bulbul har gal o'zicha kuylar, sun'iy bulbul esa burama qo'g'irchoq sharmankaday faqat bir yo'sinda qo'shiq aytar edi.

– Sun'iy bulbul aybdor emas, – dedi saroy kapelmeysteri¹. – U sira adashmay bir xil pardada va men tuzgan usulda kuylaydi.

Sun'iy bulbulning o'ziga qo'shiq aytira boshlashdi, u rostakam bulbuldan ham ko'proq yoqdi amaldorlarga, buning ustiga u juda chiroyli, la'l-u javohirlari tovlanib turardi!

Sun'iy bulbul bir qo'shiqni o'ttiz uch marta aytsa ham charchamadi. Davradagilar shu qo'shiqni o'ttiz to'rtinchi marta ham maza qilib eshitishmoqchi edi, ammo imperator tirik bulbulni ham aytiraylik, degan istak bildirib qoldi. Lekin u g'oyib bo'lgan edi.

Tirik bulbul ochiq derazadan yam-yashil o'rmon sari uchib ketganini hech kim payqamay qolgan edi.

– Bu nimasi? Qanday ko'rnamaklik! – xafa bo'ldi imperator, shu zahoti barcha amaldorlar bulbulni ko'rnamak, pastkash maxluq, deb atashdi.

¹ Kapelmeyster – xor rahbari.

– Lekin, baribir, qushning sarasi bizda qoldi-ku! – deyishdi ular va sun’iy bulbulga boyagi qo’shig‘ini o’ttiz to‘rtinchi marta ham aytishiga to‘g‘ri keldi.

Biroq sun’iy qush qo’shig‘ining ohangini hech kim yodlay olmadi, chunki yodda qoladigan ohang emas edi. Kapelmeyster sun’iy qushni ko‘kka ko‘tarib maqtar, uning yaltiroq libosi va dur-u javohirlaridan tashqari ichki tuzilishi ham ajoyib ekanligini hammaga uqtirar edi.

– Tirik bulbulga kelsak, hazrati oliylari va siz, muhtaram janoblar, – dedi u imperatorga hamda uning amaldorlariga qarab, – qachon qanday qo’shiq aytishini oldindan bilib bo‘lmaydi. Sun’iy bulbulning esa qanday qo’shiq aytishini oldindan bilamiz! Hatto uning san’ati sirlarini ham bilish mumkin, bo‘laklarga ajratib, ichki a’zolarining tuzilishini – g‘ildiraklari va parraklari qanday joylashganligini, qanday ishlashini bilib olishimiz mumkin.

– Biz ham shu fikrdamiz! – deyishdi saroyga yig‘ilganlar.

Kapelmeyster kelayotgan dam olish kuni sun'iy bulbulni xalq oldida namoyish qilishga ruxsat oldi.

– Bulbulimizni xalq ham eshitsin! – dedi imperator.

Xalq sun'iy bulbulning qo'shig'ini eshitib, ko'ngli to'ldi. Xalq to'yib choy ichganida ham shunday qoniqish hosil qiladi. Hamma hayratlanib, bir og'izdan «O!» deyishdi va ko'rsatkich barmoqlarini yuqori ko'tarib, boshlarini liqillatib qo'yishdi. Lekin chinakam bulbul sayrashini eshitgan kambag'al baliqchilar sun'iy bulbuldan hayratlanishmadi:

– Umuman durust, hatto rostakam qo'shiqqa ham o'xshaydi, ammo nimasidir yaxshi emas. Uning qo'shig'ida nimadir yetishmaydi, nima ekanligini o'zimiz ham bilmaymiz.

Tirik bulbulni esa davlatimiz chegaralaridan badarg'a qilingan, deb e'lon qilishdi.

Sun'iy qush imperator yotog'i oldidagi ipak yostiqlardan o'rin oldi. Atrofiga esa unga hadya qilingan barcha qimmatbaho narsalarni terib qo'yishdi. Endi uni «Imperatorning tungi dasturxonini paytidagi birinchi chap qo'l kuychisi» degan sharaflilar unvon bilan atay boshladilar. Negaki, imperatorning ham yuragi chap tomonda bo'lgani uchun shu tomonni muhim hisoblashdi. Kapelmeyster sun'iy bulbul to'g'risida yigirma besh jildli kitob yozdi, bu kitoblarda Chin mamlakatiga xos olimona, eng murakkab, tushunarsiz, g'aliz so'zlar to'lib-toshib ketdi. Lekin saroy a'yonlari: «Bu kitoblarning hammasini o'qidik va tushundik», – der edilar, chunki shunday deyishmasa, ularni ahmoqqa chiqarib qo'yishlari va qorinlariga kaltak bilan urishlari turgan gap edi-da.

Shunday qilib, bir yil o'tdi: imperatorning o'zi, saroyning barcha a'yonlari, hatto butun xalq sun'iy bulbul ashulasining har bir parchasini yodlab olishdi. Ularga qo'shiq yoqib qolganidan, endi sun'iy qushga jo'r bo'lib kuylay boshlashdi. Ko'chadagi o'g'il bolalar: «Vit, vit, vit! Vilik, vilik, vilik!» – deb kuylashardi. Imperator ham xuddi shunday kuylardi. Naqadar soz!

Ammo bir kuni kechqurun imperator to'shakda yonboshlab yotib, sun'iy bulbulning qo'shig'ini eshitayotganida o'yinchoqning ichida shirillagan, chiyillagan tovushlar paydo bo'lib, paraklari pirillab aylanib ketdi va bulbulning uni o'chib qoldi.

Imperator o'rnidan sapchib turib ketdi va saroy tabibini chaqirib kelishga odam yubordi. Lekin bu asnoda tabibning qo'lidan nima kelardi. Keyin soatsozni chaqirib kelishdi. Soatsoz usta o'yinchoq bulbulning u yoq-bu yog'ini sinchiklab ko'rib, ko'p urinishlardan so'ng tuzatdi va: «Endi bunga juda ehtiyot bo'linglar: parraklarining tishlari yeyilibdi, yangisini o'rnatgan bilan avvalgiday qo'shiq aytolmaydi», – deb ketdi. Falokatni ko'ring! Endi o'yinchoq qushga faqat yilda bir marta qo'shiq aytiradigan bo'lishdi. Bu qayg'uli hol bo'lsa ham, kapelmeyster konsert oldidan qisqa, lekin murakkab ma'noli nutq so'zlab, «Bulbulimiz avvalgidan ham yaxshi qo'shiq aytyapti», – deb ishontirishga urinardi.

Ehtimol, shundaydir.

Oradan yana besh yil o'tdi, butun mamlakat g'am-tashvishda qoldi: «Xalqning sevimli imperatori o'lim oldida», – degan xunuk xabar tarqaldi. Allaqachon kim yangi imperator bo'lishini gapira boshlashdi. Xalq ko'chalarda to'planib olib, birinchi amaldordan: «Qadrdon, avvalgi hukmdorimizning sog'lig'i qanday?» – deya so'rab-surishtira boshlashdi.

– Uf-f! – deb javob berardi amaldor va faqat bosh chayqardi.

Imperator o'zining hashamatli mahfilida rang-ro'yi oqarib, qo'l-oyoqlari muzlab yotardi; saroyning barcha amaldorlari uni o'ldiga chiqarib, yangi imperatorga ta'zimga borishga oshiqardi. Qarollar u yoq-bu yoqqa yugurib, gap sotishar, cho'rilar bo'sh vaqtlarida maroq bilan choyxo'rlik qilishardi. Barcha zallar va dahlizlarga qalin gilamlar to'shalgan, odamlar tovush chiqarmaslik uchun oyoq uchida yurishardi. Oraga sovuq sukunat cho'kkandi. Lekin imperator hali tirik edi, u oyoqlari oltindan

yasalgan, barqut pardalar bilan o‘ralgan hashamatli yotog‘ida o‘lim bilan olishib yotardi. Ochiq derazadan oy mo‘ralab, imperatorga va o‘yinchoq bulbulga qarardi.

Boyoqish imperatorning nafas olishga ham majoli qolmagan edi, nazarida kimdir ko‘kragini bosib o‘tirganday edi. U ko‘zlarini ochib chindan ham ko‘kragida Azroil o‘tirib olganini ko‘rdi. Azroil boshiga tojini kiyib olgan, bir qo‘lida hukmdorning oltin qilichi, bir qo‘lida qimmatbaho davlat bayrog‘i bor edi. Barqut pardalarning g‘ijimlari orasida kimlarningdir g‘alati aft-angorlari ko‘rinardi: bir xillari irkit va razil, boshqalari muloyim va chiroyli edi. Azroil ko‘kragiga chiqib olgan paytda imperatorning yaxshi va yomon ishlari ana shunday qiyofalarga kirib, uni yo‘qlab kelishgandi.

– Mana bu ishing esingdami? – deb shivirlashardi ular galma-galdan va imperatorning umrida qilgan son-sanoqsiz yaxshiyomon ishlarini yashirmay gapirib berishardiki, hukmdorning manglayidan sovuq ter chiqib ketar edi.

– Men bunday bo‘lishini bilmas edim! – derdi imperator va sharpalarni quvishga urinardi. – Musiqachilarni chaqiring, musiqa chalinglar! Kattakon xitoycha nog‘oralarni olib kelinglar! Mana bularning gaplarini eshitishga toqatim yo‘q!

Lekin arvohlar o‘z gaplaridan qolmas, Azroil esa ularning gaplarini ma‘qullab, xitoychasiga boshini liqillatib o‘tirardi.

– Musiqachilarni chaqiring! Musiqa chalinglar! – deb qichqirardi imperator. – Aqalli sen qo‘shig‘ingni ayt, aziz, ajoyib tilla qushcha! Axir, senga oltin, kumushlar, dur-u gavharlar hadya qildim, bo‘yningga tilla kavushimni osib qo‘ydim, kuylab ber, kuylasang-chi!

Lekin o‘yinchoq qush jim turardi, uni kuylatish uchun murvatini burashga ham biror odam qolmagan edi. Azroil imperatorga hamon ko‘zi o‘rnidagi katta-katta chuqurchalari bilan qarab o‘tirardi. Xona suv sepganday jimjit edi.

Shu payt birdan deraza orqasida ajoyib bir kuy yangradi. Chinakam bulbul imperatorning og‘ir kasal bo‘lib, o‘lim bilan

olishib yotganligini eshitib, uni ovutish, dalda berish uchun uchib kelgandi. Bulbul sayrar, arvohlar tobora xiralashar, imperatorning yuragida tez-tez qon yurishar edi. Hatto Azroilning o‘zi bulbulning nolasiga mahliyo bo‘lib: «Kuyla, bulbuljon, kuyla!» – deb yalina boshladi.

– Kuylasam, oltin qilichni qaytarib berasanmi? Qimmatbaho bayroqni-chi? Hukmdorning tojini-chi? – so‘rardi bulbul.

Azroil qo‘shiq sehri bilan boyagi qimmatli narsalarni birmabir qaytarib bera boshladi. Bulbul esa hamon kuylardi. Nihoyat, u oq atirgullar va gulxayrilar muattar bo‘y taratayotgan joy, yangi nish urib chiqqan maysalar, tiriklarning o‘lganlar uchun to‘kkan ko‘z yoshlari bilan sug‘orilgan sokin, farahbaxsh qabriston haqida kuylay ketdi. Azroil bu qo‘shiqni tinglab, o‘zining so‘lim bog‘iga mehri shunday tovlanib ketdiki, shu zahoti oppoq va sovuq tumanga aylanib, oynadan uchib chiqib ketganini arang sezib qolishdi.

– Rahmat senga, aziz qushcha! – dedi imperator. – Sen unutilmaydigan ish qilding! Seni davlatimdan badarg‘a qilib, haydab yuborgan edim, sen esa menga hamla qilgan dahshatli arvohlarni, hatto Ajalning o‘zini ham huzurimdan haydab yubording. Bu yaxshiliklaringni qanday qaytarsam ekan?

– Sen allaqachon qarzingni uzgansan! – dedi bulbul. – Huzuringda sayraganimda birinchi marta ko‘z yoshlaringni ko‘rdim, buni hech qachon unutmayman. Kuychining ko‘nglini ko‘taradigan oliy mukofot – hayajonli ko‘z yoshlari! Lekin endi sog‘aytiradigan, tetiklashtiradigan uyquga ketib, orom ol! Men bo‘lsam qo‘shiq aytib seni allalayman!

Bulbul yana sayrashga tushdi, imperator esa sog‘lom, huzurbaxsh uyquga ketdi.

Imperator uyg‘onganida, derazadan quyosh nurlari tushib turardi. Xizmatkorlaridan birortasi xabar olmas, hamma uni o‘ldiga chiqargan edi. Faqat bulbulgina deraza raxiga qo‘nib, hamon sayrardi.

– Bulbuljon, endi seni yonimdan sira ketkazmayman! – dedi imperator. – Endi o‘zing istagan paytingda sayraysan, o‘yinchoq bulbulni esa sindirib, parcha-parcha qilib tashlayman!

– Unday qilma! – dedi bulbul. – U ham qo‘lidan kelganicha xizmat qildi. Mayli, o‘yinchoq bulbul avvalgiday yoningda bo‘lsin! Men saroyda yashay olmayman, axir! Faqat o‘zim xohlagan vaqtimda huzuringga kelib turishga ruxsat bersang bo‘ldi. O‘shanda oqshomlari derazangga qo‘nib qo‘shiqlar aytib beraman. Qo‘shiqlarim seni ham sevintiradi, ham o‘ylantiradi. Men senga atrofingda yurgan baxtli va baxtsiz odamlar haqida, yaxshilik va yomonlik haqida qo‘shiqlar aytaman. Jajjigina sayroqi qush har yerda uchib yuradi, sendan uzoqlarda yashaydigan kambag‘al baliqchi va dehqonlarning kulbalariga ham uchib kiradi. Men seni boshingdagi tojing uchun emas, qalbing uchun sevaman. Lekin baribir hukmdorlik toji qandaydir muqaddaslik nuriga yo‘g‘rilgan! Uni pok saqla! Demak, huzuringga keyin ham kelib turaman! Faqat bir narsaga va‘da ber!..

– Aytganing bo‘lsin! – dedi imperator o‘zining bor savlatini namoyish qilib. Bu orada u o‘zining imperatorlik liboslarini ki-yib, og‘ir oltin qilichini ko‘ksiga bosib turardi.

– Faqat bir narsani iltimos qilaman! – dedi yana bulbul. – Fuqarolaring ahvoli to‘g‘risida bor xabarlarini aytib turuvchi jajji qushchang borligini hech kim bilmasin. Shunday bo‘lgani yaxshi!

Bulbul shularni aytib, uchib ketdi.

Xizmatkorlar imperatorning o‘ligini ko‘ramiz, degan o‘yda saroyga kirishar ekan, ostonada to‘xtab, hang-u mang bo‘lib qolishdi.

Imperator esa ularga:

– Salom! – deya peshvoz chiqdi...

Savol va topshiriqlar

1. Hans Kristian Andersen hayoti va ijodi haqida gapirib bering.
2. Andersen qalamiga mansub ertaklar o'zining qaysi xususiyatlari bilan ajralib turadi?
3. Andersengacha va uning davrida yashagan qaysi ertaknavis adiblarni bilasiz?
4. Andersen nomida qanday mukofot ta'sis etilgan?
5. O'zbek adabiyotida ertaknavis sifatida tanilgan adib va shoirlarni bilasizmi?
6. «Bulbul» ertagining qisqacha mazmunini bayon qiling. Undagi qahramonlarni tavsiflang.
7. «Bulbul» ertagida sun'iy bulbul va chinakam bulbul obrazlari orqali adib nima demoqchi bo'lgan?
8. Chinakam bulbul nega imperator mukofotidan bosh tortdi?
9. Saroy amaldorlari xatti-harakatlarida qanday salbiy tomonlarni ko'rdingiz?
10. Imperator o'lim to'shagida yotganida chinakam bulbul qaytib kelib, o'z qo'shig'i bilan unga jon bag'ishlaydi. Bulbul o'zining bu yaxshiligini qanday izohlaydi?
11. «Bulbul» va «Qor malikasi» ertaklarini qiyoslab o'qing.

Foydalanilgan asosiy manba:

H.K. Andersen. Bulbul, Qor malikasi. – T.: «Ma'naviyat», 2007.

Abdulla QODIRIY

(1894–1938)

Aziz o'quvchi!

Abdulla Qodiriy (Julqunboy) 1894-yil 10-aprelda Toshkent shahrining Samarqand darboza mavzesida «bog'bonlik bilan kun kechiruvchi bir oilada...» tug'ilgan. U dastlab eski usul maktabida, so'ng yangicha xat-savod chiqaradigan rus-tuzem maktabida o'qiydi. Shu davrlarda Rossiyaning turli shaharlaridan keladigan va Toshkentda ham milliy ziyolilar tomonidan nashr etiladigan gazeta va jurnallar bilan tanisha boshlaydi. Mana shu o'qib o'rganganlari ta'sirida o'zi ham ma'rifatparvarlik g'oyalarini tashuvchi, ilm olishga, taraqqiyotga chorlovchi she'rlar, hikoyalar yoza boshlaydi. Uning «Ahvolimiz», «To'y», «Millatimga bir qaror», «Fikr aylag'il» she'rlari, «Baxtsiz kuyov» pyesasi, «Juvonboz», «Uloqda» hikoyalari 1913–1916-yillar oralig'ida yozilgan va e'lon qilingan ilk asarlaridir. Bu asarlarning aksariyati Julqunboy taxallusi bilan chop etilgan.

Abdulla Qodiriy 1918-yildan boshlab turli idoralarda, gazeta va jurnallar tahririyatlarida ishlaydi. 1924-yilda Moskvaga borib, jurnalistlar tayyorlaydigan institutda tahsil oladi.

1922-yilda A. Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani e'lon qilina boshlaydi va 1925–1926-yillarda har bir bo'limi uchta alohida

kitob holida nashr etiladi. Shu yillar yana «Kalvak Mahzumning xotira daftaridan», «Toshpo‘lat tajang nima deydi?» hajviy asarlari, 1928-yilda «Mehrobdan chayon» tarixiy romani va o‘nlab kichik hikoya va ocherklari e‘lon qilinadi. 1932–1934-yillarda zamonaviy mavzudagi «Obid ketmon» qissasi yaratiladi. Gogol, Chexov kabi rus va G‘arb adabiyoti namoyandalarining turli asarlaridan tarjimalar qiladi. «Amir Umarxonning kanizi», «Namoz o‘g‘ri» nomli romanlar yozish uchun ijodiy tayyorgarlik ko‘radi. Biroq 1937-yilga kelib Abdulla Qodiriy ham «xalq dushmani» degan tuhmat bilan qamoqqa olinib, uzoq qiynoq va so‘roqlardan so‘ng 1938-yil 4-oktabrda otib tashlanadi.

Yurtimiz mustaqillikka erishgach, yozuvchining asarlari asl holida to‘liq nashr etildi, adib haqidagi tarixiy haqiqatlarni ochiq-oshkora bayon etgan kitoblar, maqolalar bosildi, filmlar yaratildi. Mamlakatimiz Prezidenti I.A. Karimov ulug‘ adib haqida shunday fikrlarni aytgan: «Yurtimizda Abdulla Qodiriy asarlari kirib bormagan birorta ham xonadon bo‘lmasa kerak. U faqat o‘zbeklarning emas, balki Turkiston xalqlarining ham sevimli adibi, ozodlik va istiqlool kuychisidir». Abdulla Qodiriy birinchi bo‘lib «Mustaqillik» ordeniga munosib ko‘rildi. Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti bilan taqdirlandi. Nomi abadiylashtirilib, metro bekati, ko‘chalarga berilgan. A. Qodiriy nomidagi maxsus bog‘ barpo etildi. Bu o‘zbek xalqining o‘z buyuk farzandi xotirasiga ehtiromi bo‘ldi.

ULOQDA

(Hikoya)

I

Kecha dadamdan so‘rag‘anim uchun bu kun akam ham: «Kerak emas, borma!» – degan so‘zini qilmadi. Choyni naridan beri ichib, otxonag‘a yugurdim. Orqamdan: «Oyog‘ing olti, qo‘ling yetti bo‘lub qoldi-a!» – deb dadam bilan oyim kulishub qolishdilar. Qashlog‘ichni oldim-da, qora qashqamni qashlay boshladim.

Jonivor tipir-tipir qiladi, bosh chayqaydir, yer tepinadir, dum silkitadir. Shuning ila manim ko'nglim¹: «Xudo xohlasa, kelar yilga biror uloqlar chopayki, hamma mani «Turg'un chavandoz» deb yurutsunlar, degan tilaklar tushadir.

Endi toycham juda ham gijinglar, xuddi to'ralarnikidak bo'lib ketkan edi. U yoq-bu yog'ini tozalab, ustunga qantarib qo'ydim¹. Endi qoldi: oq jujuncha kamzulni, o'ruscha shimni, amirkon etukni, duxoba to'ppini kiyish... Ana shundan keyin otqa minsak, chin to'racha bo'lamiz.

Xizmatchidan otni olub mindim. To'nimning etaklarini yig'ishtirub, bir-ikki berib edim, qashqacham shatoloq otub ketdi. Xizmatchining: «Xab barakalla, chavandoz!» – degan so'zini eshitib, qattiqroq qamchilab edim, qashqacham tushkur ko'tarib ketayozdi.

II

Chuqur ariqdan toyimni sug'orib chiqayotib edim, bir to'da uloqchi chavandozlar kelib qo'shildilar. Ularning ba'zisi akamning oshnalari bo'lg'ani uchun man bilan so'rashdilar. Ulardan biri akamni so'rab edi, men:

– Ertalab uloqg'a ketdi, – dedim.

Ul kulub oshnalarig'a:

– Bizning Mahkamboy uloqg'a juda ham ishqiboz-da! – dedi.

Yana biravi mandan:

– Yo'l bo'lsun, boyvachcha? – deb so'rag'an edi, men uyoqlinqirab:

– Uloqg'a! – dedim.

Besh-oltisi birdan: «Barakalla, chavandoz, barakalla, Turg'un chavandoz!» – dedilar. Ularning «chavandoz» degan so'zlari menim juda xushimga kelib, ichimdan «Otangg'a rahmat», deb qo'ydim.

¹ Qantarib qo'ydim – bog'lab qo'ydim.

Biz, bir durkum otliq, boramiz. Ular o‘tkan-ketkandan so‘zlashib boradilar. So‘z urunib, yana Mahkam akam to‘g‘risig‘a taqaldi.

– Shu choqg‘acha ko‘b uloqchi ko‘rdum, lekin Mahkamdan uloqg‘a serzavqini ko‘rmadim.

Sobir tegirmonchining o‘g‘li To‘g‘onboy:

– Mahkam boyvachchanning ota-bobosi uloqchi bo‘lub kelgan-da! (Meni ko‘rsatib.) Axir, o‘n ikki yashar ukasini ko‘rmaysizmi, halitdan uloq chopmoqchi! – dedi.

Bu so‘zga manim butun tanam jimirlashib ketdi va kula-yozdim.

Yana bir mo‘ylabi shopdak yigit:

– Dadam Mahkamning bobosining uloq chopishini gapura bersa, kishi hayron qoladir: yuz-ikki yuz chavandoz ichidan yoppa-yolg‘uz uloqni ajratub chiqar ekan!

Yana birisi:

– Ul vaqtning odamini uloqning piri desangiz-chi! – dedi.

Man bo‘lsam, bobom maqtovini eshitib, g‘ururlanub boraman. Orqadan ot shatolog‘ini eshitib, ortg‘a qayrilub edik, oldig‘a bir ola echkini o‘ngargan, ko‘kragi ochiq, yaxtakchan, saman otliq bir yigitni ko‘rduk. Ul bizga yetib to‘xtadi. To‘g‘on aka kulumsirab:

– Bu hafta ko‘maklashasiz-da, karvon, – degan edi, u:

– Sizdek og‘aynilarga ko‘maklashmasdan bo‘ladimi! Qani, to‘xtamanglar, – dedi.

Yurub ketdik. Biroz yo‘l borg‘ach, haligi yigit tuzimsizlana boshlab otig‘a qamchi berdi. «Man tezroq boray», – deb otini choptira ketdi. Endi so‘z haligi oldig‘a uloq o‘ngarganning oti to‘g‘risida boshlandi. Boyvachchalardan birisi:

– Baladning oti juda ham chopqur-de, uloqchi bo‘lg‘aningg‘a yarasha shundaqangi oting bo‘lsa! – dedi.

Boyagi mo‘ylabi shopdakning:

– Bodirafrafdek uchadir, – deyishi hamon birdan boshqalar kulushub yubordilar.

Kulgiga uning o‘zi ham birgalashdi.

Akam bilan M... guzarida uchrashdik.

Anchagina yo‘l borg‘andan so‘g‘un u chopilaturg‘an yerga yetdik; huvv... to‘rt tomoni ko‘z ilg‘amayturg‘an darajada ulug‘ bir qir ekan. Munda uloqchi otliqlar ila tomoshachi yayovlarning had-hisobi yo‘q edi.

Katta sadaqayrag‘ochning tegida ikki zo‘r samovorg‘a o‘t qalab qaynatadirlar. Undan nariroqda bir-ikki kishi uch-to‘rt qop bodringni bir-biriga suyab, «Mirzaqiron bodring, kasir-kasir bodring!» – deb maqtashadirlar. Akamlar sadaning ostig‘a – choyxonag‘a otdan qo‘nishdilar. Kun qizig‘ida turish qiyin bo‘lg‘ani uchun man toychamdan tushmasam-da, sadaqayrag‘ochlarning bir bag‘rig‘a borub turdim.

Yonimdag‘i kishilar to‘zimsizlanib, uloqning boshlanishini kutadirlar. Birisi: «Bu kun uloq qizimaydir», – desa, ikkinchisi: «Yo‘q, bu kun uloq juda ham qiziydir. Salim chavandoz bilan Murod ham kelar emish!» – deydir. Yana oradan birov:

– Ha-ha! Agar ular kelsa, uloq qizimay qolmas. Salimning oti qozoqi ot, qamchi ko‘tarmaydir, «hayt» desa, bas!

– Ular uch kishi edi, ikki yildan beri biri ko‘rinmay boshladi, ana shunisiga to‘g‘ri kelmas edi!

– Ha-ha, man ham ko‘bdan beri ko‘rmayman: girdig‘umdan kelgan¹ qora to‘ruq yigit edi-a?

– Bali-bali, otangg‘a rahmat! Ana o‘sha yigit, shuncha so‘roqlasam-da, anig‘ini bilmadim!

Shu yigit, to‘g‘risi, anchagina janjalg‘a-da sabab bo‘ldi. Birovi: «O‘lub ketkan!» – desa, ikkinchisi: «Tirik!» – deb qichqiradir, munga kimdir birisi qarshi tushub: «Ot boskan, do‘xturxonada o‘lgan!» – deydir. So‘firog‘i: «Birovga yomon nafas qilmanglar!» – desa, allakim: «O‘lsa-o‘lgandir, bunga nima janjal?!» – deydir. Tag‘i birov: «Bekor ham o‘lturubbiz-da!» – deb kuladir.

¹ **Girdig‘umdan kelgan** – to‘ladan kelgan.

Tag'i: «Sirasi-sirasi!» Tag'i shovqun-suron, tag'i: «Ha-ha!», «Yo'q-yo'q!» Bir kishining: «Ana, uloq keldi!» – deb yuborishi bilan hamma tib-tinch bo'lub, xalq uloqg'a qariy boshladi. Tag'i birozdan keyin: «Ulog'i 10 yosh ekan!», «Shunisi tuzuk, shunisi!» – degan so'zlar boshlang'an ham edi, maydong'a ikki chavandozning ot o'ynatib kirishi oradag'i tovishlarni o'chirdi. Sekin-sekin: «Salim bilan Murod chavandoz», – degan shivirlashuvlar maning ham diqqatimni shu ikki otliqg'a jalb etdi. Ularning birisi ko'k, ikkinchisi ola otqa mingan chapani yigitlar edi. Endi tomoshachilar uloqni to'zimsizlanib kuta boshladilar. Xalq ichidan allakim:

– Ana endi chin uloq ko'rasan! – deydir.

Bizning mahalladagi uloqchilar ham kelishdilar. O'rtoqlarimdan Nurxon, Haydar soqov, Shokir mishiqlar ham bor edi. Ular mening yonimga kelishdilar.

Nurxon dadasidan ola yo'rg'ani so'rag'anda qilg'on bahonasini aytub kuladir. Haydar soqov saman otining yo'lda Shokir mishiqlarining baytaliga kishnaganini aytib, Shokirni masxara qiladir. Kulishamiz. Shokir mishiqlar burnini torta-torta: «Uyalib ketdim. Mundan so'g'un biya minmayman», – deb qizarib-bo'zaradir.

Otimning umildirug'ig'a ularning havaslari kelub, bahosini so'rashdirlar, man: «O'n besh tanga», – deb kumush qamchini ham ko'rsunlar uchun o'ynagansumol egarning qoshig'a taq-taq urib qo'yaman. Ular: «Qani-qani», – deb qo'limdan olub ko'radirlar. Man sekingina boshimni qimirlatub, o'zimda allanima sezinaman. Ularning otlarig'a – o'zimnikiga, kiyimlariga – kiyimimga qarab, o'zimni ulardan allaqancha yuqorida ko'raman. Haydar soqov tutila-tutila: «Kelinglar, bir choptirayluk», – dedi. Nurxon ko'nmasa ham yuganidan tortub olub ketdi. Chidab turib bo'lmas ekan: ularning ketidan qora qashqamg'a bir-ikki achchig' qamchi berub yuborishim bormi, jonvor o'n odumida ularni yo'lda qoldirib ketdi. Anchag'ina uzoqlab, ortimdagi xalqg'a qarab edim, ko'zlari manda ekan, yana qattig'roq haydadim. Qirning bir chekkasiga borib, otni to'xtatdim. Bir talay vaqtdan keyin ular otlarini

lo‘killatishib manga yetdilar. Bu yerda otlarimizning chopqurlig‘i to‘g‘risida so‘zlashdik. Nurxon otining chopmaslig‘ig‘a akasining issiq holda suv berganini sabab ko‘rsatadir. Haydar soqov bo‘lsa Eson ko‘knorining o‘g‘lini so‘ka-so‘ka:

– Bozorg‘a un uchun borayotqanimda, bexos tom boshidan guvala tashlab yubordi. Otim shundan beri qamchi birla yuz ming ursang ham, qulog‘ini chimirib, hurkub turadir! – deb so‘kinadir.

Manim otim to‘g‘risida Haydar aytadi: «Saning, – deydi, – otingg‘a hech ot bolasi yetmaydi», – deydi. Nurxon aytadi: «Otdan saning baxting bor ekan», – deydi. Shu yerda uzoqqina so‘zlashib turg‘andan so‘ng yana otni keying‘a qarab qo‘ydiq. Tag‘i ulardan o‘zib ketdim. Xalqg‘a yaqinlashg‘ach, «Mani ham tanib qo‘ysinlar-chi», – deb toyimni qitnab¹ yuborishim bormi, shamol-de, shamol... Endi xalq bir o‘zimg‘a, bir qora qashqamg‘a tikila boshladi. «Mana, endi taniysan», – deb toyimning yolini qamchi sofi bilan tarab tura berdim.

IV

Juvir-juvir boshlandi. O‘rtoqlar bilan biz to‘zimsizlanib, uloq boshlanishini kutamiz.

Chavandozlarning qaysisi to‘nini chechmakda, qaysisi otining ayilini mahkamlamakda va qay biri uloqg‘a soliq bermaqda edi. Akam ham shohi sallasi bilan beqasam to‘nini manga berib, o‘zi o‘rtag‘a ot o‘ynatib ketdi. Endi uloqchilar ma‘rakaga jum bo‘la boshlag‘an bo‘lsalar ham, lekin hamon uloq boshlanmag‘an edi. Butun tomoshachilar sabrsizlanib: «Uloqni so‘yib bo‘lmadimi, yaxlab qoldimi?» – deyishadirlar.

Huv, oradan talay vaqt o‘tkandan so‘g‘un bo‘g‘uzlang‘an uloqni oldig‘a o‘ngarib, Orif sarkor va uning ketidan boyagi mashhur chavandozlar ham qalpoqni chakkag‘a qiya qo‘yub, egarga qiyshuv o‘lturub, o‘rtaga kirdilar. Tomoshachilar uloqni ko‘rgan on: «Xah jonvor, bormisan?» – deyishdilar. O‘rtadag‘ilardan allakim:

¹ Qitnab – niqtab.

– Uloqning qoni yaxshi yuvildimi? – deb so‘ragan edi, Orif sarkor:

– Xotirjam! – deb uloqni shalq etib yerga tashladi. O‘zi bizga yaqinroq kelib:

– O‘rtoqlar, bola-chaqalarni chetka chiqaringlar, ot oyog‘ida qolmasunlar, o‘zlaringiz ham ehtiyotroq joyda turinglar! – deb vag‘iz qildi¹.

Orif sarkor fotihani olub, otini yugurtirib, to‘daga ketdi. Tomoshachilar o‘rtadagi bilish-tanishlariga: «Bugun g‘ayratinglarni ko‘ramiz-da!..» – deb baqirishdilar.

Endi uloq boshlandi. Birisi oladir, ikkinchi birisi tortadir... Ikkinchining yonig‘a uchunchi, to‘rtinchisi tushib, birdan hamma uloqchilar o‘rtaga olub tortishadirlar... Har kim o‘ziga olish harakatida... Biri uloqning dumidan tutsa, ikkinchi, uchunchilar oyog‘idan, yolidan tortadirlar. Shu ravishda yarim soat tortishuv echkini yoq-yoqdan buydashuv borg‘andan so‘ng qaysi bir xudo yarlaqag‘ani, o‘rtadan uloqni olub chiqsa, ketidan uloqchilar chug‘urchuqdek yopirilub, tag‘i tortish boshlanadir. Tomoshachilardan: «Taqimg‘a bos, taqimg‘a!», «Boshini qo‘y, chovig‘a qamchini shig‘ab ber!», «Bo‘sh kelma, mahkam tut!», «Yuganni bo‘shat, qamchini tishlab tut; yoningg‘a alaqsima!», «Tutding-tutding, berma, chapka burul, chapka!» – degan tovishlar halidan hali eshitilib turadir. Uloq yerga tushib-netib qolsa, tomoshachilardan qaysi biri yugurib borub, uloqni yerdan oladur. Ukasimi, o‘rtog‘imi, kim bo‘lsa ham o‘z yaqinig‘a tutquzmoqchi bo‘ladir. Lekin boshqa uloqchilar undan olmoqchi bo‘lub ustig‘a yig‘iladirlar. Ul bermaydir. Boshqalar o‘rtag‘a siqadirlar...

Anchadan keyin bechora oqsoqlanub yoki qo‘lini silab o‘rtadan chiqadir. Tortg‘an azobini so‘zlay-so‘zlay bir chekkaga ketadir.

Ota bolani, aka ukani tanimaydir, chang-to‘zon, terlangan-pishilgan; har kim uloqni taqimga bosmoq qayg‘usida... Bosh

¹ Vag‘iz qildi – e‘lon qildi.

yorilub, ko‘z chiqq‘an bilan, otdan yiqilub, qo‘l singan bilan ish yo‘q; ishqilub uloqni taqimg‘a bosilsa bo‘lg‘ani!.. Taqimg‘a bosish o‘zi nash‘alik-da!

Taqimg‘a bosmoq har kimg‘a ham muyassar bo‘lmaydir. Taqimg‘a ko‘broq bosg‘uvchilar haligi chavandozlar: azoblanub bo‘lsa ham taqimg‘a bosg‘ach, otqa qamchi berib, ellik-oltmish gaz¹ narig‘a qochub, boshqalar tarafidan yana tutiladirlar. Yana tortish...

Uloq boshlang‘anig‘a biror soat vaqt o‘tkan edi. Birdan uloqchilar suv quyg‘andek tinchib, tortish o‘rnida to‘planishib qoldilar. Biz otliq, yayov tomoshachilar hammamiz ham o‘rtag‘a yugurishdik; man keyinroq borg‘anim uchun otliq, yayov xalq o‘rtani sirib² olg‘anlar va man bir chekada qolg‘an edim. O‘rtag‘a kirishning ebi bo‘lmag‘ach, kishilarning so‘zig‘a quloq solub turdum. Lekin uloqchilar orasidag‘i gap barchaga ham noma‘lum bo‘lub, har kimning yuzida taajjub va og‘zida yonidag‘idan: «Nima gap-a?» – degan savol edi.

Bir qanchadan keyin o‘rtadan: «Qimirlatmang, qimirlatmang!» – degan tovish eshitilub, xalq yana to‘zimsizlanib ketdi.

– Nari bo‘linglar-o-o-ov! – deb o‘rtadan birov baqirdi.

Xalq bir chetlik bo‘lub, yo‘l ochdi.

– Nima gap? Nima gap?!

– Hech narsa emas, Esonboyni ot bosibdir!

– Qo‘rqunch emasmi?

– Yo‘q.

– Sag‘al...

Kishilar bir-birovlarig‘a: «Falakat-falakat», – deyishdilar.

«Nari tur, beri tur» bilan besh-olti kishi otqa bosiruoq bo‘lg‘anni o‘rtadan olub chiqdilar va sadaning tegig‘a keltirub yotquzdilar.

Darrov bir kishi aravaga yuborildi. Bittasi: «O‘ziga kelarmi-

¹ **Bir gaz** – taxminan 105 sm ga teng uzunlik o‘lchovi.

² **Sirib** – zichlab.

kin?» – deb ot bosqan Esonboyning yuzig‘a suv sepub ko‘rgan edi, qimir etmadi.

– Besh-olti otning tegida qoldi-da bechora!

– O‘nta otning tegida qolsa ham hech narsa emas-a, qaltisroq yeridan bosqang‘a o‘xshaydir...

– Umri boqiy bo‘lsa, hech gap emas...

Bechora bultur hayitda manga yarim so‘m hayitlik bergan edi. Shuning uchun ilohi, yaxshi bo‘lsun, deb ko‘ngildan o‘tquzdim.

Arava keldi. Esonboy akani aravaga olub yotquzdilar. Akam uch-to‘rtta o‘rtoqlari bilan arava yonida Esonboyini kuzatib, shaharg‘a jo‘nadi.

– Sho‘r paxta qilsun, kepak qizitub bossun! – deb dori buyurishib qoldilar.

Ular jo‘nag‘andan keyin uloq tag‘in boshlanib ketdi. Man uloq tugaguncha tomosha qilub turdim. Lekin, yaxshiki, endi hech kimni ot bosmadi...

Kecha mani ot qoqqan ekan. Chunki o‘rnimga kirib yotishim bilan tarrakdek qotub uxlabman. Ertalab oyim: «Tur, tur tezrak, dadang kelsa urushadir», – deb ustimdan ko‘rpani tortub tashladi. Man uyquliq ko‘zim bilan: «Dadam bozor ketmadimi?» – deb so‘rag‘an edim:

– Esonboyini janozasida! – deb javob berdi.

Manim uyqum o‘chdi...

«ULOQDA» HIKOYASI HAQIDA

Abdulla Qodiriyning «Uloqda» hikoyasi yangi o‘zbek adabiyotida yaratilgan dastlabki hikoyalardandir.

Sizga ma’lumki, o‘zbek yozma adabiyoti XX asrga qadar, asosan, she’riy shaklda (aruz vaznida) yaratilgan g‘azal, ruboiy, qasida, doston, hikoyat, noma kabi asarlardan iborat edi. Bunday asarlarning ko‘plab namunalari bilan siz ulug‘ bobomiz Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Muqimiy, Furqat kabi

mumtoz shoirlarimiz ijodi orqali tanishsiz va kelgusida yanada kengroq tanishib borasiz.

XX asrning boshlariga kelib Oʻrta Osiyoda juda kuchli maʼrifatparvarlik harakati boshlanib, maktab-maorif sohalari qatori, badiiy ijodda ham yangicha usulda, hayotga yanada yaqinroq yondashuvchi, sodda jonli tilda hikoya qiluvchi adabiyot maydonga kela boshladi. Millatimizning nurli istiqbolini orzulab Abdulla Qodiriy ham yangicha badiiy asarlar yaratish yoʻlida tinimsiz izlandi va ijod qildi. Siz oʻqib chiqqan «Uloqda» hikoyasi yozuvchi bobomizning ana shunday izlanishlari mahsuli, ayni chogʻda zamonaviy oʻzbek adabiyotining birinchi namunalaridandir. Hikoya 1915-yilda yozilib, 1916-yilda Toshkentda alohida kitobcha boʻlib nashr etilgan. Mazkur asar tahliliga oʻtishdan avval sizga hikoya janri haqida qisqacha maʼlumot berish maqsadga muvofiq.

Hikoya – yozuvchi tomonidan kuzatilgan, idrok etilgan ibratli voqea va hodisalarni ixcham shaklda badiiy ifoda etuvchi nasriy asar. Unda bir yoki bir nechta qahramonlar ishtirok etib, hayotiy yoki xayoliy hodisalarning muhim bir jihati tasvirlab beriladi.

Oʻzbek adabiyotida Abdulla Qahhor, Said Ahmad, Odil Yoqubov, Shukur Xolmirzayev, Oʻtkir Hoshimov, Erkin Aʼzamov kabi yozuvchilar hikoya janrining ustalari sifatida eʼtirof topganlar.

«Uloqda» hikoyasi Turgʻun ismli sizlarga tengqur yigitchaning tilidan aytib beriladi. Otasidan uloq tomoshasiga borishga ruxsat olgan Turgʻun astoydil tayyorgarlik koʻra boshlaydi. Qashqa toychogʻini yuvib-tarab, oʻzi ham hayit va bayramlarda kiyindigandek yasanib, tomoshaga oʻtlanadi. Yozuvchi mana shu jarayonni yosh qahramonining tilidan shunchaki aytib bera qolmaydi, balki tasvirlaydi. Agar aytib bersa, bu asarning badiiy qimmatini anchagina pasaytirar, demakki, oʻquvchiga taʼsirini ham susaytirar edi. Bola otini qashlab, yuvintirib, egarlashidan tortib, to oʻzining onasi uncha-muncha joylarga kiyishiga ruxsat beravermaydigan ohorli kiyimlarini kiyishini hikoya qilarkan, bu bilan yozuvchi qiziqarli tomoshaga borish sizning uzoq oʻtmish tengdoshlaringiz uchun

qanchalik hayajonli va ardoqli hodisa bo'lganini, kishi har bir narsa-hodisaga munosabatda bo'lganda mas'uliyat bilan tayyorgarlik ko'rishi kerakligini uqtirib o'tadi. Ana shu jiddiy tayyorgarligi uchun bola kattalardan ham, tengqur do'stlaridan ham «Turg'un chavandoz» degan maqtov eshitgisi keladi, hurmati oshishini istaydi. O'rni bilan maqsadiga erishadi ham – akasining do'stlari uning ot minib ketishini ko'rib, «Barakalla, Turg'un chavandoz», – deb olqishlaydi. O'rtoqlari bilan o'zini qiyoslar ekan, ularning otlariga o'zining otini, kiyimlariga o'zining kiyimlarini solishtiradi va o'zida «allanima» sezadi. Shundan keyin o'rtoqlari bilan kim o'zarga ot choptirib, yana ularni dog'da qoldiradi. Bularning barchasi Turg'unning uloq tomoshasiga astoydil tayyorlangani natijasi edi. Yozuvchi shu holatlar tasviri orqali Turg'undagi o'zi qiziqqan ishiga mas'uliyat va jonkuyarlikni ibrat qilib ko'rsatadi. Biroq bularning barchasi ro'y beradigan hodisa oldida arzimas bir narsa edi.

Uloq boshlanib, unga hakamlik qilguvchi Orif sarkor fotiha bergach, bir soatlar o'tib, «ota bolani, aka ukani tanimaydigan chang-to'zon», baqiriq-qiyqiriq avjiga minganda, «bosh yorilib, ko'z chiqqan bilan, otdan yiqilib, qo'l singan bilan» birovning ishi yo'q paytda birdan uloqchilar tinchib qoladi. Uloqchilardan biri – Esonboyni besh-olti ot bosib, ezib tashlagani ma'lum bo'ladi. Chalajon holda davradan olib chiqilgan chavandozning ko'p o'tmay joni uzilib, erta tongda janozasi o'qiladi.

Tabiiy bir savol tug'iladi – nega Turg'unboy tilidan uloqqa tayyorgarlik, katta-kichik barchaning tomoshaga qiziqib borishi, uning boshlanishini ishtiyoq bilan kutishi, uloq jarayoni shunday quvnoq, yorug' ranglar bilan tasvirlanadi-yu, pirovardida fojia ro'y beradi? Yozuvchi bundan qanday maqsadni ko'zlagan?

Badiiy asarlarda bir-biriga zid bo'lgan narsa va hodisalar, masalan, yorug' va qorong'i, quvonch va g'amginlik, kulgi va fojialarni tabiiy yonma-yonlikda tasvirlab, kayfiyat paydo etish usuli mavjud bo'lib, uni mutaxassislar kontrast deb ataydilar.

Badiiy mahorati kuchli bo‘lgan yozuvchilar ana shunday kontrast usulidan mohirona foydalanib, asarlarining ta’sir quvvatini favqulodda kuchaytirib yuborishga erishadilar.

Abdulla Qodiriy ijodining ilk davrlaridayoq shunday mahorat ko‘rsata olgan usta san’atkor yozuvchi edi.

«Uloqda» hikoyasida adib quvonch bilan o‘limni yonma-yon tasvirlab, insonni hamisha aql-u idrok bilan ish tutishga undaydi, ma’rifatga, ma’naviy yuksalish va madaniy turmushga intilib yashash g‘oyasini ilgari suradi.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, Abdulla Qodiriy hayoti va faoliyatining ilk davrida o‘z safdoshlari bilan birga ma’rifat uchun, xalqimizni qoloqlik, xurofot va yomon odat hamda bid’atlardan xalos etish uchun kurashdi. Uning bu davrdagi ijodi to‘liq ana shu maqsadga yo‘naltirilgan edi. «Uloqda» hikoyasi yozuvchining ilg‘or g‘oyalarni badiiy tasvirlashda mahorat kasb eta boshlaganini ko‘rsatuvchi hamda o‘quvchining didi va saviyasini o‘stirishda o‘ziga xos ahamiyatga molik asarlaridan biri sifatida o‘zbek adabiyoti xazinasidan mustahkam joy oldi.

Savol va topshiriqlar

1. Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi haqida gapirib bering.
2. «Uloqda» hikoyasida asosiy hikoyachi kim?
3. «Tomoshaga tayyorgarlik» mavzusida suhbatlashing.
4. Hikoyachi nima uchun «Turg‘un chavandoz» nomini olishga qiziqadi?
5. «Uloqda» hikoyasidan yozuvchi ko‘zlagan maqsad nima?

Foydalanilgan asosiy manba:

A. Qodiriy. To‘la asarlar to‘plami. 1-jild. – T.: «Fan», 1995.

Mirkarim OSIM

(1907–1984)

Taniqli yozuvchi Mirkarim Osim 1907-yilda Toshkentda ziyoli oilasida tugʻilgan. Dastlab eski maktabda, 1917–1920-yillar oraligʻida esa «Shams ul-urfon» nomli boshlangʻich maktabda oʻqigan. 1921–1924-yillarda shahardagi taʼlim va tarbiya texnikumida tahsil olgan. Doʻstlari Oybek va Homil Yoqubov bilan shu texnikumda adabiyot va sanʼat sirlarini oʻrgangan. 1926-yilda Moskvadagi pedagogika institutining tarix fakultetiga oʻqishga kirib, uni 1930-yilda muvaffaqiyatli bitirgan. Yurtimizga qaytib kelgach, Samarqanddagi oʻqituvchilar tayyorlash kursida dars bergan. 1932–1949-yillarda esa avval Toshkent pedagogika ilmiy tekshirish institutida, keyin Maorif xalq komissarligi (vazirligi) qoshidagi muassasada ilmiy xodim boʻlib ishlagan. Shu paytlarda sheʼrlar, tarix fanidan qoʻllanma va darsliklar yaratgan.

Mirkarim Osim oʻtgan asrning 50-yillarida sobiq shoʻro davlatining qatagʻon siyosatidan cheksiz azob-uqubatlar tortdi. Uning xalqimiz shonli tarixidan hikoya qiluvchi, vatanparvarlik, millatparvarlik ruhida yozilgan asarlari qoralanib, yozuvchining oʻzi 1950-yil 15-yanvarda qamoqqa olindi. Oʻn oy davom etgan tergov azoblaridan soʻng adib «sovetlarga qarshi targʻibot qilgan»likda ayblanib, 10 yil muddatga ozodlikdan mahrum etildi.

1955-yilga kelibgina qatagʻon siyosatidan omon qutulgan adib, 1959-yildan to 1972-yilgacha Toshkentdagi Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyotida muharrir vazifasida xizmat qilgan.

Mirkarim Osimning «Yangi ariq» nomli dastlabki qissasi 1925-yilda yaratilgan bo'lsa-da, sho'ro hukumati uning o'z vaqtida e'lon qilinishiga yo'l qo'ymagan. Vatanimiz o'tmishiga, xalqimizdan yetishib chiqqan ulug' insonlar taqdiriga nihoyatda qiziqqan yozuvchi ijodi davomida ana shu mavzularda o'nlab asarlar yaratishga muvaffaq bo'ldi. Adibning tarixga oid dastlabki yirik asari – «Astrobod» qissasi bo'lib, u buyuk mutafakkir Alisher Navoiy hayotiga bag'ishlangan edi. Umuman, 1937–1940-yillar ichida adib Navoiyning hayot va ijod yo'llarini keng aks ettiruvchi «Alisher Navoiy va Darvishali», «Badarg'a», «Navoiyning xislatlari», «Ulug'bek va Navoiy» singari qissa va hikoyalar yozdi.

Mirkarim Osimning tarixiy mavzudagi «To'maris», «Shiroq», «Iskandar va Spitamen», «Aljabrning tug'ilishi», «Ibn Sino qissasi», «Jayhun ustida bulutlar», «O'tror», «Temur Malik», «Mahmud Tarobiy», «Karvon yo'llarida», «Singan seton», «Mohlaroyim va Xonposhsha» singari asarlari o'zbek xalqining o'z o'tmishini yaqindan bilishi va undan faxrlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Yozuvchi tarjimonlik faoliyati bilan ham elimiz ma'naviyati yuksalishi yo'lida katta xizmatlar qilgan. U rus yozuvchisi M. Sholoxovning «Tinch oqar Don», S. Borodinning «Yeldirim Boyazid» nomli romanlarini, L. Batning «Hayot bo'stoni» qissasini va boshqa ko'plab asarlarni ona tilimizga mahorat bilan o'giran.

Mirkarim Osim 1984-yilda vafot etdi. Uning adabiyotimiz ravnaqi yo'lida qilgan ulkan mehnatlari mustaqillik tufayligina o'zining chinakam qadr-qimmatini topdi. Adib 2002-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni asosida «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan mukofotlandi.

Yozuvchining tarixiy asarlari ichida Alisher Navoiy hayotiga bag'ishlangan kitoblari, ayniqsa, «Zulmat ichra nur» qissasi alohida o'rin tutadi. Bu asar o'tgan asrning 60-yillarida, Navoiy tavalludining 525 yilligi arafasida yaratilgan edi. Quyida shu asarning dastlabki ikki bobidan parchani mutolaa qilamiz.

YOSHLIK AYYOMINING ILK BAHORI

Alisher cho‘kkalab olib, xontaxta ustidagi kattakon bir kitobni varaqlab, surat ko‘rib o‘tirar edi. Ov va jang manzaralari uni shu qadar qiziqtirgan, xayolini shu qadar o‘g‘irlagan ediki, otasi kelib eshik oldida kavush yechayotganini ham payqamadi. Kichkina Bahodir deb nom chiqargan G‘iyosiddin endi to‘rt yoshga kirgan o‘g‘li Alisherga kulimsirab qarab turdi. «Shul yoshdin kitobga muhabbat qo‘ysa, ulg‘aygach, kitobni ilki¹dan ayirmay o‘zi bilan asrab yurg‘ay», – deb o‘yladi ota shiringina, do‘mboq o‘g‘lidan ko‘zini uzolmay.

– Ha, bul yerga yoshurunib olib ne qiladur, desam, kitob ko‘rayotgan ekanlar-da, – dedi G‘iyosiddin piching aralash mehr bilan.

Otasi bu gapni sekingina, kulib turib aytgan bo‘lsa-da, Alisher sho‘xlik qilib kattalardan dashnom eshitishdan qo‘rqqan boladek olazarak bo‘lib:

– Dada, mana bul suratni ko‘ring, – dedi. Uning xiyol qiyiq ko‘zlari mo‘ltirar edi. – Mana bul cherik shotidan chiqayotib qulab tushmoqda, qo‘rg‘on ustinda turganlar o‘q otib qulotg‘on chiqarlar. Mana bunisi pastdin turib qal’a ustidagilarga o‘q uzmoqda.

Otasi o‘g‘lining gapini tasdiqlagandek bosh irg‘itib, uning qo‘lidan kitobni asta oldi-yu tokchaga, boshqa kitoblar yoniga qo‘ydi.

– Bu kitobning o‘rni tokchada, – dedi u yasama jiddiylilik bilan, – ammo siz kitob ko‘rmoqqa yoshlik qilursiz, yirtib qo‘ysangiz yaxshi bo‘lmas. Ani ikki qo‘y bahosiga sotib olg‘onmen.

– Men kitobni yirtmaymen, avaylab ko‘ramen.

– Aqlli bolasan-da. Tentak bolalarg‘ina ilklariga tushgan kitoblarni pora-pora qiladurlar. Katta bo‘lg‘oningda senga ajoyib

¹ Ilki – qo‘li.

kitoblar sotub olgʻaymen. Hozircha... mana buni oʻynab yur, – Gʻiyosiddin kulib, choʻntagidan «sopol qoʻchqor» chiqarib berdi. Bola bu gʻalati oʻyinchoqni koʻrgach, koʻzlari oʻynab ketdi. – Qara, oʻgʻlim, aning muguz¹lari qayrilgʻon, suzib olmoqqa hozirlanib turadur.

– Menga bering, – deb bola sakrab oʻyinchoqni uning qoʻlidan tortib oldi, – ani Husaynning qoʻchqori birla urishtirgaymen.

Gʻiyosiddin devonxonadan kelib, dam olgandan soʻng baʻzan qoʻliga kitob olib mutolaa qilar, shunday kezlar Alisher yoniga kelib oʻtirib olar va ovoz chiqarib oʻqishini soʻrar edi. Otasi esa: «Yaxshisi, hikoya qilib beray», – deb kitobni yigʻishtirib qoʻyar va qiziq bir ertakni aytib berardi.

Alisherning togʻalari Mirsayid Kobuliy va Muhammad Ali – Gʻaribiy oʻqimishli yigitlar boʻlib, forsiy va turkiy tilda sheʼr yozar edilar. Ular pochchalari Gʻiyosiddinnikiga kelganlarida ilmiy, adabiy mavzularda qizgʻin bahs boshlanar va baʼzi kunlari suhbat gʻazalxonlik bilan tugar edi. Alisher xuddi kattalardek togʻalari yonida oʻtirib, ularning gaplariga quloq solar, sheʼr tinglar edi. Garchi u kitobiy soʻzlar va majoziy sheʼrlarga yaxshi tushunmasa ham, gʻazallarning ohangi, musiqiysidan zavqlanardi.

Katta togʻasi Mirsayid jiddiy, kamgap, sipo odam edi, kichigi Muhammad Ali esa xushchaqchaq, gapdon yigit boʻlib, tor va tanburni yaxshi chalar, oʻz suhbatini bilan majlisga jon kirgizar edi. Bir kuni u yaqindagina yozgan bir gʻazalini oʻqib berayotganida jiyani Alisherning diqqat bilan quloq solayotganini koʻrib, hayratda qoladi.

– Nevchun² ajablanursiz? – deydi Gʻiyosiddin shoir qaynisi-ga. – Alisher koʻcha-koʻyda bolalar bila oʻynab yurib, tojik tilin oʻrganib olgʻon, onasi forsiy, turkiy gʻazallarni oʻqigʻonda quloq berib oʻtiradur va baʼzi matlaʼlarni yoddan oʻqib beradur. –

¹ **Muguz** – hayvon shoxi.

² **Nevchun** – nechun, nega.

U o‘zining o‘tkir ko‘zlarini tog‘asiga tikib o‘tirgan Alisherga yuzlanib, dedi: – Qani, o‘g‘lim, shoir Qosim Anvor ne debdur?

Alisher qo‘ng‘iroqdek ovozi bilan dona-dona qilib shu matla’ni o‘qidi:

Rindemu oshiqemu jahonso‘zu joma chok,

Bo davlati g‘ami tu fikri jahon chi bok?

(Biz go‘yoki beparvo oshiqqlar-u yirtiq chopon, o‘t nafas,

Jahon g‘ami sening g‘amingga arzimas.)

Muhammad Ali ko‘zlarini katta ochib jiyanining she’r o‘qishiga quloq solib turdi-da, keyin kulib yubordi.

– Ofarin, kichkina darvesh, – dedi u jiyanining orqasiga qoqib qo‘yib. – Beparvo, rind oshiqlardanmiz degin. O‘t nafas bo‘lsang dog‘i, yirtiq chopon bo‘lma.

– Qosim Anvorning she’rlari mag‘zini bola ermas, kattalar ham chaqa bilmaydurlar, ammo ulug‘ shoirning otashin nafasidan bul go‘dak bolaning yuragiga bir alanga tushibdir, – dedi Mirsayid. – Iloyo, yomon ko‘zdin asrasin...

– Yazna, har kim oldida Mavlononing o‘shul she’rini Alisherga o‘qitmang, ko‘z tegadur, – dedi Muhammad Ali.

Kichkina bahodir bid‘at va xurofotdan yiroq, sog‘lom fikrli kishi edi, shu sababdan qaynisining bu gapiga parvo qilmadi. Uyiga yaqin do‘stlari kelganda u Alisherga Qosim Anvorning o‘sha she’rini o‘qitar, mehmonlar esa hayratda qolib, bosh chayqaganlarida zavqlanib kulardi.

Bir kuni G‘iyosiddin beshik quchoqlab o‘tirgan xotiniga:

– Alisher to‘rt yoshga to‘lib, beshga qadam qo‘ydi, ani maktabga berali, – deb qoldi.

– Hali yoshlik qilmasmikin? – dedi Alisherning onasi kirtaygan, horg‘in ko‘zlarini ko‘tarib. Uning emizikli bolasi Darvishali juda yig‘loqi bo‘lib, tinka-madorini quritar edi.

– Bola o‘tkir zehnli, tez idrokli. Bekor yurgandin ko‘ra harf o‘rgansin. Erta shanbadin boshlab Husayn bila birga maktab borsin.

– Ixtiyor sizda, menga qolsa... – ayol gapini tugatolmadi, beshikdagi Darvishali chirqirab, ona suti talab eta boshladi.

Husayn Temurning avarasi Mansur binni Boyqaroning o‘g‘li edi. Husaynning bobosi Mirzo Boyqaro zamon podshosi Shohruxga qarshi isyon qilgani sababli qatl ettirilgan, uning o‘g‘li Mansur ham keyinchalik nazardan qolib, davlat ishlariga aralashmay qo‘ygan edi. Lekin Husayn g‘ayratli va zehnli ekanini ko‘rib, otasi qo‘lidan ketgan davlat qushini qaytarib olishni umid qila boshladi. Mansurning o‘g‘li haqiqatan ham yurakli, kattalardan ko‘p tortinmaydigan, sog‘lom, shijoatli bola edi.

– O‘g‘lingiz axir bir kun yurtg‘a bosh bo‘ladur, ko‘zlaridin ma‘lum, – der edilar Mansurning yaqinlari, xipcha bel, yag‘rini keng, qirg‘izqovoq Husaynga qarab.

– Iloyo, aytganingiz kelsin, yaxshi niyat – yorti mol, – derdi otasi.

Alisher arab harflari yozilgan taxtani qo‘ltiqlab, o‘zidan ikki yosh katta Husayn bilan birga maktabga borib-kelib yurdi. Tez orada harflarni yod olvoldi. Maktabdan ozod bo‘lgandan keyin, ba‘zan Husaynning uyiga borib o‘ynab kelardi. Hirotliklar Boyqarolarning Xiyobon mahallasidagi ikki qavatli uyini negadir «Davlatxona» deb atar edilar, holbuki uy egasi Hirotida xususiy kishilar qatorida yashar edi.

Alisher ba‘zan Husaynga ergashib shahar tashqarisidagi Gozurgohga chiqardi. Tog‘ etagida bir talay bolalar tizilib, baravariga o‘q otar edilar. Alisher bu manzarani ko‘rib, kitobda ko‘rgan suratlarni eslardi. Qayerda bo‘lmasin uning es-hushi kitoblarda edi.

YAZD CHO‘LI

... Dasturxon ustida Mirsayid so‘nggi kunlarda ro‘y bergan muhim bir hodisa – Temurning o‘g‘li podshoh Shohruxning o‘limi to‘g‘risida hikoya qilib berdi. Endigina besh yoshga to‘lib, oltiga qadam qo‘ygan do‘mboqqina Alisher chordana qurib o‘tirgan

dadasining tizzasiga tirsagini qo'yib, tog'asining gaplariga diqqat bilan quloq solardi.

– Men o'shul kuni Ray shahri yaqinidagi lashkargohda erdim, – dedi Mirsayid aka chaqchaygan ko'zlarini pochchasiga tikib. – Mirzo Shohrux janoblari ham o'shul yerda qishlog'an erdilar. Navro'z kuni podshoh hazratlari xachirga minib, Taborak sari borib, ulug'larning mozorini ziyorat qilib kelmoqchi bo'ldilar. Men ham navkarlari orasida erdim. Ammo xachir mozorlar ustiga qadalgan tug'lardan cho'chib, oyog'ini tirab oldi. Bir qamchi bosgan erdilar, harom o'lgur, shataloq otib, podshohimizni yiqitayozdi. Agar bizlar ul kishini suyab qolmosoq, egardan uchib ketgan va o'shul joydayoq jon taslim qilg'on bo'lur erdilar.

Tog'asining imo-ishoratlar bilan gapirgan hikoyasiga diqqat bilan quloq berib o'tirgan Alisher beixtiyor kulib yubordi. Mirsayid aka shunday jonli gapirar ediki, dikonglab ketgan xachir ko'ziga ko'rinib ketganday bo'ldi. Biroq bolaning kulgisiga otasi ham, tog'asi ham e'tibor berishmadi.

– Bizlar Shohrux janoblarini suyab, egardin tushirdik va avaylab taxtiravonga soldik. To'rt mulozim taxtiravonni yelkalab, lashkargohdagi bir chodirga eltib, Shohrux janoblarini yotqizdilar. Ul janob shu yotganlaricha qaytib o'rinlaridan turmadilar.

Bachchag'ar shahzodalar bobolarining boshida turib, alar bilan rozi-rizolik so'rashmoq o'rniga, burchak-burchakda o'z odamlari bilan pichir-pichir qilur erdilar. Ulug'bekning valadi¹ Abdullatif bir yoqda, Boysunqarning o'g'li Sulton Muhammad bir yoqda, aning inisi – sharobxo'r Abulqosim bir chekkada o'z mulozimlari va askarboshilari birla maslahat qila boshladilar. Avzoyilaridan alar odam ermas, baayni murda ustiga yopirilg'on o'limtik qushlarga o'xshar erdilar.

Alisher osmonda parvoz qiluvchi katta, tumshug'i qon, xunuk o'limtik burgutlarni tasavvur qilib, seskanib ketdi.

– Mirzo Shohrux janoblari yetmish ikki yoshda dunyodin

¹ **Valad** – o'g'il bola, o'g'il.

o‘tdilar, zulhijja¹ oyining yigirma beshida, yakshanba kuni erdi. Men Rayda qolmay, to‘g‘ri Hirot sori ot soldirdim.

Alisherning dadasi bilan tog‘asi bu o‘limning oqibati ustida bosh qotirar edilar.

– Bir-birlarig‘a kushanda bo‘lg‘on shahzodalar va qonga tashna, o‘ljatalab beklar emdi bir-birlarining boshlarini chaynardurlar, xalqning bor-yo‘g‘ini yag‘mo² etadurlar, ko‘chib ketmoq kerak Xurosondin, – dedi Mirsayid gapini cho‘rt kesib. – Mabodo telba Mironshohning haromzodalaridan biri taxtga o‘ltirsa bormi, siz bilan mening boshimizda yong‘oq chaqadur.

– Bir joydin ikkinchi joyga ko‘chmoq oson gap ermas, – dedi G‘iyosiddin xo‘rsinib. – Kambag‘alman desang, ko‘chib boq, degan maqol bor. Shuncha mol-holni tashlab ketib, qayg‘a boramiz?

– E, yazna, shundog‘ zamonda mol-hol ko‘rinadurmi kishi-ning ko‘ziga, – dedi shartta Mirsayid. – Jon omon qolsa, mol topiladur!

– Biroz kutib turaylik, zora zamona tinchib ketsa...

– Ixtiyor o‘zingizda, men hammadin burun manovi jiyanchamga achinamen, – dedi tog‘asi Alisherning yelkasiga qoqib. – Ko‘zlari o‘tkir, peshonasi keng, odam bo‘ladur bu bola!

G‘iyosiddin kutgandek zamona tinchimadi. Temurning nevara-evaralari qonga tashna bo‘rilardek bir-birlari bilan g‘ajishib, xalqning qonini suvdek to‘ka boshladilar. Ulug‘bekning o‘g‘li Abdullatif askar to‘plab, o‘ziga teskari bo‘lgan amaldorlardan ko‘pining kallasini kestirdi, o‘z buvisi Gavharshodni zindonga soldirdi. Shohruxning nabirasi, Boysunqarning o‘g‘li Abulqosim Bobur esa o‘z akasi Sulton Muhammad bilan urusha boshladi.

Shunday tartibsizliklar ro‘y bera boshladiki, xalq kimning kim bilan urushayotganini aniq bilmas edi. Ammo afandiga o‘xshab ko‘chaga bosh suqib, janjalga aralashgan kishi choponidan, mol-

¹ **Zulhijja** – qamariy hisobda 29 kundan iborat o‘n ikkinchi oyning nomi.

² **Yag‘mo** – talon-taroj, buzg‘unchilik.

holidan, ba'zan jonidan ayrilar edi. Hamma janjal xalqning moli ustida ketayotgani aniq edi.

G'iyosiddin Kichkina Xurosondan ko'chib ketish payti kelganini payqadi. Bir kun tong qorong'isida besh-olti soyabon arava va bir necha otliq shahar darvozasidan chiqib, kunbotish tomonga yo'l oldi. G'iyosiddin bilan birga uning qarindosh-urug'lari G'arbiy Eronga ko'chib ketmoqda edilar.

Otlarga minib olgan katta kishilar qovoqlarini solib indamay borar, ammo bolalar yo'lda tog', daryo, bog' va dalalarni hamda shahar va qishloq manzaralarini tomosha qilib, terilariga sig'may, shovqin ko'tarib ketishardi. Ot minib o'rganib qolgan olti yashar Alisher ham goh arg'umog'ini qamchilab, karvondan o'zib ketar, goh sekin haydab, orqada qolib ketardi. Birorta manzilga borib yetganda u bolalarga bosh bo'lib, o'yin qilar edi.

Yo'lovchilar Hirot vodiysidan chiqib, Yazd vohasigacha cho'zilgan katta sahroga qadam qo'yishlari bilan safar og'irlashdi. Odam yursa oyog'i, qush uchsa qanoti kuyadigan bu sahroda faqat kechalari yo'l bosish mumkin edi. Yo'lvchilar har yer-har yerda bo'lgan sho'r quduqlardan suv chiqarib, meshlarini to'ldirib olar edilar. Bepoyon qum sahrosi hammaning joniga tekkan edi.

Karvon bir necha kundan keyin Yazd vohasidagi Taft qishlog'iga yetib keldi. Vaqt yarim kechadan og'gan edi.

Yo'lvchilar karvonsaroyga tushib, orom olishdi.

Sho'x Alisher ertalab turib, o'z o'rtoqlarini boshlab ko'chaga chiqdi. Karvonsaroyning yonida katta bir xonaqoh bor edi. Bolalar ikki tabaqasi lang ochiq darvozadan kirishdi. Xonaqoh hovlisining bir chekkasida keksa odam ko'zini yumib, pichirlab o'tirardi.

– Yuringlar, o'shul quduqning charxini aylantirurmiz, – dedi Alisher ko'zlarini chaqnatib.

– Yo'q, anovi kishi koyib beradur.

– Urushmaydur ul kishi, o'zi yuvosh odamg'a o'xshaydur.

Bolalar qo'raning o'rtasiga kelib, quduqning yonida to'xtashdi. Burchakda o'tirgan kishi ko'zlarini ochib, ularga maroq bilan qaradi va:

– Hoy bolalar, bu yoqqa kelinglar, – dedi kulib.

Bolalar bir narsadan hurkigan jayronlardek, duv etib o‘zlarini darvoza tomon urdilar. Faqat Alisher qo‘rqmay cholning oldiga borib salom berdi.

– Vaalaykum assalom, katta bo‘ling! Sizlar bizning qishloq bolalariga o‘xshamaysizlar. Qoydin keldinglar?

– Hirotdin. Iroqqa ko‘chib ketayotirmiz, – dedi Alisher cholning ko‘kragigacha tushgan oppoq soqoliga qarab.

– Nega ko‘chib ketayotirsiz?

– Iye, gapdan xabaringiz yo‘qmi? Xurosonda urush boshlanib ketdi-ku. Podshohzodalar bir-birlarining kallasini kesmoqda, yurtni talamoqda, mundog‘ zamonda... – Chol og‘zini ochib, o‘ng qo‘lini qulog‘iga qo‘yib, Alisherning gapiga quloq soldi. – Mabodo telba Mironshohning merosxo‘rlaridin biri taxtga o‘tirsabormi, naq kallamiz ketadur-a...

Chol qiqirlab kulib yubordi.

– Ne sababdin?

– Bizlar Boyqarolarg‘a xizmat qilib kelganmiz. Boyqarolar Mironshoh avlodi bilan it-mushuk.

– Rost aytding, bolam. Farosatli ekansan. Bobongning ismi nedur?

– G‘iyosiddin, laqabi Kichkina bahodir.

– Ofarin, ul kishini taniydurmen, Shohrux vafotidin besh-olti yil avval Sabzavorda hokim erdi. Ul kishini bilurmen. Xo‘sh, o‘zing maktabga borurmisen?

– Ha, taqsir, men to‘rt yosh-u to‘rt oylik bo‘lg‘onimda ota-onam maktabga eltib berganlar. Hozir «Taborak» surasiga tushdim.

– Borakallo. Bul jamoat bolalaridin biz choqirg‘onda sen kelib, men bila oshno bo‘lding. Kel, sening uchun fotiho o‘qoli...

Shu payt Alisherning otasi G‘iyosiddin va bir necha kishi kirib, cholga salom berishdi va uning qo‘lidan o‘pib, yuzlariga surtishdi. Alisher hozirgina o‘zi bilan gaplashib turgan chol ulug‘ bir odam ekanini payqab, xonaqohdan chiqib qochdi.

Kechqurun karvonsaroy hujrasida ovqat yeb o'tirganlarida Alisherning otasi xonaqohda o'tirgan cholning Sharafiddin Ali Yazdiy degan ulug' tarixchi ekanini so'zlab berdi.

– Ul kishi Shohruxning yonida yurib, ko'rgan voqealarini bitgan, Temur tarixi – «Zafarnoma»ni bitgan, – dedi G'iyosiddin hurmat bilan. – Shundog' olim bir kishi umrining oxirida qashshoqliqqa tushib, do'stlarga zor, dushmanga xor bo'libdur, hay darig'!

G'iyosiddin Kichkina o'z oilasi bilan G'arbiy Eronda uch yilcha turdi. Xuroson tinchibdi, urushlar to'xtabdi, degan xabarni eshitib, Hirotga qaytib ketish taraddudiga tushdi. Bu vaqtda Abulqosim Bobur o'z akasi Sulton Muhammadni o'ldirib, poytaxtni egallagan, mamlakatda tinchlik o'rnatgan edi.

Hirotliklar yana soyabon aravalarga o'tirib, yo'lga tushishdi. Alisher ot minib, kattalar bilan karvonning ketida borar, yo'ldagi ajoyib tog', daryo, shahar va qishloqlarni tomosha qilar edi.

Yo'lovchilar ba'zan yalanglikda tunab qolar, ba'zan karvon-saroylarga tushib, bir-ikki kun dam olar edilar. Biroq Yazd cho'liga qadam bosishlari bilan ahvol o'zgardi. Karvon salqin kechalari yo'l bosib, kunduzlari quduqlar bo'yida orom oladigan bo'ldi.

Bir kuni kechasi ot ustida borayotgan Alisherni uyqu bosib, ko'ziga qum tiqila boshladi. Kunduz kuni salqin bir buloq bo'yida chodir tikib, hamma orom olgan paytda Alisherning onasi: «Uxlab ol», – deb yotqizib qo'ygan edi. Biroq sho'x bola o'rinda yotolmadi, o'ziga o'xshash bir-ikki bola bilan sahrodagi katta kaltakesaklarni quvib yurib, juda charchadi. Mana endi yarim kechada uyqu bosib, boshi garang bo'lib qoldi. Hammani ham mudroq bosganidan Alisherning holiga hech kim e'tibor bermadi. Kichkina chavandozning egar ustida uxlab qolganini sezgan ot esa yurishini sekinlatib, karvondan orqada qolib ketdi. Tong payti Alisherning oti nimadandir hurkib ketib, uni yiqitib yubordi, o'zi pishqirib, boshi oqqan tomonga qochdi, Alisher gup etib yumshoq qum ustiga tushdi-da, ko'zlarini ishqay boshladi. U qayerdaligini, nima hodisa yuz berganini payqamay, ancha vaqtgacha qum ustida bo'zrayib o'tirdi. Nihoyat, hushi o'ziga kelgach, hamrohlaridan

ayrilib, bepoyon cho‘lda bir o‘zi qolganini ko‘rib juda qo‘rqdi, dodlashini ham, yig‘lashini ham bilmadi. U uvushib qolgan oyoqlarini bosib, o‘rnidan turdi-da, atrofga qaradi.

Hamma yoqni bepoyon quruq cho‘l enlab yotar, kunchiqish tomon yorishib kelmoqda edi. Alisher otasidan, Iroq viloyati kunbotish tomonda, Hirot – kunchiqishda, degan gapni eshitgan edi. Aqlli bola kun yorishib kelayotgan tomonga qarab yurib ketdi. Saldan keyin atrof yorishib, quyosh bosh ko‘tardi. Alisher biroz o‘tirib dam oldi-da, yana o‘rnidan turdi. Kun ko‘tarilgan sari uning badani qizir, tomog‘i qaqrar edi. Afsonaviy hayvonlarni eslatuvchi qum uyumlari xuddi uni yutib yubormoqchiday bo‘lar, qizib ketgan havo qumtepalar ustida jimirlab ko‘zini tindirar, issiq shamol labini quritardi. Biroq yosh yo‘lovchi bularga parvo qilmay, hamon yurib ketmoqda edi. Boshi aylana boshlagach, o‘tirib biroz orom olmoqchi bo‘ldi. Qani endi, shu topda bir qultum, bir qultumgina suv bo‘lsa! Bu yerda o‘tiraversa, suv qidirmasa, tashnalikdan o‘lib qolishini payqab, inqillab o‘rnidan turdi va bitta-bitta yurib ketdi.

Ko‘p o‘tmay uzoqdan ko‘ziga gumbazga o‘xshash bir narsa chalindi. «Iye, bu nima ekan, borib ko‘ray-chi!» – deb o‘yladi u. Bu fikr Alisherga quvvat bag‘ishlaganday bo‘ldi. Yurgan sari gumbaz kichrayardi. U battar qiziqib qoldi. Borib qarasa, gumbaz degani suv soladigan oddiy to‘rsiq¹ ekan. Shoshib-pishib to‘rsiqning og‘zini ochib, to‘yib-to‘yib suvdan ichdi, ichdi-yu, birdan ko‘zi ravshanlashib ketdi. «Tep-tekis cho‘lda kichkina narsa ham uzoqdan katta bo‘lib ko‘rinar ekan, – deb o‘yladi u. – Tunda yo‘lovchilardin biri uyqusirab, to‘rsig‘ini tushirib yuborgan bo‘lsa, ajab ermas, yaxshi bo‘ldi».

Uyqu bosgan yo‘lovchilar kun chiqmasdan oldin quduq yoniga borib yetgach, oralarida Alisherning yo‘qligini payqab qolishdi. Birdan hammaning uyqusi o‘chdi. Alisherning onasi: «Voy bolam, qayda qolding!?» – deb yig‘lay boshladi. Otasi dokadek oqarib, turgan joyida shamdek qotib qoldi.

¹ To‘rsiq – teridan yasaladigan xalta.

– Yig‘lamang, hozir borib topib kelgaymiz, – deb yupatishdi Alisherning onasini hamrohlari.

Fursatni o‘tkazmay, tezda bolani qidirib topish kerak edi.

– Qani, otlaninglar bo‘lmasa, – dedi G‘iyosiddinga jon kirib...

... Alisher ro‘parasida bir necha otliqning kelayotganini ko‘rib, o‘zida yo‘q suyunib ketdi, qadamini tezlashtirdi. Uzoqdan otasini tanib, negadir o‘pkasi to‘lib, hiqillab yig‘lab yubordi. G‘iyosiddin kela solib, Alisherni yerdan ko‘tarib oldi-da, otiga mingashtirdi.

«ZULMAT ICHRA NUR» QISSASI HAQIDA

Xalqimiz: «Bo‘lar bola boshidan», – deganidek, Alisher Navoiy bobomizning nihoyatda o‘tkir zehqli bo‘lgani, o‘qish va yozishni juda erta o‘rganib olgani, eng muhimi – bolaligidan she‘riyatga, adabiyotga g‘oyat qiziqqani haqida tarixiy asarlar guvohlik beradi. «Zulmat ichra nur» qissasida biz Alisherni to‘rt yoshligidanoq yaqindan tanib boramiz.

U, ayrim tengdoshlariga o‘xshab, vaqtini faqat ko‘cha changitib o‘ynashga sarflamaydi. Mahalladosh do‘stlari bilan me‘yorida o‘ynagach, otasi o‘qiydigan kitoblarning suratlarini tomosha qilishga, bu suratlarda aks ettirilgan voqealar, odamlar tabiatini tushunib olishga harakat qiladi. Garchi Alisher ko‘rib o‘tirgan katta kitob «ikki qo‘y bahosiga sotib olingan» bo‘lsa-da, otasi – G‘iyosiddin Kichkina o‘g‘lining bu fe‘lidan xursand. U bolasining kitob suratlari to‘g‘risidagi gaplariga ham, kitobni yirtmay, avaylab ko‘rishi haqidagi bolalarcha samimiy va‘dalariga ham e‘tiborsiz emas.

Guvohi bo‘lganingizdek, yosh Alisher voyaga yetgan muhit chinakam ziyolilar – olim-u ijodkorlar muhiti. Uning ikki tog‘asi ham yaxshigina g‘azal yozadigan shoirlar. Biri «Kobuliy», boshqasi «G‘aribiy» taxallusi bilan ijod qilishadi. Alisherlar uyida Hirotning yetuk ziyolilari tez-tez yig‘ilishib, qizg‘in bahsmunozaralar o‘tkazib turishlari odat tusiga kirgan. Bu yig‘inlar, albatta, she‘riyat bazmiga – g‘azalxonliklarga ulanib ketardi. Bunday paytlar «chordana qurib o‘tirgan dadasining tizzasiga

tirsagini qo'yib» kattalar suhbatiga quloq solgan bola Alisher, hamma gaplarga tushunmasa-da, o'qiladigan «g'azallarning ohangi, musiqiysidan zavqlanardi». Shu tariqa bo'lg'usi shoirning so'z boyligi kengayar, she'rlardagi o'xshatishlar, badiiy uslublar uning xotirasiga xuddi naqshdek muhrlanib qolardi.

Endi asardagi muhim o'rinlarning ayrimlariga e'tibor qarataylik. Bilib olganingizdek, Xuroson taxtining bo'lg'usi egasi – Husayn Boyqaro Alisherdan ikki yosh katta. Agar Alisher kitob o'qishga, she'rlar yodlashga ko'proq qiziqsa, Husayn o'yinchoq qo'chqor urishtirishga, «shahar tashqarisidagi Gozurgohga chiqib» kamondan o'q otishga ko'proq qiziqadi. Yozuvchi Mirkarim Osim bu ikki o'rtoqning kelgusi taqdiriga ishora sifatida solishtirishni bizga havola etadi.

Alisherning ruhiyati, tabiati tengdoshlarinikidan yaqqol ajralib turadi. Bunga Alisherning Taft qishlog'idagi xonaqohda notanish nuroniy bilan qilgan suhbat ham aniq dalil bo'la oladi.

Shu o'rinda yozuvchi bu nuroniy kishining qarashiga «maroq bilan» degan sifat berishi bejiz emas. Keyinchalik ma'lum bo'ladiki, bor-yo'g'i olti yasharlik notanish bola – Alisher bilan dildan samimiy suhbat qurgan bu qariya «Sharafiddin Ali Yazdiy degan ulug' tarixchi» ekan. U «Shohruxning yonida yurib, ko'rgan voqealarini bitgan, Temur tarixi – «Zafarnoma»ni bitgan».

Olti yoshli Alisherning bergan javoblari ulug' tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiyni ham lol qoldiradi. Yana bir narsaga diqqat qilingki, Alisher bu suhbatda safardan oldin otasi va tog'asidan eshitgan gaplarni shundoqligicha qaytarmaydi. U oilasini o'z yurtidan bosh olib ketishga majbur qilayotgan mudhish voqeahodisalarning sabab va oqibatlarini ancha chuqur tushunib, suhbatdoshiga ham tushuntirishga harakat qiladi. Hayoti davomida juda ko'p yaxshi-yomon odamlarni ko'rgan, sinovdan o'tkazgan ul tabarruk zot ham yosh Alisherning zehniga, ziyrakligiga «ofarin» aytib, unga oq fотиha beradi.

Agar «Zulmat ichra nur» qissasini topib to'liq o'qisangiz, Alisher Navoiy bobomizning naqadar chuqur aql, tajriba egasi

bo'lganini, u kishi oddiy dehqon bilan ham, zamona podshohlari bilan ham bimalol til topishib, murakkab muammolarni oqilona hal etganini bilib olasiz.

Shu tufayli ham Yurtboshimiz o'zining «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida ulug' bobomizni ta'riflar ekan, u kishiga shunday yuksak baho beradi:

«Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g'ururi, sha'n-u sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkoridir. Ta'bir joiz bo'lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so'zlovchi biron-bir inson yo'qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e'tiqod bilan qaramasa».

O'zbek xalqining o'z Navoiysini yaqindan bilishi, sevib ardoqlashi, bu ulug' farzandiga sadoqat va e'tiqod bilan qarashida fidoyi adib Mirkarim Osimning asarlari, ayniqsa, «Zulmat ichra nur» tarixiy qissasi muhim o'rin tutishi shubhasizdir.

Savol va topshiriqlar

1. Mirkarim Osim o'z asariga nima uchun «Zulmat ichra nur» deb nom bergan? Bu sarlavhani tushuntirishga harakat qiling.
2. Yosh Alisher bilan uning o'rtog'i Husayn o'rtasida qanday farqlarni sezdingiz?
3. Asarning qaysi o'rinlarida Alisherning onasi bolasini juda avaylashi, jonidan ortiq yaxshi ko'rishi tasvirlangan?
4. Ota-onangiz yordamida asar matnida uchragan «ilki», «cherik», «muguz», «bid'at», «xurofot», «lashkargoh», «xachir», «taxtiravon», «valad», «yazna», «mesh» so'zlarining ma'nosini topib, lug'at shaklida daftaringizga yozing.

Foydalanilgan asosiy manba:

M. Osim. Karvon yo'llarida. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.

Gʻafur GʻULOM

(1903–1966)

Oʻzbek adabiyotining yirik namoyandasi Gʻafur Gʻulom 1903-yilning 10-may kuni Toshkentning Qoʻrgʻontegi mahallasida tugʻilgan. U endigina 9 yoshga kirganda otasi Gʻulom Mirza Orif oʻgʻli vafot etadi. Oradan olti yil oʻtar-oʻtmas bolalar mehribon onadan ham ayriladilar. Ukalari va singillari bilan yolgʻiz qolgan Gʻafurning «qilmagan xizmati, tutinmagan ishi» qolmaydi. U oilani boqish uchun kosiblik, mixkorlik, aravakashlik qiladi, bosmaxonalarda harf teruvchi boʻlib ishlaydi. Biroq Gʻafur Gʻulom hayotning bu sinovlari qarshisida dovdirab qolmadi. U oʻzidagi iqtidorni faqat maʼrifat orqali roʻyobga chiqarish mumkin ekanligini juda erta angladi. Avval boshlangʻich maktabda oʻqidi. Keyin esa oʻsha paytda urf boʻla boshlagan rus-tuzem maktabiga kirdi. Muallimlar tayyorlaydigan maktabni ham bitirgach, avval oʻqituvchilik, soʻng jurnalistlik qildi.

1914-yilda boshlangan Birinchi jahon urushi xalqning shundoq ham ogʻir hayotini butunlay izdan chiqardi. Garchi bu urush bizning yurtimizdan uzoqda – Yevropa hududida kechgan boʻlsa-da, Rossiya mustamlakachilari urush ortidagi turli qora ishlarni bajarish uchun bizning oʻlkamizdan ham erkaklarni majburan mardikorlikka olardi. Boquvchisiz qolgan xonadonlar, ayollar va bolalar tirikchilik oʻtkazishga nihoyatda qiynalishardi. Oʻlkamizda yetishtiriladigan aksariyat noz-neʼmatlarni esa chor hukumati tur-

li bahonalar, aldovlar bilan tashib ketardi. Shaharlarda ishsizlik, qimmatchilik va qahatchilik avj olgandi. Ko‘chalarda to‘p-to‘p tilanchilar va gadoylar daydib yurardi. Ular safiga urush bo‘layotgan o‘lkalardan non qidirib qochib kelgan yuz minglab och aholi qo‘shilgandi. Bag‘ri keng o‘zbek xalqi muhtojlarga boshpana, o‘z bolalari rizqidan qiyib bo‘lsa-da, osh-non berardi. Rejissor Shuhrat Abbosovning «Toshkent – non shahri» filmini tomosha qilsangiz, bu voqealar dahshatini yanada yaqindan his qilasiz.

Mana shu og‘ir kunlarning barchasini yosh G‘afur o‘z ko‘zlari bilan ko‘rgani, yuragidan o‘tkazgani tufayli ham uning qalbida insonparvarlik, yetimparvarlik hislari juda erta uyg‘ondi. Shoirning o‘zi aytishicha, uning dastlabki she‘riy mashqlari ham aynan yetim bolalarga bag‘ishlab yozilgan edi.

G‘afur G‘ulom she‘rlar bilan birga o‘nlab hikoyalar, «Netay», «Yodgor», «Tirilgan murda» singari qissalar ham yozdi. Ikkinchi jahon urushi paytida esa adibni dunyoga tanitgan mumtoz she‘riy asarlari – «Kuzatish», «Sen yetim emassan», «Vaqt», «Sog‘inish», «Onalar» singari she‘rlari yaratildi.

Uning yana bir mashhur asari – «Shum bola» qissasi 1936-yilda yozilgan bo‘lsa-da, o‘tgan asrning 60-yillarida adib uni qaytadan ishladi, yanada sayqalladi.

G‘afur G‘ulom Sharq mumtoz adabiyotining, zamonaviy o‘zbek she‘riyatining katta bilimdoni edi. Shu sababli ham u Oybek va Hamid Olimjon bilan birga 1943-yilda O‘zbekiston Fanlar akademiyasining haqiqiy a‘zosi etib saylangandi.

Adib 1966-yilning 10-iyunida og‘ir xastalik tufayli vafot etgan.

G‘afur G‘ulom o‘zbek adabiyoti, fani va madaniyatining rivojiga qo‘shgan ulkan hissasi uchun 1999-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni asosida «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlandi. 2003-yilning may oyida G‘afur G‘ulom tavalludining 100 yilligi mamlakatimizda keng nishonlandi. Toshkent shahridagi eng katta istirohat bog‘laridan biriga shoir nomi berilib, uning muhtasham haykali o‘rnatildi. Metro bekatlaridan biri ham

ijodkorning qutlug‘ nomi bilan ataladi. G‘afur G‘ulomning o‘zi «Vaqt» she‘rida bashorat qilgan ezgu istaklari aynan mustaqillik yillarida ro‘yobga chiqdi:

*Hayot sharobidan bir qultum yutay,
Damlar g‘animatdir, umruzoq soqiy.
Quyosh-ku falakda kezib yuribdi,
Umrimiz boqiydir, umrimiz boqiy.*

MENING O‘G‘RIGINA BOLAM

(Voqeiy hikoya)

Otamizning o‘lganiga anchagina yil o‘tib ketdi. Bu yil – o‘n yettinchi yilning ko‘klamida onamizdan ham ajralib, shum yetim bo‘lib qoldik. Biz to‘rt yetimdan xabar olib turishga katta onam – onamning onalari Roqiyabibi kelib turibdilar. Bu kishini biz erkalab «qora buvi» deb ataymiz.

Oqshomlari buvim boshliq hammamiz oldi ochiq ayvonda uvunto‘da¹ ko‘rpa-yostiqlarga o‘ralib, bittagina O‘ratepaning kir ip sholchasi ustida uxlaymiz.

Sentabr oylarining oxiri, ilk kuz oqshomlaridan biri edi. Havo anchagina salqin. Biz yetimlar bir-birimizning pinjimizga tiqilib, bir-birimizni isitib uyquga ketganmiz. Qatorda eng so‘nggi bo‘lib, ona chumchuqday qora buvim yotardilar, u kishi saksondan oshib ketgan, noskash kampir edilar.

Bu oqshom uch xo‘roz o‘tgandan keyin², yetti qaroqchi yulduzi tik kelganda g‘o‘ng‘ir-g‘o‘ng‘ir ovozdan uyg‘onib ketdim. Buvim kim bilandir anchagina baland ovoz bilan suhbatlashmoqda edilar. Hovlimiz, ota-buvadan qolgan, anchagina katta bo‘lib, to‘rtburchak tanobi hovlilardan edi. Gir atrofi imorat, shimol

¹ Uvunto‘da – eski, titilib ketgan.

² Uch xo‘roz o‘tgandan keyin – kechasi xo‘roz uch marta qichqirganidan keyin.

tomonda amakivachchalarimiz turishardi. Lekin ular yozda bog‘ga ko‘chib ketardilar. Hozir ular tomon bo‘sh.

Buni qarang-a, bizning uyimizga o‘g‘ri kepti. Bizni ham odam deb yo‘qlaydigan kishilar bor ekan-da dunyoda? Ertaga o‘rtoqlaringma toza maqtanadigan bo‘ldim-da: «Bizning uyga o‘g‘ri keldi». G‘urur bilan aytilsa bo‘ladi. Lekin ishonisharmikan?

O‘g‘ri o‘sha amakivachchalarimizning tomidan sekin yura kelib, buvimning to‘g‘rilariga kelganda aksa urib yuboribdi. Buvim esa yostiqni ko‘kraklariga qo‘yib, til tagidagi nos bilan o‘ylab yotar ekanlar. Buvim «tuf» deb nosni tuflab, tomga qarab:

– O‘g‘rigina bolam, hoy o‘g‘rigina bolam, hoynahoy biror tiriklikning ko‘yida tomga chiqqan ko‘rinasan, axir, kasbing nozik, tumov-pumovingni yozib chiqsang bo‘lmaydimi, – debdilar.

O‘g‘ri tomdan turib:

– Axir, buvijon, siz ham birorgina kecha tinchingizni olib uxlangiz bo‘lmaydimi, bizning tirikchiligimizning yo‘lini to‘saversizmi? – debdi.

Men gap shu yerlarga kelganda uyg‘onib ketgan bo‘lsam kerak. Qolgan gaplarni eshitganimcha qilib yozaman.

– Hoy, aylanay, o‘g‘rigina bolam, boshimda shunday musibat turganda ko‘zingma uyqu keladimi? Mana: olti oy bo‘ldi, biror soat mijja qoqib uxlaganim yo‘q. Kunduz kunlari garangday dovdirab yuraman. Biror yerga o‘tib mizg‘iganday qush uyqusi¹ qilaman. Kechalari xayol olib qochib ketadi.

– Nimalarni xayol surasiz, buvijon? – bu gapdan keyin ustidagi to‘nini turmuchlab² bo‘g‘otning ustiga yostiq qilib qo‘yib, o‘g‘ri ham yonboshlab oldi.

– Nimalarning xayolini surardim. Shu to‘rtta yetimning ertasini o‘ylayman-da, bolam. Zamonni o‘zing ko‘rib turibsan, tiriklik toshdan qattiq, tuyaning ko‘ziday non anqoga shapig‘³. Hali

¹ **Qush uyqusi** – kuzatgan bo‘lsangiz, qushlar charchaganida ko‘zlarini yumib ozigina uxlab oladi.

² **Turmuchlab** – buklab.

³ **Anqoga shapig‘** – nihoyatda tansiq, kam.

bularning qo‘lidan ish kelmaydi. So‘qqaboshgina aravakash to‘g‘alarining topgani o‘zining ro‘zg‘oridan ortib, bularga qut-lo-yamut¹ bo‘lishi qiyin. Ro‘zg‘orda bo‘lsa ko‘z ko‘rib, qo‘l tutguday arzigulik buyum qolgani yo‘q. Bir chekkadan sotib yeb turib-miz. «Turib yeganga turumtog‘ chidamas», – deganlar. Eh-ha, bu bolalar qachon ulg‘ayadi-yu, qachon o‘zining nonini topib yeydigan bo‘ladi! Chor-nochor xayol surasan, kishi. Tag‘in bu yetimlarning bittaginasini o‘g‘il, uchtasi qiz. Endi o‘n to‘rttdan o‘n beshga o‘tdi. Qizlari qurg‘ur qachon bir yerga elashib ketadi-yu... O‘zi o‘rab, o‘zi chirmab oladigan joy chiqmasa, bularga kimning ham ko‘zi uchib turibdi deysan. Zamon qattiq, o‘g‘rigina bolam, zamon qattiq!

– To‘g‘ri aytasiz, buvijon, – dedi o‘g‘ri, – mening ham ikki bolam, xotinim, bitta kampir onam bor. Bir tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak, deganlaridek, shularni boqishim kerak. To‘rtta chavati non² topish uchun o‘zimni o‘tga, cho‘g‘ga, Alining qilichiga³ uraman. Bo‘lmasa, ishlay desam, bilagimda quvvat bor, aql-u hushim joyida. Menga hozir shu qilib turgan o‘g‘rilik kasbi yoqadi, deysizmi. Tuppa-tuzuk ayolmand⁴ kosibning bolasi edim. Zamon chappasiga ketdi. Kerinska poshsho⁵ bo‘lgandan keyin urush to‘xtaydi, degan edilar. Hali-beri to‘xtaydigan ko‘rinmaydi. Hali ham zamon-zamon o‘sha iligi to‘qlarniki.

– Biror boshqa kasb qilsang bo‘lmaydimi, bolam? – dedi kampir.

– Nima kasb qilay? Hamma kasblarning ham bozori kasod. Ota kasbim kavushdo‘zlikni qilaymi? Avvalo shuki, kavush tikishga na charm bor, na sirach⁶, na mix, na lok. Masallig‘ining o‘zi bi-

¹ **Qut-lo-yamut** – yetarli ovqat.

² **Chavati non** – oshirilmagan xamirdan qilinadigan yupqa non.

³ **Alining qilichi** – payg‘ambarimizning sahobalaridan biri hazrat Ali qilichining dami ikki tig‘li bo‘lgan.

⁴ **Ayolmand** – ko‘p bolali.

⁵ **Kerinska poshsho** – Rossiyada 1917-yilning fevralidan oktabr oyiga qadar hukm surgan muvaqqat (vaqtinchalik) hukumat boshlig‘i.

⁶ **Sirach** – kosiblar ishlatadigan yelim.

tib chiqqan kavushdan uch baravar qimmat. Hammollik¹ qilay desam, avvalgidek qoplab g'alla, qoplab sabzi-sholg'om oladigan badavlatning tuxumi qurigan. Tunov kuni shu mahallaning devkor etikdo'zlaridan Buvamat ota butun qolip-u shon-u so'zan, bigizlarini² ulgurjisiga ikki pud jo'xori unga movoza qildi. Yaxshi qildi. Uning etigini kiyadigan o'zbek, qozoq, qirg'iz dehqonlari qayoqda deysiz, qolgan emas. Faqat ularning yetimlarigina shahrimizni to'ldirib yuribdi. Qaysi burchakka, qaysi chordevorga bosh suqmang, o'n beshta yetim yuvuqsiz qo'lini cho'zib: «Amaki, non bering», deydi. Non-a, o'zimmikiga topolmayman-u! Bitta man emas, buvi, mahalladagi hamma kosiblarning ahvoli shunaqa. Pichoqchilar ham, bo'zchilar ham, ko'nychilar ham, boringki, maktab domlalari ham, mullavachchalarning ham rangi pano³. Bir qoshiq obiyovg'onga zor. Sanqib yuribdi.

– Huv, xudoyo urushi boshiga yetsin, qiyomat-qoyim degani shudir-da, a, o'g'rigina bolam-a. Ha, mayli, shu yetimlarning ham peshanasiga yozgani bordir. Xo'sh, endi o'zingdan so'ray. Axir, noilojlikdan-ku, shu harom yo'lga qadam bosibsang, o'ziga to'qroq, badavlatroq odamlarnikiga borsang bo'lmaydimi? Mana shu mahallada Karim qori degan chitfurush bor, Odilxo'jaboy degan pudratchi bor. Matyoqubboy degan ko'nchi bor. Bularning davlati-ku mil-mil⁴. Beshikdagi bolasi ham chetiga bayt yozilgan chinni kosada osh ichadi. Shularning tomini teshsang bo'lmaydimi?

– Ey buvim tushmagur, soddasiz-da, sodda, – dedi o'g'ri. – Boylarning uyiga tushib bo'ladimi, ularning paxsasi sakkiz qavat, eshiklari temirdan, har bittasining qo'rasida eshakday-eshakday ikkita, uchadan itlari bor. Bu itlar hovli sahnidan bitta kapalak o'tsa, bir hafta vovullaydi. Odilxo'jaboyning g'ulomgardishida-

¹ **Hammol** – yuk tashuvchi mardikor.

² **Qolip-u shon-u so'zan, bigizlar** – etikdo'z-kosiblarning ish qurollari.

³ **Rangi pano** – rangi o'chgan, qonsiz.

⁴ **Davlati mil-mil** – boyligi to'lib-toshib yotibdi ma'nosida.

chi¹, miltiq ushlagan gorodovoy² turadi. Jonimdan kechibmanmi, o‘ldirmaganda ham Sibir qilib yuboradi³.

– Bu gaping ham to‘g‘ri, o‘g‘rigina bolam. Ammo-lekin ehtiyot bo‘l. El-yurtning oldida tag‘in badnom bo‘lib qolmagin, – dedi bizning kampir.

– Gapingiz to‘g‘ri, buvi, tunov kuni Orif sassiqning otxonasidan to‘rtta tovuq, bitta xo‘roz o‘margan edim.

– Tovuq, xo‘roz dedingmi? Ha, bu maxluqlari qurg‘ur qaqaqlab seni sharmanda qilmadimi?

– Hamma ishning ham o‘z maromi⁴ bo‘lar ekan, buvi, tovuq olgani borganda cho‘ntaginga bir shishaga suv solib olaman. Keyin qo‘ndoqning tagiga borib, og‘zimni suvga to‘ldirib tovuqlarga purkayman. Tovuqday ahmoq jonivor olamda yo‘q. Yomg‘ir yog‘yapti, shekilli, deb o‘ylab, boshini ichiga tiqib, hap yotaveradi⁵, keyin bitta-bitta hiqildog‘idan tutib xaltaga solaman.

– Shunaqa degin, voy tavba-yey. Hamma hunarning ham o‘zining murt gardoni⁶ bo‘lar ekan-da.

– Shunday qilib desangiz, buvijon, sirimning xashagi ochilishiga oz qoldi. Yo‘q, ellikboshimiz Rahmonxo‘jaga xo‘rozni olib borib bergan edim, ishni bosdi-bosdi qilib yubordi. Rahmonxo‘ja men bilan tuzuk, yaxshi odam. Bultur uni-buni sotib, sakson uch so‘m pul jamg‘arib: «Topganimiz shu, ellikboshi ota», – deb pora bergan edim, rabochiyga ketishdan⁷ olib qoldi.

– Ha, ishqilib, bola-chaqasining egiligini⁸ ko‘rsin. Endi bu yoqqa qara, o‘g‘rigina bolam, hademay tong ham yorishib qolar. Ana, yo-

¹ **G‘ulomgardish** – hovli darvozasi yonida qullar yashaydigan kulba; bu yerda «yo‘lak» ma‘nosida ishlatilgan.

² **Gorodovoy** – bu yerda «rus soqchisi» ma‘nosida ishlatilgan.

³ **Sibir qilib yuboradi** – Rossiya hukumati jazoga mahkum odamlarni sovuq Sibir o‘lkasiga surgun qilardi.

⁴ **O‘z maromi** – o‘z yo‘li, hiylasi.

⁵ **Hap yotaveradi** – indamay, ovozini chiqarmay yotmoq.

⁶ **Murt gardoni** – har kasbning o‘z sir-sinoati ma‘nosida.

⁷ **Rabochiyga ketish** – urush ortidagi ishlarga (mardikorlikka) olib ketish.

⁸ **Egiligini** – «rohatini», «orzu-havasini» ma‘nosida.

rug‘ yulduz ham tikkaga kelib qoldi. Oshxonaning yonidagi tutdan sirg‘alib pastga tush, o‘tinimiz yo‘q. Oshxonada bir zamonlar bog‘dan kelgan bir-ikkita yong‘oq to‘nka bor. Boltani olib, shuning bir chekkasidan ozgina uchirib ber, qumg‘on qo‘yaman. Kecha tog‘ang berib ketgan zog‘oradan ikkitasini olib qo‘yganman, birgalashib choy ichamiz.

– Yo‘g‘-e, buvi, – dedi o‘g‘ri, – to‘nka yorib-ku berarman, ammo choy icholmayman, chunki kun yorishib qolsa, meni tanib qolasiz. Juda ham yuzimni sidirib tashlaganim yo‘q, andisham bor, uyala-man.

– Voy o‘lay, qutlug‘ uydan quruq ketasanmi, bolam? Bir nima olib ket. To‘xta, nima olib ketsang ekan, ha, darvoqe, oshxonada bitta yarim pudlik qozon bor. Allazamonlar uyimizda odamlar ko‘p edi, katta qozonda osh ichardik. Xudoning g‘ashiga tegdik, shekilli, shundoq katta, gurkiragan xonadondan mana shu to‘rttagina yetim qolib turibdi. Eh-ha, bular qachon katta qozonni qaynatar ediyu... Shuni olib keta qol. Sotib bir kunningga yaratarsan, o‘g‘rigina bolam.

– Yo‘q, yo‘g‘-e, buvi, yomon niyat qilmang. Ha-huv deguncha bu kunlar ham unut bo‘lib ketadi. Yana katta oilalar jam bo‘ladi. Hatto bu qozon ham kichiklik qilib qoladi. O‘sha yetimlarning o‘ziga buyursin. To‘ylarida o‘ynab-kulib xizmat qilaylik. Xayr endi, buvi, men ketaman, tog‘ tomon ham yorishib qoldi.

– Xayr, o‘g‘rigina bolam, kelib tur.

– Xo‘p, ona, xo‘p...

Men o‘sha o‘g‘ri kishini tanir edim. Haligacha hech kimga kimligini aytgan emasman.

«MENING O‘G‘RIGINA BOLAM»

HIKOYASI HAQIDA

Biz G‘afur G‘ulom hayoti to‘g‘risida gapirganimizda uning ota-onadan yosh yetim qolgani, hayotning juda ko‘p og‘irliklarini boshidan kechirganini aytdik. Tushunasizki, ijodkor uchun bu kunlar izsiz ketishi mumkin emas edi. Uning qator asarlari,

jumladan, «Sen yetim emassan» she'ri, «Shum bola» va «Netay» qissalarida ayni o'sha kunlar asorati yaqqol sezilib turadi. Siz bu asarlar bilan yuqori sinflarda batafsil tanishasiz.

«Mening o'g'rigina bolam» hikoyasi bejiz «voqeiy hikoya» deb nomlanmagan. Chunki hikoyaga yozuvchi bolaligida guvoh bo'lgan hayotiy hodisa asos qilib olingan. Demak, u avtobiografik xarakterga ega.

Aslida biror odamning uyiga o'g'ri tushishi favqulodda hodisa hisoblanadi. Lekin, guvohi bo'lganingizdek, bu hikoyada yetimlar hovlisiga o'g'ri oralashi sokin tarzda, go'yo kundalik voqeadek bayon qilinadi. Nega shunday, degan savol o'z-o'zidan tug'iladi, to'g'rimi? Bu savolga javobni esa asar hodisalari yuz bergan zamon tabiatidan izlash kerak.

1865-yilda Qo'qon xonligining taslim bo'lishi bilan Turkiston o'lkasi to'liq Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylanib qoldi. O'lkani Rossiyadan kelgan, «general-gubernator» deb ataluvchi harbiy kimsalar idora qilardi. Ular o'zlariga quloq soladigan odamlarni mingboshi, ellikboshi sifatida joylarga boshliq etib tayinlardilar. Tug'ilish darajasi katta bo'lgan Turkiston o'lkasida ishsizlik kuchayib borar, xalqning peshana teri evaziga yaratilgan boyliklar huzurini esa boshqalar ko'rardi.

Shu sharoitdan kelib chiqib, «Mening o'g'rigina bolam» hikoyasiga yondashsak, bilamizki, o'g'irlik bu o'lkada oddiy hodisaga aylanib ulgurgan edi. Yurt tepasida turganlarning har kuni qilayotgan o'g'riligi oldida bir kambag'al oilaga boshqa bir nochorning o'g'ri sifatida tushishi favqulodda hodisa bo'lmay qolgandi.

Mana shunday og'ir sharoit yetmagandek, 1914-yilda Birinchi jahon urushi boshlangan. Unda har jihatdan ojiz Rossiyaning ham ishtirok etishi – «o'lganning ustiga chiqib tepgan bo'ldi» desak, aslo mubolag'a emas.

Bu urush ko'plab boshqa millatlar qatori bizning xalqimiz boshiga ham cheksiz kulfatlar soldi. «Mening o'g'rigina bolam» hikoyasi qahramonlari aslida mana shu urushning tirik qurbonlaridir.

E'tibor bersangiz, bu yerda gap faqat hikoyada bevosita ishtirok etayotgan «qora buvi» va «o'g'rigina bola»dagina emas. Ularning suhbatida norasida bolalar, ayollar va keksalar taqdiri ham turibdi. Zero, ayni shular urush asoratlarini, qiyinchiliklarini ko'proq his qiladilar. Aynan shular alohida himoyaga, e'tiborga muhtoj bo'ladilar.

E'tibor, dedik. Mustamlakachilik sharoitida chetdan kelgan odamlar yurtga rahbarlik qilayotgan davrda xalqqa e'tibor to'g'risida gapirishning o'zi ortiqcha. Shu tufayli ham muallif hikoyachi bola tilidan: «Buni qarang-a, bizning uyimizga o'g'ri kepti. Bizni ham odam deb yo'qlaydigan kishilar bor ekan-da, dunyoda...» – deya kinoya qiladi. Demak, bunday oilalarni faqat o'g'rilar yo'qlashi mumkin. O'g'rining ishini qiladigan hukmdorlar esa biror uyga kirmay ham maqsadini amalga oshira oladi.

Hikoyadagi «o'g'rigina bolam»ning haqiqiy o'g'rilardan farqi katta. Avvalo, uni bu «harom yo'lga qadam bosish»ga hayotning o'zi, to'g'rirog'i, biz yuqorida aytgan haqiqiy o'g'rilar qilmishi majbur etdi. Yo'qchilik, uyda och o'tirgan oila tirikchiligini bir amallab o'tkazish tashvishi uni shu yo'lga boshlagan.

G'afur G'ulom hikoyasidagi fojialar 1917-yilning sentabrida, ya'ni Rossiya bu urushda borgan sari kattaroq talafotlar ko'rayotgan paytda yuz bergan. Urush talafotlari esa urush ortidagi hayotni battar qiyinlashtirgan edi.

«O'g'rigina bola»ning gap-so'zlari, harakatlaridan sezamizki, uning bu yo'lga kirganiga ko'p bo'lmagan. Eng muhimi u, o'zi aytganidek, «juda ham yuzini sidirib tashlagan» odamlardan emas. Bu yigitda andisha bor, uyat bor. Majburan qilib yurgan ishi o'ziga ham hech yoqmaydi. Buni biz o'g'rining kampir bilan dardlashgach, chinakam insoniy qiyofasiga qaytganidan sezamiz. U yetimlar haqiga qo'lini ham tekkizmaydi. O'g'rining mana shu «fazilat»larini go'yo oldindan sezgandek, kampir uni «o'g'rigina bolam» deya erkalab chaqiradi. Aslida bu murojaat kampirning tilidan emas, yozuvchi qalbidan sizib chiqayotgandek. Zero, xalqi boshiga tushgan ko'rgiliklarni o'z hayoti misolida ham totib ko'rgan, yurtdoshlari

dardiga sherik bo'lgan G'afur G'ulom «o'g'rigina bola»ga achinmasligi, uning taqdiriga befarq qarashi mumkin emas edi.

Kampirning «o'g'rigina bola»ga achinishi, uni ehtiyot bo'lishga da'vat etishiga e'tibor bering. Axir, bechora kampirning qo'lidan boshqa nima ham kelardi? U hech bo'lmasa pand-nasihati, zo'raki o'g'rining taqdiriga achinishi bilan unga hamdard bo'lmoqlikni xohlaydi. Balki shu mehrni, shu insoniy munosabatni sezgani tufayli ham «o'g'rigina bola» xayrlashayotib kampirni «ona» deb ataydi, gaplariga jon qulog'ini tutib «xo'p» deydi.

Hikoyani o'qib tugatgach, o'quvchi ko'nglida bu ikki insonga nisbatan iliqlik, achinish bilan birga qandaydir mung ham qoladi. Bu mung o'z xalqi o'tmishini chuqur idrok etgan G'afur G'ulomning qalbida tug'ilgan insoniy hislar bilan hamohangdir.

Savol va topshiriqlar

1. G'afur G'ulomga «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni berilishining asosiy sababi nimada deb o'ylaysiz?
2. Adib asarlari asosida yaratilgan qanday film yoki spektaklni tomosha qilgansiz?
3. Nima uchun «qora buvi» o'g'ridan qo'rqmaydi?
4. «Qora buvi» va «o'g'rigina bola»ni bir-biriga sirdosh qilgan sabablar to'g'risida o'ylab ko'ring.
5. «Qora buvi»ning chinakam o'zbek onalariga xos bo'lgan fazilatlar qaysi gaplarida namoyon bo'ladi?
6. Hikoyachi bola: «Men o'sha o'g'ri kishini tanir edim. Haligacha hech kimga kimligini aytgan emasman» – deydi. Bolaning bu gapi uning qanday odam ekanidan dalolat beradi?
7. «O'g'rigina bola»ning haqiqiy o'g'rilardan farqi nimada?

Foydalanilgan asosiy manba:

G'. G'ulom. Tanlangan asarlar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.

Adabiyot – soʻz sanʼati (<i>R. Qoʻchqorov</i>)	3
--	---

Hikmat durdonalari

Maqollar (<i>B. Qosimov</i>)	9
Maqollardan namunalar	12
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Xalq ogʻzaki ijodi tushunchasi	15
Topishmoqlar (<i>B. Qosimov</i>)	16
Topishmoqlardan namunalar	18
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Maqol va topishmoq tushunchalari	19
Imom Buxoriy (<i>B. Qosimov</i>)	21
Hadislar (« <i>Al-jomeʼ as-sahih</i> »dan)	24
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Hadis haqida tushuncha	31
Ezop (<i>Sh. Rizayev</i>)	33
Ezop masallari va ularning ibratlari haqida.....	36
Yovvoyi echkilar bilan choʻpon	36
Kiyik bilan tokzor	37
Boʻri bilan laylak	38
Eshak bilan baqalar	39
Ustiga tuz ortilgan eshak	40
Burgut, zagʻcha va choʻpon	41
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Masal haqida tushuncha	42

Ertaklar olamida

« Uch ogʻa-ini botirlar » ertagi haqida (<i>S. Ahmedov</i>)	45
«Uch ogʻa-ini botirlar» (<i>Ertak</i>).....	46
« Susambil » ertagi haqida (<i>S. Ahmedov</i>)	56
«Susambil» (<i>Ertak</i>)	58
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Ertak haqida tushuncha	71
Hamid Olimjon (<i>R. Qoʻchqorov</i>)	73
«Oygul bilan Baxtiyor» (<i>Ertak-doston</i>)	75
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Ertak-doston haqida tushuncha	87
Maqsud Shayxzoda (<i>Sh. Rizayev</i>)	89
«Iskandar Zulqarnayn» ertak-dostoni haqida	91

Jonatan Svift (<i>S. Ahmedov</i>)	94
Gulliverning sayohatlari	96
Hans Kristian Andersen (<i>S. Ahmedov</i>)	113
«Bulbul» (<i>Ertak</i>)	118

Bolalikning begʻubor olami

Abdulla Qodiriy (<i>Sh. Rizayev</i>)	133
«Uloqda» (<i>Hikoya</i>)	134
«Uloqda» hikoyasi haqida	141
Mirkarim Osim (<i>R. Qoʻchqorov</i>)	146
«Zulmat ichra nur» (<i>Tarixiy qissa</i>)	148
«Zulmat ichra nur» qissasi haqida	158
Gʻafur Gʻulom (<i>R. Qoʻchqorov</i>)	161
«Mening oʻgʻrigina bolam» (<i>Voqeiyy hikoya</i>)	163
«Mening oʻgʻrigina bolam» hikoyasi haqida	169

O'quv nashri

AHMEDOV SUNNAT, QOSIMOV BEGALI,
QO'CHQOROV RAHMON,
RIZAYEV SHUHRATILLA

ADABIYOT

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
5-sinfi uchun darslik

I qism

Uchinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2015

Muharrirlar: *Nigora O'rolova, Eldor Bozorov*
Badiiy muharrir *Umid Sulaymonov*
Texnik muharrir *Bezkod Karimov*
Sahifalovchi *Asal Nisanbayeva*
Musahhihlar: *Ma'mura Ziyamuhamedova, Sharofat Xurramova*

Nashr litsenziyasi AI № 201, 28.08.2011.

Bosishga ruxsat etildi 05.05.2015. Bichimi 70x90^{1/16}. «Times New Roman» garniturası.
Ofset bosma. Kegli 13,7; 11,7. Shartli bosma tabog'i 12,76. Nashriyot-hisob tabog'i 8,97.
Adadi 444049. Buyurtma № 3853.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, «Buyuk Turon» ko'chasi, 41-uy.**

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi, familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgan-dagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilganda va o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning foydalanishga birinchi marotaba berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqova chizilgan, u yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan, darslikni tiklab bo'lmaydi.